

БАЛКАНСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ ДНЕС

Сборник в чест на 75-годишния юбилей
на проф. д.ф.н. Петя Асенова

Проф. д.ф.н. Петя Асенова

БАЛКАНСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ ДНЕС

**Сборник в чест на 75-годишния юбилей
на проф. д.ф.н. Петя Асенова**

Съставители:

Екатерина Търпоманова

Биляна Михайлова

Василка Алексова

София • 2016

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

- © 2016 Екатерина Търпоманова, Биляна Михайлова,
Василка Алексова, съставители
- © 2016 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4214-4

Съдържание

Предговор	9
Библиография на трудовете на проф. д.ф.н. Петя Асенова	13
Балкански концепти	
<i>Татяна В. Цивъян</i> „Какво е камъкът?...“	31
Теоретични проблеми на балканското езикознание	
<i>Klaus Steinke</i> Die bulgarische Balkanlinguistik von Vladimir Georgiev bis Petja Asenova	41
<i>Илияна Кръпова</i> За типологическия метод в балканското езикознание	49
Развойни процеси в балканските езици	
<i>Василка Радева</i> Развойните тенденции в отношението им към вътрешноезиковите антиномии	59
<i>Олга Младенова</i> Кутия и коливо, или що е български език?	68
<i>Rexhep Ismajli</i> Dynamique des structures de l'albanais standard	78
Фонетика и фонология	
<i>Ирена Савицка</i> Судьбы праславянского *v на юго-востоке славянщины	89
<i>Мирена Пацева</i> Акцентна характеристика на деминутивните суфикси при съществителните имена в българския език	96

Словообразуване

Борис Парашикевов
Случаи на хибридность в българския език 107

Boris Vounchev
On some properties of the affixoids in Modern Greek 115

Морфология

Jack Feuillet
Quelques remarques sur le syncrétisme casuel 127

Руселина Ницолова
О затруднениях при граматикализации 140

Zlatka Guentchéva
L'admiratif bulgare révisité 153

Ekaterina Tarpomanova
Expressing presumption in the Balkan languages 168

Лексика

Боряна Велчева, Василка Алексова
Румънски думи в Чергедските молитви от 16 век 179

Birgit Igla
Zum Umkehrrede auf dem Balkan 186

Уте Дукова
Балканският контекст на бълг. *мечка* 'Ursus arctos' 195

Helmut Wilhelm Schaller
Türkische Lehnwörter im heutigen Bulgarischen 198

Фразеология

Христина Г. Марку
'Мъжкото' и 'женското' в българската и гръцката фразеология 209

<i>Анастасия Петрова</i> Балканската жестова фразеология и въпросът за универсалното vs. етноспецифичното	223
<i>Яна Сивилова</i> <i>Тънка Тодора</i> , или за произхода на един български фразеологизъм	234
Етимология	
<i>Албена Мирчева, Биляна Михайлова</i> Етимологични бележки върху няколко тракийски глоси	247
<i>Живка Колева-Златева</i> За етимологията на думата <i>*kukla</i> като название на антропоморфна игралка в славянските и балканските езици	258
Диалектология	
<i>Андрей Николаевич Соболев</i> За диалектите в Източна Сърбия и Западна България	271
<i>Дарина Младенова</i> За названията на чушката (<i>Capsicum annuum</i>) в българските диалекти	282
Етнология и етнолингвистика	
<i>Александр Новик</i> Традиционна женска одежда албанцев села Мандрица в България: материали експедиции 2014 г.	297
<i>Мая Александрова</i> Езиков израз на <i>сладкото</i> в балканските езици	307
Социolingвистика	
<i>Фотини Христакуди</i> Гръцката диглосия: исторически и съвременни аспекти	317

Предговор

Този сборник се издава в чест на 75-ия юбилей на проф. д.ф.н. Петя Асенова и е замислен като знак на дълбоко уважение към нейните научни постижения и преподавателска дейност, а и към цялата ѝ личност, която ни предизвиква и вдъхновява да бъдем търсеци, възискателни и отговорни в науката и извън нея. Десет години след кижката на сп. „Балканско езикознание“, посветена на 65-ата годишнина на проф. Асенова, в Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ се зароди идеята да бъдат събрани в самостоятелно книжно тяло и паралелно електронно издание статии на нейни колеги, съмишленици, последователи, ученици, приятели, които да представят съвременните тенденции в балканското езикознание – областта, в която проф. Асенова утъпка пътя на много от нас.

Петя Асенова е родена на 9 септември 1941 г. в Бургас. Завършва средното си образование в София през 1959 г. и постъпва като студентка в Софийския университет. Дипломира се в специалността „Българска филология“ и втора специалност „Френска филология“ през 1964 г. и на следващата година спечелва редовна аспирантура в Катедрата по езикознание на СУ. Неин научен ръководител е акад. Владимир Георгиев и това вече говори много – един от най-интересните и оригинални учени на България е видял и оценил езиковедския ѝ талант. Да си ученик на Владимир Георгиев е престижно, но и доста трудно занятие – по думите на самата Петя Асенова, той е бил възискателен и критичен ръководител. След успешната защита на дисертацията през 1970 г. Петя Асенова преминава през всички нива на асистентството в СУ „Св. Климент Охридски“, през 1981 г. става доцент, през 1991 г. защитава дисертация за доктор на филологическите науки, а през 1994 г. е избрана за професор в Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание. Това са накратко фактите от нейната научна кариера, но всички, които я познаваме, знаем какво стои зад тях: дългогодишен труд, отдаденост и сериозност към всичко, с което се захваща, поемане на сложни научни задачи и предлагане на интелигентни решения. Проф. Асенова е преподавател и човек, който успява едновременно да се хареса на колегите и студентите със своята непринуденост, дипломатичност и фино чувство за хумор, и да ги уважава със своята компетентност и размах в науката.

Едно от най-успешните ѝ начинания в Университета със сигурност е създаването на специалността „Балканистика“ във Факултета по славянски филологии през 1994 г. Новата специалност е уникална за българското висше образование, ориентирана е към изучаването на езиците от балканския

езиков съюз – български, румънски, гръцки и албански. Освен езиците задълбочено и равновесно се представя историята на Балканите от Античността до съвременето, културата и литературата на балканските народи. Програмата е концептуална и амбициозна, развива разностранни познания в няколко области на хуманитаристиката, като едновременно с това дава възможност на студентите да достигнат до дълбините на балканското духовно пространство, да вникнат в особената същност на *homo balkanicus*. Освен че е идеен двигател на специалността, проф. Петя Асенова има голям принос за преодоляването на административните лабиринти при формирането ѝ, както се случва при всяка новост в една утвърдена институция, и за събирането на екип от професионалисти, които да водят лекциите и упражненията. За успеха на специалността „Балканистика“ говори красноречиво фактът, че по нейния модел възникват сродни специалности в други водещи университети в страната – Великотърновския, Пловдивския, Югозападния.

Приносът на проф. Петя Асенова в лингвистичната наука е безспорен, като се очертават няколко области на изява – общо езикознание, съпоставително езикознание, етнолингвистика, ономастика и етимология, социолингвистика, но областта, с която неизменно свързваме нейното име, е балканското езикознание. Още с докторската си дисертация върху граматикализираните предлози в балканските езици Петя Асенова очертава научния си път и заявява таланта си да анализира езиковите явления в дълбочина, да търси пътя на тяхното възникване и да изяснява аспектите на тяхното функциониране в съвременните езици и диалекти. Научното ѝ творчество включва над 160 публикации, но впечатляващ е не толкова броят, колкото обхватът им. Тя не е от учените, които разглеждат една и съща тема в десетки статии, напротив – всяка нейна статия поставя специфичен проблем и предлага аргументирано и убедително решение. Като естествен резултат от познанията и опита, натрупани в нейния творчески път, може да се определи книгата „Балканско езикознание“. Издадена е през 1989 г., през 1991 е защитена като дисертация за доктор на филологическите науки, а през 2002 е преиздадена. Този труд представлява детайлно, аналитично и задълбочено представяне на процесите в балканския езиков съюз и затвърждава мястото на Петя Асенова на водещ специалист в балканистиката, за което говорят и отзивите на научната общност от цял свят. Освен че предлага систематизирано описание на сходствата в езиците от БЕС на фонологично, лексикално, морфологично и синтактично равнище, авторката подлага на критична оценка съществуващите мнения за възникването и историческото развитие на всеки от балканизмите, за да представи своето виждане, базирано на диахронен и синхронен анализ на езиковите факти.

Петя Асенова обръща внимание на развитието на българския език в светлината на балканистиката и този подход е възприет от множество ези-

коведи българисти. Проф. Асенова допринася за развитието на българистиката и като един от авторите на Академичната граматика – нейно дело е частта за предлога в том „Морфология“ на граматиката.

Научните постижения на проф. Асенова винаги са били в съчетание с активна дейност в не едно и две направления: член на редакционни колегии на престижни издания, участник и лектор в български и международни конференции, член на международни научни комитети, гост лектор в чуждестранни университети (Белгия, Дания, Гърция, Япония, Румъния, Албания), участник в научни проекти и експедиции, ръководител на дипломни работи и докторати. Тук вероятно пропускам да спомена много неща. С пенсионирането ѝ през 2009 г. не свършва нито научната ѝ активност, нито енергията, с която винаги подхожда към многобройните си дейности. Главен редактор е на едно от престижните лингвистични списания в България, издание на Софийския университет – „Съпоставително езикознание“, което под нейното ръководство се превърна в привлекателна трибуна за идеен обмен.

Поднасяме този скромнен подарък от името на всички автори в сборника на един аристократ в науката и в живота, чието ниво е трудно достижимо. Добавяме най-сърдечни пожелания за здраве и още творческо вдъхновение!

Екатерина Търпоманова

Библиография на трудовете на проф. д.ф.н. Петя Асенова

1965

Произход на името на град Троян. – *Български език*, 1965, № 6, 523–525 (съавтор Б. Симеонов).

1968

Из хидронимията на Места. – *Български език*, 1968, № 6, 545–550.

Предлогът „от“ в балканските езици. – *Известия на Института за български език*, 15, 1968, 157–161.

Observations préliminaires sur le parler d'une population romane isolée dans un milieu slavo-bulgare. – *Балканско езикознание*, 1968, № 1, 77–80 (съавтор В. Симеонов).

Финална употреба на предлога *до* в български език и нейните съответствия в западнославянските и балканските езици. – В: *Славистични изследвания*. София, 1968, 147–151.

1972

Общност в употребата на най-характерните граматикализирани предлози в балканските езици. – *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*, 66/1, 1972, 179–250.

La différence de proximité entre les langues balkaniques fondée sur les correspondances prépositives. – *Балканско езикознание*, 1972, № 1, 41–48.

Първи международен конгрес по тракология. – *Български език*, 1972, № 5, 469–474.

[Рец.] D. I. Georgacas, W. A. McDonald. Place Names of Southwest Peloponnus. – *Балканско езикознание*, 1972, № 1, 79–83.

1973

Българският език – славянски или балкански. – В: *Славистични изследвания*. Т. 3. София, 1973, 46–51.

1974

- Oikonymes et anthroponymes de Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle. – In: *Actes du XIe Congrès international des sciences onomastiques*. T. I. Sofia, 1974, 69–72 (съавтори Th. Kacori, R. Stoykov).
- Предлогът за и неговите съответствия в балканските езици I. – *Български език*, 1974, № 5, 398–408.
- [Рец.] N. P. Andriotis. Dictionnaire étymologique du néogrec commun. 2e édition. Thessalonique, 1967. 445 p. – *Балканско езикознание*, 1974, № 2, 79–87.

1975

- Селищни, лични и фамилни имена от Северозападен Пелопонес през средата на XV-и век. – *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*, 68/1, 1975, 213–297 (съавтори Т. Кацори, Р. Стойков).
- Предлогът за и неговите съответствия в балканските езици II. – *Български език*, 1975, № 3, 216–226.
- Prénoms, noms de familles et noms de localités dans le Nord-Ouest du Péloponnèse vers la moitié du XVe siècle. – *Балканско езикознание*, 1975, № 2, 59–77 (съавтори Th. Kacori, R. Stoykov).

1976

- Les contacts linguistiques sur la Péninsule balkanique, reflétés dans le parler des Karakatchans en Bulgarie. – *Балканско езикознание*, 1976, № 4, 9–21.
- L'insurrection bulgare d'avril 1876, présentée par la presse belge. – *Bulgarian Historical Review*, 1976, № 2, 80–86.

1977

- Traits spécifiques du bulgare dans la communauté linguistique balkanique. – *Annuaire de l'Institut de Philologie et Histoire orientale et slaves* (L'Université libre de Bruxelles), 21, 1977, 5–14.
- La notion de l'interférence et l'union linguistique balkanique. – *Балканско езикознание*, 1977, № 1–2, 23–31.
- Les noms de métiers en bulgare. – *Slavica Gandensia* (Gent), 4, 1977, 113–120.
- Prof. dr. Nicolas P. Andriotis 1904–1976. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 13, 1977, 7–8.

1978

- Sur les éléments autochtones du parler des Karakatchans de Bulgarie. – *Балканско езикознание*, 1978, № 3, 21–30.
- Adaptation slave de toponymes grecs du littoral bulgare de la Mer Noire. – In: *Les cultures slaves et les Balkans*. Т. 2. Sofia, 1978, 284–298.
- Constructions possessives inverses en bulgare. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 14, 1978, 9–14.
- [Рец.] Балканский лингвистический сборник. Москва: Наука, 1977. 323 стр. – *Балканско езикознание*, 1978, № 4, 55–62 (съавтори У. Дукова, Г. Риков).

1979

- Aperçu historique des études dans le domaine de la linguistique balkanique. – *Балканско езикознание*, 1979, № 1, 5–42.
- Показалец на думи, корени и афикси. Приложение. – В: Младенов, Ст. *История на българския език*. Превод от немски Иван Дуриданов. София, 1979.
- Някои думи от албански произход в български език. – *Български език*, 1979, № 1, 67–70 (съавтори У. Дукова, Т. Кацори).
- Езикознанието на българо-румънския симпозиум в Букурещ. – *Съпоставително езикознание*, 1979, № 2, 111–114.
- Българо-гръцки симпозиум. – *Съпоставително езикознание*, 1979, № 3, 122–123.
- [Рец.] Балканский лингвистический сборник. Москва: Наука, 1977. 323 стр. – *Съпоставително езикознание*, 1979, № 3, 110–114.

1980

- Към характеристиката на балканския езиков съюз (фонемна, морфемна и именна система). – *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии*, 74/1, 1980, 177–267.
- Sur le statut des balkanismes syntactiques. – *Балканско езикознание*, 1980, № 1, 9–19.
- Një konstrukt sintaksor paralel në gjuhët ballkanike. – In: *Seminari VII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*. Prishtinë, 1980, 183–186.
- Zwei bulgarische Dialektwörter aus den Nachbarsprachen. – *Балканско езикознание*, 1980, № 2, 33–37 (съавтори У. Дукова, Т. Кацори).
- За балканския характер на сложния съюз *за да* в български език. – В: *Езиковедски проучвания в чест на акад. Владимир И. Георгиев*. София: Изд. на БАН, 1980, 176–179.

- Oikonymes de la région de Joannina datant de la moitié du XVIe siècle. – In: *Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences, Cracow 1978*. Krakow, 1980, 117–121.
- Caractère des affinités linguistiques bulgare-roumaines sur fond des rapports internes dans l'union linguistique balkanique. – *Analele Universității București. Limbi și literaturi străine. II. Lucrările Simpozionului român-bulgar*, 1979, № 2, 11–17.
- Correspondances prépositives en grec et en bulgare. – В: *Първи гръцко-български симпозиум. 22–25 септ. 1978, Солун*. Thessaloniki, 1980, 131–139.
- Aperçu sur le redoublement de l'objet en bulgare et en français. – *Балканско езикознание*, 1980, № 4, 51–57.
- Sur les éléments autochtones du parler des Karakatchans de Bulgarie. – In: *Actes du IIe Congrès international de thracologie. Bucarest 4–10 sept. 1976*. Т. III. București, 1980, 7–18.
- Втора лятна школа по езикознание в Залцбург. – *Съпоставително езикознание*, 1980, № 2, 87–88.
- [Рец.] Harold Haarman. Aspekte der Arealtypologie. Die Problematik der europäischen Sprachbünde. Tübingen, 1976. 179 S. – *Балканско езикознание*, 1980, № 2, 53–58.
- [Рец.] Принос към историята на българската лексика (Raymond Detrez. Нидерландските заемки в българския език. Принос към историята на българската лексика. – *Slavica Gandensia*, 4, 1977, 121–147). – *Език и литература*, 1980, № 1, 100–101.

1981

- За мястото на българския език между балканските езици. – *Съпоставително езикознание*, 1981, № 3–5, 145–149.
- Colloque international “Ziele und Wege der Balkanlinguistik”. – *Балканско езикознание*, 1981, № 3, 85–86.

1982

- Sur les fonctions syntaxiques de l'article dans les langues balkaniques. – *Балканско езикознание*, 1982, № 2, 13–17.
- [Рец.] Τίτου Π. Γιούχλα. Τό ελληνικό-αλβανικό λεξικό του Μάρκου Μπότσαρη. – *Балканско езикознание*, 1982, № 1, 93–96.

1983

- Предлог. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. София: Изд. на БАН, 1983, 409–445.
- Les principales périodes du développement de la linguistique balkanique. – In: *Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1981 in Berlin*. Band 8. Berlin, 1983, 27–39.
- A propos des fonctions syntaxique des relatifs absolus dans les langues balkaniques. – *Die slawischen Sprachen* (Salzburg), 5, 1983, 5–12.
- Живот и дело на откривател. – *Български език*, 1983, № 4, 279–285.

1984

- Observations sur les interférences entre le grec et le bulgare dans le parler des Karakatchans en Bulgarie. – В: *Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век*. Втори българо-гръцки симпозиум, София, 18–22.IX.1980. София, 1984, 160–165.
- Fonctions de la répétition des mots en bulgare et en grec. – *Balkan Studies* (Thessaloniki), 1984, № 2, 243–261.
- Une construction syntaxique d'intensification en grec et en albanais. – *Балканско езикознание*, 1984, № 3, 31–34.
- Някои проблеми на етимологията на общобалканската лексика. – *Die slawischen Sprachen* (Salzburg), 6, 1984, 5–15.
- Към характеристиката на тайните говори в България. – *Съпоставително езикознание*, 1984, № 1, 29–43 (съавтори Т. Кацори, У. Дукова).

1985

- Considérations sur les constructions remplaçant l'infinitif dans les langues balkaniques et leurs correspondances en français. – In: *IIe Colloque franco-bulgare de linguistique contrastive, Paris – 1 et 2 décembre 1982*. Paris, 1985, 7–18.
- Две диалектни думи от БЕР. – *Български език*, 1985, № 4, 356–359.
- Борис Симеонов на шейсет години. – *Съпоставително езикознание*, 1985, № 5, 104–107.
- [Рец.] Bulletin de liaison [Paris], N.1/novembre 1982, 60 стр.; N. 2/novembre 1983, 58 стр. (офсет). – *Съпоставително езикознание*, 1985, № 2, 108–110.

1986

- Fonctions modales des temps verbaux dans les langues balkaniques. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 1986, № 1, 4–10.
- Considérations sur le conditionnel du type balkanique en bulgare. – *Slavica Gandensia*, 13, 1986, 179–184.

1987

- Ο Sandfeld και η σύγχρονη βαλκανική γλωσσολογία. – *Epsilon. Modern Greek and Balkan Studies* (University of Copenhagen), 1, 1987, 45–56.
- Относно *имам*-перфектните форми в българския език. – *Български език*, 1987, № 1–2, 149–151.
- Le rôle de la femme dans la société bilingue des Balkans. – In: *Die Stellung der Frau auf dem Balkan. Beiträge zur Tagung vom 3.–7. September in Berlin*. Berlin, 1987, 273–277.
- Cas de modalisation dans les langues balkaniques. – *Cahiers balkaniques, Linguistique* (Paris), 12, 1987, 47–57.
- За двата типа бъдеще време в българския език. – Във: *Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1986. Доклади. Съвременен български език*. София, 1987, 499–508.
- Моско Москов на шейсет години. – *Съпоставително езикознание*, 1987, № 4, 105–106.
- [Рец.] По повод на една публикация. – *Български език*, 1987, № 5, 444–448.
- [Рец.] Jack Feuillet. *La linguistique balkanique*. (Cahiers balkaniques, 10, 1986, Publications Langues'O. 122 p.) – *Балканско езикознание*, 1987, № 3, 199–201.

1988

- [Рец.] J. I. Qvonje. Über den Vokativ und die Vokativformen in den Balkansprachen und im europäischen Sprachareal. [Modern Greek and Balkan Studies, Supplementary Volume 1.] Copenhagen: University of Copenhagen, 1986. 94 S. – *Съпоставително езикознание*, 1988, № 1, 69–76.

1989

БАЛКАНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ. ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НА БАЛКАНСКИЯ ЕЗИКОВ СЪЮЗ. София: Наука и изкуство, 1989. 275 стр.

Рецензии за книгата:

J. Feuillet. – *Балканско езиковедие*, 1990, № 1–2, 71–73.

М. Младенов. – *Съпоставително езиковедие*, 1991, № 4, 60–64.

N. Reiter. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 1, 1991, № 1, 77–82.

U. Hindrichs. – *Балканско езиковедие*, 1989, № 1, 59–63.

Уте Дукова. – *Български език*, 1992, № 3, 219–221.

E. Scărlătoiu. – *Revue des études sud-est européennes* (Bucarest), 1994, № 1–2, 179–181.

1990

ВЛАДИМИР И. ГЕОРГИЕВ. София: Изд. на СУ „Св. Климент Охридски“, 1990. 97 стр.

Quelques remarques sur les types convergents. – *Diachronica* (John Benjamins Publishing Company), 1990, № 1, 1–8.

Повторението – вид конверсия в балканските езици. – *Съпоставително езиковедие*, 1990, № 4–5, 102–105 (съавтори Т. Кацори, У. Дукова).

[Рец.] А. Минчева. Старобългарският език в светлината на балканистиката. София: Наука и изкуство, 1987. 160 стр. – *Съпоставително езиковедие*, 1990, № 3, 80–84.

1991

Contenu linguistique des balkanisms. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 1991, № 1, 13–16.

Albano-graeco-bulgarica dans l'onomastique de la Grèce. – In: *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe – XXe siècle*. Thessaloniki, 1991, 431–440 (съавтор Ch. Symeonidis).

Un trait de la mentalité de l'“homo balcanicus”. – In: *Ex Oriente lux. Mélanges offerts en hommage au professeur Jean Blankoff, à l'occasion de ses soixante ans. Vol. II. Littérature et linguistique*. Bruxelles, 1991, 11–18.

1992

Linguistic type and linguistic convergence. – *Съпоставително езиковедие*, 1992, № 3, 11–16.

Mots dialectaux bulgares d'origine grecque. – *Etudes balkaniques*, 1992, № 3–4, 69–71.

- Hierarchie des balkanismes dans le système de l'union linguistique balkanique. – *Kurier der bochumer Gesellschaft für rumänische Sprache und Litteratur* (Bochum), 17, 1992, 130–137.
- La mentalité balkanique: vues de l'“homo balcanicus” sur certaines qualités humaines. – *Балканско езикознание*, 1992, № 3–4, 97–113.
- Шести българо-гръцки симпозиум. – *Съпоставително езикознание*, 1992, № 4, 119–120.
- Балканистичен колоквиум в Бохум. – *Съпоставително езикознание*, 1992, № 5, 98–99.
- Норберт Йокъл (1877–1942). – *Съпоставително езикознание*, 1992, № 6, 71–75.

1993

- Un balkanisme non-réalisé en bulgare? (A propos des locutions conjonctives dans les langues balkaniques). – In: *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan. Slavistische und balkanologische Aufsätze Norbert Reiter zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden, 1993, 1–10.
- La mentalité balkanique: l'optique de l'“homo balcanicus” sur les périodes de la vie humaine. – В: *Лингвистични и етнолингвистични изследвания в памет на Владимир И. Георгиев (1908–1986)*. София: Изд. на СУ „Св. Климент Охридски“, 1993, 83–90.
- Le grec en Bulgarie. – *Балканско езикознание*, 1993, № 3, 179–192.
- Gr. δεμένοσ. Parallèles balkaniques et sources mythologiques. – In: *14η Συνάντηση Εργασίας, Τομέα Γλωσσολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, 27–29 Απριλίου 1993. *Θεσσαλονίκη*, 1993, 510–524.
- Ангелина Минчева на шейсет години. – *Съпоставително езикознание*, 1993, № 6, 102–105.

1994

- Observations préliminaires sur les constructions verbales de “štjx” en bulgare. – In: *Colloque franco-bulgaro-polonais. Grammaire cognitive: sémantique du temps et de l'aspect en français, bulgare et polonais*, 24–25–26 novembre 1992. Sèvres, Warszawa, 1994, 247–264.

1996

- Един изчезнал (може би) български ръкопис от Берат. – *Македонски преглед*, 1996, № 2, 89–100.
- Gruaja monolingje në Ballkanin biling. – *Studime albanologjike* (Tiranë), 1996, № 1, 85–90.

- Fonctions non-impératives de l'impératif dans les langues balkaniques. – *Балканско езиковзнание*, 1996, № 2, 103–110.
- Habitortja në gjuhën shqipe dhe mënyra e ritregimit në billgarisht. – In: *Seminarri XVIII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*. Tiranë: TOENA, 1996.
- Проф. Борис Симеонов като езиковед и ономаст. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Велико Търново, 1996, 117–123.

1997

- Bulgare-grec. – In: *Linguistique de contact*. Manuel international des recherches contemporaines. Tome 2. Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1997, 1510–1514.
- Observations sur l'emploi de l'aoriste en grec et en albanais. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 1997, № 2, 137–147.
- Българо-албанската интерференция в говора на Голо бърдо (Албания). – В: *Българите извън България. Сборник с материали от Международния симпозиум, състоял се на 20 и 21 юни 1997 г. в Бургас*. Велико Търново: ИК „Знак ‘94“, 1997, 57–60.
- Първа книга по история на езиковнанието. – *Българска реч*, 1997, № 3–4, 53–55.
- Моско Москов на 70 години. – *Българска реч*, 1997, № 3–4, 46–48.

1998

- Boris Simeonov (1925–1996). – *Балканско езиковзнание*, 1997–1998, № 1–2, 93–94.

1999

- Bulgarian. – In: *Handbuch der Südosteuropa Linguistik*. Hrsg. Uwe Hinrichs. Wiesbaden, 1999, 211–238.

2000

- Балкански лингвистичен атлас (предложения за изработване на концепция). – *Съпоставително езиковзнание*, 2000, № 4, 117–120.
- Значение българского языка для исследования балканского языкового союза. – In: *Die Südosteuropa Wissenschaften im neuen Jahrhundert. Akten der Tagung vom 16. β 19. 10. 1999*. Hrsg. Uwe Hinrichs, Uwe Bütner. Harrassowitz Verlag, 2000, 1–5.

- Наблюдения върху текст на Н. Казандзакис. – Във: *(Въз)връщането към романа*. София, 2000, 32–35.
- Quelques observations sur l'emploi de la diathèse non-active dans les langues balkaniques. – In: *Balkanlinguistik. Synchronie und Diachronie. Akten der internationalen Kongresses. 30 Oktober – 1 November 1997*. Thessaloniki, 2000, 27–39.
- Фамилното име Холевич. – В: *Едно поколение български езиковеди*. София, 2000, 66–70.

2001

- Les interférences dans le dialecte de Golo Bardo – Albanie. – In: “*Was ich noch sagen wollte...*” A multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on occasion of his 65th birthday. Berlin: Akademie Verlag, 2001, 157–177.
- Observations sur la structure du texte balkanique. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 2001, № 2, 119–135.

2002

- БАЛКАНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ. ПРОБЛЕМИ НА БАЛКАНСКИЯ ЕЗИКОВ СЪЮЗ. 2 изд. Велико Търново: Фабер, 2002.
- Някои проблеми на изследването на глаголната система на балканския езиков съюз. – *Съпоставително езикознание*, 2002, № 3, 5–15.
- Réflexions sur le rôle de la vue et de l'ouïe dans la formation de la mentalité balkanique. – *Etudes balkaniques*, 2002, № 3, 152–156.
- [Рец.] Χαράλαμπος Π. Συμεωνίδης. Η ελληνική επίδραση στο σύστημα κύριων ονομάτων της παλαιосλαβικής και ιδιαίτερα της βουλγαρικής. Λευκωσία, 2001. 183 σ. [Хараламбос Π. Симеонидис. Гръцкото влияние върху системата на собствените имена в старославянския и особено в българския. Никозия, 2001. 183 стр.]. – *Съпоставително езикознание*, 2002, № 3, 141–146.

2003

- За семантичното равнище на общобалканската лексика. – В: *Актуални проблеми на балканското езикознание. Аспекти на изследването на общобалканската лексика*. (Доклади от международна научна конференция). Велико Търново: Фабер, 2003, 41–51.
- Mbi karakteristikën e te folurës së fshehtë në Bullgari. – *Tempulli. Revistë periogjike kulturore* (Korçë), 8, 2003, 69–81 (в съавторство с Thoma Kasori, Ute Dukova).

Гръцки източник за „българските старини из Албания“. – In: *Studia proto-bulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев*. София, 2003, 378–384.

[Рец.] Olga Mladenova. *Grapes and Wine in the Balkans. An Ethno-Linguistic Study*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998. XVI + 858 p. (Balkanologische Veröffentlichungen. Fachbereich Neure Fremdsprachliche Philologien der Freien Universität Berlin. Herausgegeben von Norbert Reiter und Holm Sundhassen; Bd. 32). – *Съпоставително езиковедие*, 2003, № 3, 153–163.

2004

Преизказването в българския език – проява на балканския манталитет? – В: *Българистични студии*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2004, 34–43.

2005

Десет години специалност Балканистика в СУ „Св. Климент Охридски“. – В: *10 години специалност Балканистика*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2005, 7–10.

Архаизми и балканизми в един изолиран български говор (Кукъска Гора, Албания). – В: *10 години специалност Балканистика*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2005, 73–78.

Местни имена от Голо Бърдо – Североизточна Албания. – В: *Езиковедски проучвания в памет на проф. Йордан Заимов*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2005, 42–53.

Особенности функционирането на балканските диалекти в иноязычном окружении. – В: *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах. Материалы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004)*. Санкт-Петербург, Мюнхен: Biblion Verlag, 2005, 8–19.

L'union linguistique. – In: *Ontmoeting met de Balkan. 10 december 2004*. Brussel: Contactforum, 2005, 63–69.

Морфологизацията – средство за формообразуване и словообразуване. – В: *Littera scripta manet. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Василка Радева*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2005, 393–397.

Наблюдения върху условията за удвояване на допълнението. – В: *Езикът и неговата динамична природа. Юбилеен сборник по случай 70-годишнината на Иван Кънчев*. София, 2005, 76–83.

« Ipse ego ». Moyens linguistiques de son expression balkanique I. – *Балканско езиковзнание*, 2005, № 1–2, 29–37 (в съавторство с Уте Дукова).

2006

« Ipse ego ». Moyens linguistiques de son expression balkanique II. – *Балканско езиковзнание*, 2006, № 2, 203–209 (в съавторство с Уте Дукова).

« Ipse ego ». Moyens linguistiques de son expression balkanique III. – *Балканско езиковзнание*, 2006, № 3, 339–346 (в съавторство с Уте Дукова).

Рефлексив и медиум в балканските езици. – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев*. София: Артграф, 2006, 442–454 (в съавторство със Златка Генчева).

2007

Наблюдения върху един текст на Янис Рицос (Δεκαοχτώ λανοτράγουδα της πικρής πατρίδας). – В: *Балканские чтения 9. Terra balcanica. Terra slavica. К юбилею Татьяны Владимировной Цивьян*. Москва, 2007, 146–152.

Бележки върху българските говори в Албания. – В: *Българските острови на Балканите*. София: Фигура, 2007, 45–51.

Професор д-р Живко Бояджиев – опит за творчески портрет по случай неговата седемдесетгодишнина. – В: *Това чудо – езикът! Изследвания в чест на проф. д-р Живко Бояджиев*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2007, 9–15.

Метафоризация на социалния статус на човека в балканските езици. – *Probleme de filologie slavă* (Timișoara), 15, 2007, 194–206 (в съавторство с Василка Алексова).

2008

Бележки върху *accusativus duplex* в балканските езици. – In: *Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Sigrun Comati. München: Otto Sagner, 2008, 348–357. [Specimina Philologiae Slavicae, Band 151]

Проф. Борис Симеонов – ученият и учителят. – В: *Името в паметта на езика. Сборник в памет на професор Борис Симеонов*. София: Фигура, 2008, 11–17.

Конкуренция на предлозите при изразяване на финалност. – Във: *В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на проф. Дина С. Станишева*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2008, 42–50.

Observations sur la « romanité balkanique » en Bulgarie. – In: *The Romance Balkans. Collection of papers presented at the international conference The Romance Balkans, 4–6 November 2006*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts. Institute for Balkan Studies. Special editions 103, 2008, 161–172 (в съавторство с Василка Алексова).

Физическото и душевното състояние на човека според няколко балкански метафори. – *Съпоставително езикознание*, 2008, № 2, 5–17 (в съавторство с Василка Алексова).

L'aspect balkanique de la *nota accusativi personalis*. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 2008, № 1, 1–23 (в съавторство с Василка Алексова).

Réfléchi et moyen dans les langues balkaniques. – *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, 2008, fasc.1, 311–331 (в съавторство със Златка Генчева).

Сто години от рождението на Владимир И. Георгиев (1908–1986). – *Съпоставително езикознание*, 2008, № 3, 82–87.

Консерватизм и неология в условията на езикови контакти. Берлин, 2–4 април 2008. – *Балканско езикознание*, 2008, № 2–3, 125–132.

2009

Глаголы движения – глаголы перехода ('вставать', 'достигать'). – В: *Переходы. Перемены. Превращения. Балканские чтения 10. Тезисы и материалы*. Москва, 2009, 82–87 (в съавторство с У. Дукова).

[Рец.] Дарина Младенова. Звездното небе над нас. Етнолингвистично изследване на балканските народни астроними. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2006. 421 стр. – *Съпоставително езикознание*, 2009, № 1, 151–155.

2010

Темпоралност/аспектуалност и детерминираност. – В: *Глаголната система на балканските езици – наследство и неология*. Сборник доклади от Международна научна конференция 30.IV. – 2.V. 2009. Велико Търново: Фабер, 2010, 51–62.

2011

Номо balcanicus в мрак и на светлина. – В: *Балканский спектр: от света кцвету. Балканские чтения 11. Тезисы и материалы*. Москва, 2011, 9–14 (в съавторство с Уте Дукова).

За финалността на предлога *за*. – В: *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. Състав. и ред. С. Калдиева-Захариева. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2011, 551–556.

2012

- О статусе общих особенностей двух балканских языков – балканизмы они или нет? – In: *Balkanismen heute – Balkanisms Today – Балканизмы сегодня*. Hrsg. T. Kahl, M. Metzeltin, H. Schaller. Münster. LIT, 2012, 333–343. [*Balkanologie – Beiträge zur Sprach- und Kulturwissenschaft*. Bd. 3]
- Balkan borderline phenomena through the prisme of areal linguistics. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 2012, № 2, 149–157.
- [Рец.] Jack Feuillet: *Linguistique comparée des langues balkaniques*. Paris: Institut d'études slaves, 2012. 286 p. [Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves XIV]. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 2012, № 2, 251–258.

2013

- The Balkan Deictic Systems from a Typological Perspective. – In: *Balkanistica*. Volume 26. Ed. Donald L. Dyer. South East European Studies Association, 2013, 1–30 (в съавторство със Zlatka Guentchéva).
- За интерпретацията на олфакторните възприятия в балканските езици и култури. – В: *Балканская картина мира sub specie пяти человеческих чувств. Балканские чтения 12. Тезисы и материалы, 26–27 марта 2013 года*. Москва, 2013, 55–67 (в съавторство с Уте Дукова).
- La langue et l'identité ethnique: les cas balkaniques. – In: *(Mis)Understanding the Balkans. Essays in Honour of Raymond Detrez*. Eds. Michel De Dobbeleer, Stijn Vervaeet. Ghent, 2013, 193–202.

2014

- L'interférence et l'héritage dans les parlers romans isolés . – В: *Романистика и балканистика. Сборник на трудови во чест на проф. д-р Петар Атанасов по повод 75 години од животот*. Скопје, 2014, 75–84.
- Цели и пътища на балканското езиковедство днес. – В: *Актуални проблеми на балканистиката и славистиката. Доклади от Втората международна конференция проведена на 9 и 10 ноември 2012 г. във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2014.

2015

- Observations préliminaires sur l'état actuel du lexique balkanique commun dans les langues littéraires. – В: *Балканските езици, литератури и култури. Дивергенция и конвергенция. Международна конференция, посветена на 20-годишнината на специалността Балканистика. София 30–31 май 2014*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2015, 88–94.
- Отождествление представления о начале и конце в балканских языках и культурах. – В: *Балканский тезаурус – начало. Балканские чтения 13*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015, 128–134 (в съавторство с Уте Дукова).
- [Рец.] L'architettura del testo. Studi contrastivi slavo-romanzi. A cura di O. In-kova, M. di Filippo, F. Esvan. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2014. 237 p. – *Съпоставително езиковедие*, 2015, № 2, 95–100.

2016

- Contact de langues: les dialectes grecs en Bulgarie. – In: *Proceedings of the 6th Modern Greek Dialects and Linguistic Theory Meeting, Patras 25–28 September 2014*. Eds. Angela Ralli, Nikos Koutsoukos, Stavros Bompolas. Patras: University of Patras, 2016, 1–16.

Под печат

(Текстовете са четени като доклади на посочените конференции)

- Селищни имена от Янинската кааза от средата на XVI в. (предварителни наблюдения). – Юбилейна конференция *Пенка Самсарева на 70 години*, ноември 2010.
- Balkan Syntax: Some Typological and Diachronic Aspect. – *Thematic workshop of the 46th SLE (Societas Linguistica Europea), organized by Brian Joseph and Iliyana Krapova, title: Balancing the Universal and the Particular in Balkan Morpho-Syntactic Convergence*. Split 18–21/09/2013.
- Hommage au balkaniste Gerhard Rohlfs. – *6th Meeting of the Commission for Balkan Linguistics, title: Balkan dialectology, 'Balkan' enclaves in Italy*. 26–28/11/2015, Ca' Foscari University.

Балкански концепти

«Какво е камъкът?..»¹

Татяна В. Цивьян
Москва

...И реките ни ако погледнеш, и те каменни. Пролетно време пороите къртят камъни по пътя си, свличат ги с грохот по своите каменни корита, а когато водата се отцеди, в коритата остават скупчени каменните стада. Нова вода ще дойде, ще насмете стадата и ще ги подкара надолу към Дунава. Тия стада вървят тромаво, побутват се едно друго и спират да пладнуват на някой разлив. Моят край е пълен с такива каменни пладница.

Йордан Радичков

Подобное «застывшее движение» замерзшего водопада, ставшего льдом/камнем, описал русский поэт Баратынский:

*Так ярый ток, оледенев,
Над бездною висит,
Утратив прежний грозный рев,
Храня движенья вид.*

У меня с этим пейзажем связано незабываемое впечатление, подаренное Петей Асеновой и Христо Абаджиевым: каменная река на Витоше, куда они меня привезли во время моего первого и единственного путешествия в Болгарию в 2009 году. В каком-то смысле этот отвесный каменный поток зеркально отражал скалистые вертикали Велико Търново, также увиденные тогда впервые – вместе и благодаря Пете Асеновой.

Тема моей посвятельной статьи – фрагмент мифологии камня в болгарской традиции, рассмотренный здесь сквозь призму концепта *живой камень*. Этот концепт разрабатывается в проекте Института мировой культуры МГУ «Живой камень. От минералогии к мифопоэтике»². Идея проекта заключается в следующем.

В архетипической картине мира, отраженной в тексте и ритуале, камень является прежде всего символом неподвижности, холода, немoty (= смерти, нижнего мира, хтоничности). Парадоксально он выступает там и в своей противоположности, как бы опровергающей предыдущее: камень растет

¹ Работа написана при поддержке гранта РФФ 14-18-02194.

² См. сборник: Живой камень. От природы к культуре. М., 2015.

(вспомним работы М. Элиаде о росте минералов в чреве Матери-Земли), двигается, «звучит», меняет температуру (горячие камни) и таким образом становится причастным жизни (ср. анимизацию и далее антропоморфизм и/или зооморфизм камня). И то, и другое основано на объективных (физических) свойствах камня. В итоге энантиосемичные ипостаси камня (*живой vs мертвый*) сливаются в круговороте жизни и смерти («миф о вечном возвращении»).

Здесь мифопоэтика *живого камня* рассматривается «по Йордану Радичкову». Зачин рассказа «Камъни» из сборника «Барутен буквар» дал название этой статье³.

Картина мира, выстраиваемая Радичковым, укоренена в болгарской (и далее – в балканской) традиции. Его герои, его сюжеты, как бы они ни отходили от фольклорных канонов, пропущены через сито болгарского мифологического досье. Они узнаваемы и достоверны, даже при вольном с ними обращении – настолько они, *нашепвани тихо на ухото от Балкана* (по его собственным словам)⁴, органично вписаны в исходный мифопоэтический контекст.

О чем же могли нашептать Балканы уроженцу Берковской околии, как не о *камне*? При этом – о *живом камне*.

Казалось бы, прежде всего напрашивается сюжет «превращение в камень vs оживление камня», более широко, «оживание мертвого» и «застывание живого» (в формулировке Т. Венцловы)⁵. Однако здесь мы следуем концепции нашего проекта (см. выше) и самого Радичкова (см. ниже) и не рассматриваем сюжеты оживающих статуй и окаменевших живых существ, выбирая область того, что в другом месте было названо «мерцающей мифологией»⁶. В этом случае речь идет не о трансформации/инсценировке вполне определенных (известных) сюжетов и мотивов, а о неких проблесках, определяемых мифопоэтическим сознанием и мифопоэтическим чутьем авторов и основанных на укорененности в той этнокультурной модели (модели мира) носителями которой они являются или в которую проникают. Осознанно или неосознанно, они черпают из этого запаса, попадая в

³ *Сюжет камня* в сборнике «растекается» на три рассказа: «Хляб», «Камъни», «Милойко». – Здесь Радичков цитируется по: <https://chitanka.info/book/4419-baruten-bukvar>.

⁴ Этому посвящены многочисленные работы о Радичкове. См. в последнее время: Уваров И. Художественный мифологизм в прозе Йордана Радичкова // *Славянский вестник*, вып. 2. М., 2004, 554–563. В 2007 г. И. В. Уваров защитил кандидатскую диссертацию «Типы художественного мифологизма в прозе Йордана Радичкова». См. там обширную библиографию вопроса.

⁵ *Венцлова Т.* Тень и статуя // *Венцлова Т.* Собеседники на пиру. М., 2012, 59–75.

⁶ *Цивьян Т.В.* Мерцающая мифология в балто-славянском универсуме // *Rakstu krājums Baltu un slāvu kultūrkontakti – Балто-славянские культурные связи*. Rīga, 2009, 296–304.

нужные точки и, в определенном смысле, не нуждаются в сюжетных и мотивных подпорках.

Не менее важно и следующее: авторы не только берут, но и возвращают: варьируя традиционные образы, они тем самым дополняют, поддерживают и подтверждают богатство собственной традиции.

Анализ концепта *живой камень* в рамках указанного проекта средствами корпусной лингвистики (на материале Национального корпуса русского языка), показал, что для «перехода» *мертвого* камня в *живой* достаточно минимума признаков/«действий» камня: его движение по вертикали (снизу вверх = рост/увеличение, сверху вниз = падение/полет), его движение по горизонтали (передвижение по плоскости) и звучание (в том числе и резонансное – отражение звука)⁷. В этом контексте исходная неподвижность камня может рассматриваться как прекращение движения (пауза/поза).

Так строит мерцающую мифологию *живого камня* Радичков, останавливаясь в шаге от анимизации. Рассказ «Камъни» относится к событиям 2-й мировой войны и партизанской борьбы. Его стержень – наказание за предательство, а карающим орудием является камень. На уровне реалий – это лавина в горах, под которой погибает виновный. На мифопоэтическом уровне – *живой камень*.

Истоки сюжета обнаруживаются в поэме Ивана Вазова «Грамада», на что указывает сам Радичков⁸. У Вазова камни, которые прохожие бросают в знак проклятия, постепенно образуют гору, чудесным образом начинающую расти, как живое существо:

*И грамадата от себе
Мърда и порасва,
И пътникът отдалеко
Веч я съликасва.
Та расте, като по чудо,
Сама, като жива!*

Об этом говорит Радичков в «Юбилейно слово за Иван Вазов», сопоставляя силу камня с силой слова (о чем см. далее):

...В родния ми край, споменаван от Иван Вазов, няма народни песни, но има много клетви. Тъкмо тези клетви са в основата и на поемата „Грамада“. Може да се каже, че в грамадата от камъни е имало колкото камъни, толкова и думи, защото всеки пътник, минаващ оттам, е хвърлял камък с думите:

⁷ Материалы симпозиума «Живой камень: текст/словарь». Прелиминарии // <http://www.nrgumis.ru/articles/1952/>

⁸ Радичков Й. Юбилейно слово за Иван Вазов // http://www.kultura.bg/media/my_html/2136/iubilei.htm

„Проклет да е Цеко!“ ... Аз и досега вярвам, че по сила и тежест думата не отстъпва на камъка и че когато се произнася проклятие, думата се зазира като камък и може да осакати човека, към когото е запрета. Проклятието пътува бавно, но рано или късно пристига където трябва!⁹

И в разказе «Камъни»:

Египтянинът измислил каменната пирамида срещу пясъците, каменоделецът измислил надгробния паметник, а народът от берковския край измислил каменната Грамада; кой какво мине покрай нея, хвърля камък и вика: „Проклет да е Цеко“.

У Радичкова жертвой проклятия станомис Лемо Алексом, първият каменоделец на градчето, посветивший камню жизнь и постигший «душата на камъка».

Лемо Алексом познава душата на камъка, някаква близост има с него, както някои хора имат близост с животните или могат да хващат живи змии и да ги турят в пазвите си. Когато умря протосингелът на градчето, протосингелшата поиска върху надгробния камък Лемо Алексом да издяла ангел. За тая работа каменоделецът и вдовицата ходиха в кариерите на Беговица, за да подберат камък. На вдовицата ту тоя камък й харесваше, че бил с по-тъмни жили, ту она, че пък бил по-бляскав, но Лемо Алексом само клатеше глава и отминаваше да търси други камъни. „В тоя, казваше той, нема ангел! А в тоя не само че ангел нема, но нема и корито!“ И така от камък на камък най-после той намери един хубав къс, откъртен от кариерата, преобърна го, нещо размерва наум и каза, че в тоя камък вътре има ангел. Прекараха камъка в двора на каменоделеца, той го поочука оттук-оттам с длетото и наистина отвътре се показа каменен ангел. Лемо Алексом умееше да съблече камъка и да покаже какво има вътре в него. Впрочем той разбираше това още щом видеше камъка. Според него във всеки камък нещо спи, било животно, било звар, било разпятие или човек. В нашите кариери предимно звар и добитък спи, но има такива кариери, дето спят само човеци — мъжки човеци, женски човеци... Има каменоделци — те само с това се занимават — махат черупките и изваждат от тях човеците...¹⁰

Казалось бы, более чем напрашивается клише «застывание живого» и аналогии с соответствующими сюжетами, тем более, что связка *камень – стадо* повторяется неоднократно (отсылая, конечно, и к сюжету «Баба Марта»). Однако здесь есть принципиальная разница: процесс идет в обратном

⁹ Там же.

¹⁰ Этот эпизод представляет собой развертывание-инсценировку известной фразы Микельанджело о технике его искусства: *Ho visto un angelo nel marmo ed ho scolpito fino a liberarlo* «Я видел ангела в куске мрамора и резал камень, пока не освободил его». – Характерная для Радичкова игра с читателем.

направлении. Каменотес выступает как демиург, только он видит скрытое, и именно он одушевляет камень (*кой каменарски чук ще премахне магята и ще освободи животните на каменоломнята?*). Как Микельанджело, он отсекает лишнее, освобождая от «скорлупы» внутреннюю суть камня. Так у камня появляются *жизнь* и *душа* (здесь можно увидеть и аллюзию на «Синюю птицу» Метерлинка, где чудесным образом открываются души предметов):

Но животът на камъка е видим само за очите на Леко Алексов, щото такъв е занаятът на човека и той единствен в градчето познава душата на камъка. Всичко останало е видимо за очите на всички.

При этом рассказчик не удерживается от легкой иронии:

И досега ангелът си стои в гробищата, не е кой знае какъв ангел, да кажеш, ама при нашата беднотия все пак е ангел.

Далее идет характерная для Радичкова игра на амбивалентности, на пограничных ситуациях, использующих универсальный мифологический мотив: опасность проникновения мира *мертвых* в мир *живых*, опасность тем бóльшая, что оба мира зеркально отражают друг друга.

Акцент ставится не на контрасте, а на постоянном смещении/смещении, на «ощущении присутствия» *чужого*, не отличимого от *своего*. Такого рода «существование на грани» (*не вовсе мертвый, не совсем живой*, по слову Лермонтова) мастерски воплощено у Радичкова.

Особенно тонко это проявляется в изменении температуры камня. Связанные с реальными причинами (камень нагревается на солнце и остывает ночью), эти перепады помещены в «человеческое измерение»: подобно человеку, камень бросает то в жар, то в холод – в параллель к переживаниям героев.

По обед камъкът се постопя, на пладне вече пари като въглен, не можеш да го пипнеш с пръст, надвечер става прохладен...

...а кога се връща в здрача, вижда как камъкът се белее в средата на двора, мълчалив и студен¹¹...

Камъкът остава да лежи в двора — бледо петно, което смуче студ от планинския мрак.

Дори камъкът, макар че е студен и безчувствен, не дава нечиста ръка да се докосне до него!

---

¹¹ Холод, неподвижность, молчание – признаки мертвого камня, указание на его связь со смертью, с нижним миром. Здесь они приобретают значение зловещего предзнаменования: камень становится неподкупным судьей.

Опивам камъка до себе си, камъкът също потен, студена пот го избила през нощта. Стискам камъка, той почна да се постопя и да се изпотпява в ръцете ми и целият съм нащрек.

Каменотес Леко Алексов издава полиция своих соседей-пекарей, связанных с партизанами. Пекарню вместе с хозяевами сжигают. Строго говоря, вина каменотеса не доказана – его подозревают, он же все отрицает. Разоблачителем становится камень. И здесь снова идет та же игра на оппозициях *живой/мертвый, человек/камень*. Камень дважды не подчиняется каменотесу (творимое выступает против творца). В первый раз камень раскалывается от удара, нанесенного ему в сердце, во второй – рассыпается в прах:

Леко Алексов плю на дланта си, хвана чука, примижва с едното око и удари върху длетото. В същия миг се чу трясък и камъкът се разцепи, сякаш гръм го беше ударил в сърцето. „А!“ — каза Леко Алексов и изпусна чука. Милойко трепна, вгледа се в разполовения камък, после в побелялото лице на човека, застанал на колене до камъка: лицето бе станало по-бледо от камъка. И очите на човека бяха станали някак каменни, а безкръвните уста нещо се мърдаха, но Милойко не разбра дали оня искаше нещо да каже, или четеше безгласна молитва.

Човекът поклати глава, плю на ръката, взе чука и като премери с очи, удари върху длетото. Очаквах, че както миналия път, ще се чуе тресък, че невидим гръм ще падне върху камъка да го удари в сърцето и да го разполови. Но не стана това.

Помня, че когато оня удари с чука върху длетото, длетото се вреза безшумно в белия мрамор и в следващия миг мраморът почна да се разпада като брашно¹². Каменотелецът стоеше нем, на колене, в очите му се изписа ужас, гледаше белата като брашно купчина пред себе си и нито веднъж не трепна.

Камень и человек (*мертвый/живой*) меняются основными признаками/свойствами: *камень оживает* (у него есть сердце) – *человек каменеет*, становится немым. Каменотес, потрясенный случившимся, уходит в горы, попадает под лавину и погибает под грудой звучащих (грохочущих), оживающих камней. Эти камни читатель видит его глазами: Леко не слышит предупреждающих криков, камни для него действительно превращаются в свирепых ревущих зверей.

Леко Алексов се спъваше в невидимите си летни кънки и приближаваше кариерата. Той познаваше душата на камъка и като се взираше със зачервените

---

¹² Но это не тот мирный песок, в который превращается камень на пути к речному устью: *Ако човек слезе надолу в равнината, никъде няма да срещне камък в реките — там само пясък се стеле. Водните воденици на реките постепенно са смлели нашия камък, ситното мливо лежи разстлано по бреговете.*

си очи, почна да открива в големите канари скрити зверове и добитък. Ето там кон, изправен на два крака, само че обърнат гърбом към човека. Ето там лъв, дремец под своята черупка, див козел стои зад него и чака длетото на каменоделец да свали черупката му и да го извади на слънцето. И други още стоеха пръснати живописно, сякаш това не беше каменоломня, а вкаменена скотобойна. Кой каменарски чук ще премахне магията и ще освободи животните на каменоломнята? Леко Алексов не можеше да мисли, само се спъваше и вървеше към вкаменената скотобойна. Нечий гърлест глас започна да вика: „Бомбаа! Бомбаа!“; но човекът не чуваше, спъваше се и вървеше към кариерата. Гърлестият глас още по-отчаяно завика: „Бомбааа! Бомбааа!“; но Леко Алексов не чуваше и вървеше към скотобойната, още малко, и ще попира с ръце вкаменените зверове и добитъка, застинали за вечни времена. И когато се опита да докосне с ръка една бича глава пред себе си, скотобойната в каменоломнята се раздвижи с гръм, надвеси се и започна да се събаря върху него. Високият каменен лъв се откърти, като едва мръдна лапите си, изправеният кон се обърна, тъй че Алеко Алексов можеше да види разширените му ноздри, и в следния миг го притисна с хълбока си. Рев и мучене се понесе в кариерата, оживелият добитък хвърляше искри, блъскаше се един в друг, трошеше се каменна кост и се носеше дъх на барут¹³. Леко Алексов се опита да запази с ръце очите си и да зърне няма ли я някъде наблизко голямата хлебарска лопа-та. Тя гребеше в синьото небе и се отдалечаваше. Той не можеше да види нищо повече, защото връхлетелият го камък му претроши ръцете, натроши му костите и го притисна с цялата си тежест. И изведнъж кариерите на Беговица стихнаха, ехото като див звяр пропълзя по Балкана и скри стъпките си във високите тревисти совати.

Эсхатологическая опасность возвращения в хаос вызывает у человека панический страх (terror antiquus). Однако звучащий, движущийся камень, творящий правосудие остается камнем, оживая только в мифопоэтическом смысле – в предсмертном видении каменотеса.

До сих пор *живой камень* действовал в пространстве. Но Радичкова едва ли не в большей степени занимает связка *камень – время*.

У каменотеса вызывает гнев долговечность камня по сравнению с человеческой жизнью:

Нощем Леко Алексов позаслушваше бученето на реката, слухът му долавяше каменно скърцане. Той знаеше, че големите стада на камъка пътуват, блъскайки се надолу към равнината. Някакъв страх усещаше от това пъ-

¹³ Ср. мифопоэтические аналогии в «Думе про Опанаса» Э. Багрицкого: природа разоблачает палача:

*И равнина волком воет –
От Днестра до Буга,
Зверем, камнем и травой:
«Катюга! Катюга!...».*

туване и някаква злоба го обземаше към камъка. Защото всичко се бои на тоя свят, всичко се бои от времето, само камъкът не се бои. Той не знаеше древната поговорка, че всичко се бои от времето, но времето се бои от пирамидите, обаче мисълта му се луташе някъде близо около тая поговорка. Сутрин излизаше озлобен на двора и с озлобление почваше да дяла камъка. Живяха хора отсреща, димеше фурна отсреща и цялата улица сутрин миришеше на пресен хляб. Няма фурна сега, няма хора, ветровете разнесоха пепелта, дъждовете отмиха въглицата и отдолу остана да стои една купчина опушен камък. Кой смахнат е измислил камъкът да надживява човека! „Надживева ни камъкът, Милойко! — оплаква се Леко Алексов, когато Милойко мине привечер с катърите. — Цел живот се боря с него, но некой ден си зная, че ще ми надвие!“

Для Радичкова временная протяженность существования («жизни») камня, *время камня* связывается с *языком/словом* через *память*. Используя современную терминологию, можно сказать, что оба сохраняют и передают информацию. Роман «Прашка» эмблематично оканчивается связывающим их друг с другом «Послеслов от камъни и думи»¹⁴.

От цялата човешка история е останало само онова, което е изградено от камък и слово – эти слова Радичкова можно поставить в качестве motto к его творчеству:

*...От цялата човешка история е останало само онова, което е изградено от камък и слово... В някои отношения даже словото превъзхожда камъка. Храмовете, изградени от него, са останали непокътнати, без никаква пукнатина в себе си, за разлика от каменните храмове. Словото ние вадим от народната каменоломна и всеки един от нас според силите си участва в изграждането на духовния храм на народа. Камъни има разхвърляни и из човешката реч. Когато камъните и думите се смесват, се предполага, че думите имат по-голяма енергия и по-голяма сила*¹⁵.

С этим перекликается эпиграмматическое четверостишие Анны Ахматовой:

*Ржавеет золото и истлевает сталь,
Крошится мрамор – к смерти все готово.
Всего прочнее на земле печаль
И долговечней – царственное слово.*

¹⁴ В своей диссертации (см. выше) И. В. Уваров называет «Послесловие» «авторским размышлением о камне как об архетипическом элементе культуры и цивилизации».

¹⁵ <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100609652/2004-g-magyosnikat-ot-kalimanica>.

**Теоретични проблеми на балканското
езикознание**

Die bulgarische Balkanlinguistik von Vladimir Georgiev bis Petja Asenova

Ein Blick zurück

*Klaus Steinke
Erlangen*

This volume in honor of Petya Asenova is a pleasant occasion to look back on the evolution of Balkan linguistics in Bulgaria, where this branch of science has a prominent place. Beginning with the 1st International Congress of Balkan studies organized by Vladimir Georgiev in 1966 this country became a main stronghold of this discipline. An important contribution for its further development constitutes without any doubt the opus magnum „Балканско езикознание“ (1989/2002) of Petya Asenova which gives a systematic overview and state of the art report.

Keywords: 1st International Congress of Balkan studies, Balkan linguistics, Vladimir Georgiev, „Балканско езикознание“ (1989/2002), Petya Asenova

Das Jubiläum von Petja Asenova ist für mich ein willkommener Anlass, hier¹ einen kurzen Blick zurück auf die Entwicklung der bulgarischen Balkanlinguistik in den letzten fünfzig Jahren und auf den Platz der Jubilarin in dieser Disziplin zu werfen. In Bulgarien ist vor allem auch dank der Jubilarin auf diesem Gebiet inzwischen viel und, wie zu hoffen ist, Dauerhaftes erreicht worden. Ein schlagender Beweis ist hierfür der an der Sofioter Universität seit 1995 angebotene, mit ihrer tatkräftigen Unterstützung eingerichtete Studiengang Balkanistik am Lehrstuhl für allgemeine und indogermanische Sprachwissenschaft, der dann 1996 in Lehrstuhl für allgemeine, indogermanische und balkanische Sprachwissenschaft umbenannt wurde. Die Bilanz zum zehnjährigen Bestehen der Abteilung ist ansehnlich: bis 2004 haben ihn bereits fünf Jahrgänge mit insgesamt 67 Absolventen abgeschlossen (Асенова 2005: 8). In Bulgarien stellt sich mithin die Situation erheblich besser als in Deutschland dar, wo es ab Mitte der 1960er Jahre zunächst gleichfalls eine beachtliche Blüte des Faches gab, die aber nach der Auflösung der Balkaninstituts in Berlin fast vollkommen verkümmerte. Erfreulicherweise ist mittlerweile im universitären Bereich ein hoffnungsvoller Neuanfang in Jena zu erkennen.

Als Geburtsstunde der Balkanlinguistik wird gewöhnlich das Jahr 1829 be-

---

¹ Im gewissen Sinne ist dieser Beitrag eine Fortsetzung der in dem Sammelband 2006 erschienenen Würdigung (Steinke 2006).

zeichnet², als Bartholomäus Kopitar in seiner profunden Sammelrezension für die Wiener „Jahrbücher der Literatur“ über sprachwissenschaftliche Neuerscheinungen in Südosteuropa, die zu verfassen seine Aufgabe als Zensor an der Wiener Hofbibliothek war, den berühmten Satz fallen ließ, dass auf der Balkanhalbinsel – der Terminus war damals freilich noch unbekannt – „eine Sprachform herrscht, aber mit dreierlei Sprachmaterie“, und ihn mit einigen Beispielen kurz erläuterte (Kopitar 1829). Doch diese Feststellung ist nicht mehr als ein schönes Bonmot, das indessen auf fruchtbaren Boden fiel und die weitere Forschung nachhaltig inspirierte. Bereits einige Jahre später verfasste sein slowenischer Landsmann und Professor für Slavistik an der Universität Wien Franz Miklosich in diesem Sinne eine Reihe von grundlegenden balkanlinguistischen Arbeiten, die noch heute mit viel Gewinn zu lesen sind.

Der nächste bedeutende Schritt war dann das Buch von Kristen Sandfeld, das 1926 zunächst auf Dänisch und dann 1930 auf Französisch erschien. Der Titel der französischen Fassung „*Linguistique balkanique*“ gab der neuen Disziplin gleichzeitig ihren Namen und legte für sie den Grundstein. Doch wie schon die Arbeiten von Miklosich enthält das Werk im Wesentlichen nur eine umfangreiche und wertvolle Materialsammlung jedoch mit unzureichender theoretischer Grundlage. Dazu leistete Nikolaj S. Trubetzkoy (Trubetzkoy 1928) zu jener Zeit einen entscheidenden Beitrag, indem er erstmals den Unterschied zwischen *Sprachfamilie* und *Sprachbund* formulierte. Beide gehören zum Oberbegriff *Sprachgruppe*, die sich durch eine erhebliche Zahl systematischer Übereinstimmungen auszeichnet. Doch die Zeit war für diese Erkenntnis noch nicht reif – wie ja auch Ferdinand de Saussures „*Cours de linguistique générale*“ vor dem 2. Weltkrieg kaum rezipiert wurde. Dennoch kam die Balkanlinguistik in der Zwischenkriegszeit nicht zum Erliegen, und es erschienen sogar zwei einschlägige Zeitschriften: das „*Balkanarchiv*“ (Leipzig) und die „*Revue internationale des études balkaniques*“ (Belgrad) sowie die „*Schriften der Balkankommission*“ (Wien). Zu den wichtigsten Vertretern in jener Periode gehörten zweifellos Gustav Weigand, Henrik Barić, Mieczysław Małecki, Aleksandar Belić, Bogdan Petriceiu Hașdeu, Bohuslav Havránek, Norbert Jokl, Antoine Meillet, Pericle Papahagi, Petar Skok. Damit ist die Liste noch keineswegs vollständig, wie der Blick in einschlägige Bibliographien zeigt (Schaller 1977).

Nach dem 2. Weltkrieg erlebte die Sprachwissenschaft in Europa und den USA, insbesondere im Zeichen des Strukturalismus, einen stürmischen Aufschwung, der gleichfalls die Balkanlinguistik mitriss. Ähnlich wie der linguistische Strukturalismus für andere Disziplinen zum Modell wurde, konnte die Bal-

---

² Damit ist nicht gesagt, dass es nicht schon vorher Hinweise auf einzelne Besonderheiten der Balkansprachen gegeben hat. Allerdings wurden sie erst viel später ausführlich rezipiert, wie die Bemerkungen von Johann Thunmann (1774) über die Beziehungen zwischen dem Albanischen und Rumänischen.

kanlinguistik, wie es Alois Schmaus (Schmaus 1967: 134) ausdrückte: „bereits auf eine längere und gefestigtere Tradition zurückblicken als die übrigen balkanologischen Teilgebiete“ und letztere daher stimulieren. Die neue Blüte setzte ab den 1960er Jahren ein und schlug sich auf personeller, institutioneller und theoretischer Ebene nieder. Die zahlreichen Ansätze dazu in verschiedenen Ländern wurden 1967 auf dem 1. Internationalen Kongress für Südosteuropa- und Balkanstudien in Sofia gleichsam gebündelt und führten dann zu einem deutlichen Aufschwung der Forschungsaktivitäten. Vladimir Georgiev, der damals Präsident der AIESEE war, gelang es mitten im Kalten Krieg, über 1300 Delegierte aus 24 Ländern, aus Ost und West, zu einem eindrucksvollen Kongress zusammenzuführen. Ihm hat die Balkanlinguistik darüber hinaus auch wissenschaftlich sehr viel zu verdanken. Die Kongresse sind inzwischen schon Tradition geworden, und der 11. Internationale Kongress fand 2015 wieder einmal in Sofia statt. Außerdem gab es zahlreiche Tagungen zu balkanlinguistischen Problemen, von denen zwei eine besondere Erwähnung verdienen: das von Vladimir Georgiev 1976 in Varna veranstaltete internationale Kolloquium über Probleme der Balkanlinguistik und Norbert Reiters Tagung „Ziele und Wege der Balkanlinguistik“ 1981 in Berlin.

Doch ungeachtet der auf den ersten Blick günstigen äußeren Voraussetzungen für die Entfaltung der Balkanlinguistik, gab es weiterhin beträchtliche Schwierigkeiten für die Durchführung größerer internationaler Projekte. Zu einem erschwerten bzw. verhinderten die politischen Umstände vor allem die engere Zusammenarbeit zwischen den Balkanländern, so dass z.B. die Inangriffnahme des oft geforderten Balkansprachatlases letztlich illusorisch blieb, zumal da Bulgarien wegen der Makedonienfrage sogar die Mitarbeit am Slavischen Sprachatlas einstellte. Zum anderen bezweifelten etliche Linguisten die Berechtigung des balkanlinguistischen Ansatzes grundsätzlich, da die Form der Balkanismen in den Einzelsprachen in vielen Details voneinander abweichen, d.h. in ihren Augen deshalb nicht vergleichbar oder identisch sind. Die betreffenden Formen haben sich vielmehr unabhängig voneinander innerhalb des jeweiligen sprachlichen Systems nach dessen Gegebenheiten entwickelt und können daher unabhängig von äußeren Einflüssen entstanden sein. Ihre geographische Nachbarschaft wäre dann nur eine reine Zufälligkeit.

Immer deutlicher zeichnet sich im wissenschaftlichen Diskurs ab, dass die Balkanlinguisten es mit sehr heterogenen Fragestellungen zu tun haben, die sich nicht auf einen gemeinsamen Nenner bringen und in einem einzigen, systematischen Ansatz vereinen lassen. In der Forschung sind unterschiedliche Untersuchungsperspektiven voneinander zu trennen. Im Mittelpunkt standen praktisch von Anfang an die Fragen, *was ein Balkanismus ist, was einen Sprachbund ausmacht* und *welche Sprachen dazugehören* sowie natürlich die *Frage nach der Herkunft* und *nach der Verbreitung der Balkanismen*. Diese Fragestellungen werden freilich von sehr unterschiedlichen Erkenntnisinteressen getragen

und lassen sich folglich nur von verschiedenen linguistischen Teildisziplinen adäquat erörtern und beantworten. Zu den einschlägigen Disziplinen gehören primär *Sprachtypologie*, *Kontaktlinguistik*, *Soziolinguistik*, *Sprachgeschichte* und *Sprachgeographie*. Um überhaupt zu akzeptablen Ergebnissen zu kommen, müssen die genannten Fragestellungen klar voneinander getrennt und separat behandelt werden.

Die Frage nach der *Herkunft* der Balkanismen hat lange Zeit die Balkanlinguistik dominiert. Die frappanten Übereinstimmungen zwischen räumlich benachbarten, aber nicht unmittelbar miteinander verwandten Sprachen weckten früh die Neugier und natürlich auch die Phantasie der Sprachwissenschaftler. Bereits Kopitar vermutet Auswirkungen des thrakischen oder thrako-illyrischen Substrats als denkbare Ursache für die Existenz der Balkanismen. Es ist also nicht verwunderlich, dass die Balkansprachen gerade das Interesse der Indogermanisten erregten, die sich speziell mit der Rekonstruktion der altbalkanischen Sprachenwelt beschäftigten. Auf diesen Aspekt hat sich ebenfalls Vladimir Georgiev als Indogermanist konzentriert, und er kann daher als einer der prominentesten Vertreter der *Paläobalkanistik* bezeichnet werden. Wie stark sein Engagement für die altbalkanische Sprachlandschaft war, zeigen die frühen Hefte der von ihm herausgegebenen Zeitschrift „*Linguistique balkanique / Балканско езиковзнание*“ mit zahlreichen indogermanistischen Themen.

Als mögliche Substratsprachen, aus denen die Balkanismen entstammen können, wurden Thrakisch, Illyrisch, Dakisch, Moesisch, Pelasgisch u.a. in Anspruch genommen, von denen fast kaum Sprachreste überliefert sind, vor allem keine umfangreichen Sprachreste, die als Ausgangspunkt für den Nachweis von Balkanismen dienen könnten. Daher sollte man sich an dieser Stelle den Vorbehalt von Stefan Mladenov ins Gedächtnis rufen, der davor warnte, dass hier leicht *ein x durch ein y* ersetzt wird (Mladenov 1929: 3). Denn von den altbalkanischen Sprachen ist zu wenig bekannt, um mit ihnen die Herkunft der Balkanismen schlüssig zu klären.

Unabhängig davon, ob man die Entstehung der Balkanismen auf ein Substrat oder Super- bzw. Adstrat zurückführt, bleibt auf jeden Fall festzuhalten, dass der Sprachkontakt, d.h. der Kontakt zwischen Sprechern verschiedener Sprachen sowie die Mehrsprachigkeit, sicher als entscheidender Grund für die Herausbildung gemeinsamer Strukturen angesehen werden kann. Daher ist der *Sprachbund*, und das betrifft par excellence den *Balkansprachbund*, ein wichtiges Thema der Kontaktlinguistik, die wiederum, da es ihr um die Analyse des grundlegenden Verhältnisses zwischen Sprache und ihren Benutzern geht, ein wichtiger Teil der umfassenderen Soziolinguistik ist. Wichtige Impulse für die Kontaktlinguistik hat fraglos Uriel Weinreich (Weinreich 1953) mit seinem Buch „*Languages in Contact*“ gegeben, in dem er auch auf die Balkansprachen hinweist. Inzwischen haben sich zahlreiche konkrete Arbeitsfelder der Kontaktlinguistik herauskristal-

lisiert, darunter die Untersuchung von *Mehrsprachigkeit*, *Mischsprachen*, *Pidgin-* und *Kreolsprachen*, *Sprachtod* usw. Viele der Themen untersucht auch die Balkanlinguistik intensiv.

Zusammenfassend ist zu diesem Untersuchungsansatz zu sagen: Wer einen Zusammenhang zwischen den auffälligen typologischen Übereinstimmungen der Balkansprachen, d.h. die Existenz von Balkanismen nicht grundsätzlich leugnet, führt ihre Entstehung gewöhnlich auf den Sprachkontakt zurück. Wie der in einzelnen ausgesehen hat, ob Substrate, Ad- oder Superstrate vorliegen, darüber gibt es unterschiedliche Meinungen. Auf jeden Fall ist für die Erörterung der Herkunft der Balkanismen die diachrone Perspektive dominant.

Der zweite zentrale Komplex der Balkanlinguistik umfasst die Fragen, was ein *Balkanismus* ist, wie viele es gibt und wie viele sowie welche für den Sprachbund notwendig bzw. relevant sind. Da sich die betreffenden Erscheinungen nicht mit der Sprachverwandtschaft begründen lassen, d.h. nicht mit Hilfe des Schleicherschen Stammbaummodells zu veranschaulichen sind, führt der Sprachvergleich in diesem Fall nicht zu einer *genetischen*, sondern zu einer *typologischen* Klassifikation der betreffenden Sprachen. Im Prinzip können typologische Untersuchungen auf allen sprachlichen Analyseebenen vorgenommen werden. Allerdings waren es zunächst morphosyntaktische Phänomene der Balkansprachen, die auffielen und dann eingehend untersucht wurden. Erst später wurde auch die lautliche Ebene einbezogen, während man den Wortschatz und die Phraseologie für die Existenz des Sprachbundes als weniger relevant hielt. Allerdings sind sie doch so auffällig, dass sie schon früh von Miklosich und dann von Sandfeld berücksichtigt und gesammelt wurden.

Jede typologische Klassifikation der Sprachen hängt zunächst von der Wahl der Kriterien ab. Die bekannte Einteilung der Sprachen nach morphologischen Kriterien in isolierende, agglutinierende, flektierende und inkorporierende ist ein solcher Versuch, eine allgemeine Klassifikation für alle Sprachen einzuführen. Dass diese populäre Einteilung der Sprachen an sich nur bedingt tauglich ist, interessiert hier weniger, da sie für den Balkansprachbund sowieso wenig bringt. Offen bleibt die Frage, nach welchen Kriterien die Balkansprachen miteinander verglichen werden sollen.

Der Versuch von einem metasprachlichen Konstrukt auszugehen, um eine *Vergleichende Grammatik der Balkansprachen* zu erstellen, ist letztlich nicht praktikabel. Er scheitert daran, dass es kein geeignetes vollständiges Beschreibungsmodell, sondern bestenfalls noematische Teilsysteme für einzelne Bereiche gibt. Außerdem wäre der Vergleich dann offen und ließe sich nicht auf die Balkansprachen bzw. ihren Sprachbund beschränken. Zwar gibt es über die exakte Zahl der Balkansprachen, d.h. über die genauen Grenzen des Balkansprachbundes, Diskussionen, aber, dass Albanisch, Bulgarisch und Rumänisch sowie mit gewissen Vorbehalten auch Griechisch dazu gehören, ist immerhin unumstritten.

Uneinig ist man sich über die Zugehörigkeit des Serbischen und Türkischen sowie weiterer Sprachen zu diesem exklusiven Kreis.

In dieser schwierigen Situation kann die *vergleichende Grammatik der Balkansprachen* nur ein Provisorium bleiben, das mehr oder weniger gut den Balkansprachbund abbildet. Die Grundlage dafür ist ein auf die Balkansprachen beschränkter Vergleich, aus dem zunächst die Prototypen der Balkanismen herausdestilliert werden, namentlich der *Verlust des Infinitivs*, *nachgestellter Artikel* usw. Anschließend werden dann die einzelsprachlichen Besonderheiten genauer erfasst wie z.B. Infinitivreste im Rumänischen usw.

Das besondere Verdienst von Petja Asenova ist es, die verschiedenen Ansätze zu einer *Vergleichenden Grammatik der Balkansprachen* aus der Forschung zu einer Synthese zusammenzuführen. Das Kernstück ihrer Arbeit ist das Kapitel „Морфосинтаксис“ mit seiner systematischen Beschreibung der nominalen und verbalen Teilsysteme. Es enthält neben bekannten Einzelbeobachtungen aus der Forschung Ergänzungen der Autorin, die in einem schlüssigen Gesamtbild der balkanischen Morphosyntax zusammengefügt werden. - Vorangestellt hat sie außerdem diesem Teil ihrer Arbeit einen Überblick über das phonologische und über das lexikalische System der Balkansprachen. Zwar ist diese Darstellung ihrem Wesen nach synchron bzw. achron, doch gerade die unterschiedliche Repräsentation der Balkanismen in den Balkansprachen evoziert die diachrone Perspektive. Denn, wenn im Bulgarischen der Infinitiv verschwunden ist und es im Rumänischen noch Reste gibt, dann lässt das eine zeitliche Dimension der Abweichungen vermuten, die als unterschiedliche Entwicklungsstufen des Balkanismus zu interpretieren sind.

Der dritte Fragenkomplex geht auf die räumliche *Verbreitung* der Balkanismen ein und wird von Asenova (Асенова 2002: 17) nur am Rande gestreift, da für sie die *Vergleichende Grammatik der Balkansprachen* im Zentrum der Aufmerksamkeit steht. Die Feststellung der räumlichen Verteilung der Balkanismen gehört zu den primären Aufgaben der Sprachgeographie, die lange Zeit von der Dialektologie dominiert wurde. Inzwischen hat sich neben ihr die *Arealtypologie* als weiterer eigenständiger Ansatz der Sprachgeographie etablieren können, welcher die strukturellen Übereinstimmungen zwischen benachbarten, aber nicht unbedingt miteinander engverwandten Idiomen kartographisch festhält und auswertet. Mit diesem Ansatz verbindet sich die Forderung nach einem *Balkansprachatlas*, die bereits Mieczysław Małeckı (Małeckı 1933) erhoben hat und die immer noch aktuell ist. Dessen Realisation stieß bisher nicht nur auf theoretische und praktische Probleme, sondern auch auf außersprachliche, vor allem politische Schwierigkeiten. Immerhin gibt es inzwischen schon einige Teile des *Kleinen Balkansprachatlases*, der in St. Petersburg entsteht.

Der Rückgriff auf die Sprachgeographie erweist sich als notwendig, um das durch die Schrift- bzw. Standardsprachen vermittelte Bild vom Balkansprach-

bund zu präzisieren bzw. zu korrigieren. Die Dialekte zeigen nämlich keine einheitliche Repräsentation der Balkanismen auf dem Gebiet der verschiedenen Balkansprachen, wie es die Schriftsprachen vielleicht suggerieren. Sehr überzeugend hat Henadz Cychun (Цыхун 1981) in seiner Studie über das balkanslavische Sprachareal das Problem der Varianten dargestellt. Aus seiner Analyse des von den balkanslavischen Dialekten veröffentlichten Materials geht hervor, dass die Balkanismen kein einheitliches Erscheinungsbild aufweisen. Cychun zeigt u.a., dass neben der Form *новече* für den Komparativ auch *но-много* existiert (Цыхун 1981: 200–201). Das legt den Schluss nahe, dass die eine Form älter und die andere jünger ist. Im Verbreitungsgebiet der letzten Form dürfte ferner, da sie rein analytisch und nicht mehr hybrid ist, das Innovationszentrum für den Balkanismus „analytische Komparation“ liegen. Zur Veranschaulichung dieser Verhältnisse dient gewöhnlich die Wellentheorie von J. Schmidt.

An der Bedeutung des Balkansprachatlases, welcher die Verbreitung der verschiedenen Varianten der Balkanismen sowie die möglichen Entstehungsgebiete zeigt, besteht kein Zweifel. Allerdings gibt es vor der Umsetzung des Projekts noch viele theoretische und praktische Probleme zu lösen. Sicher wird es nicht ausreichen, als Ergänzung zur Untersuchung von Cychun einfach entsprechende Angaben der rumänischen und albanischen Atlanten heranzuziehen. Denn auf diese Weise wird die spezifische Sprachkontaktsituation auf der Balkanhalbinsel mit ihren ethnischen und sprachlichen Mischgebieten völlig außer Acht gelassen, von denen primär sprachliche Innovationen ausgehen dürften.

Die Balkanlinguistik hat inzwischen ein breites Arbeitsfeld abgesteckt, von dem Petja Asenova mit ihrem fachkundigen Lehrbuch einen anschaulichen Eindruck vermittelt. Die drei wichtigsten Arbeitsfelder wurden oben skizziert, von denen dem zweiten, der *Vergleichenden Grammatik der Balkansprachen*, besondere Aufmerksamkeit gewidmet wird. Längst zeigen sich jedoch deutliche Auflösungserscheinungen am Konzept der Balkanlinguistik. Die Substratfrage ist für die Balkansprache nicht exklusiv und hat zudem für sie bisher keine konkreten Ergebnisse gebracht. Für die weiterhin aktuelle Erforschung der altbalkanischen Sprachen spielt der Balkansprachbund nur noch eine periphere Rolle. Größere Bedeutung kommt fraglos dem zweiten, von Asenova ausführlich behandelten Aspekt zu. Die systematische und vollständige Beschreibung der balkanischen Morphosyntax hat zudem einen größeren unmittelbaren Nutzen für die Ausbildung der praktischen Sprachkompetenz der angehenden Balkanlinguisten. Die arealtypologische Untersuchung geht in verschiedener Hinsicht über den engeren Rahmen der Linguistik hinaus. Bei der Abgrenzung des für die Untersuchung relevanten Areals lassen die zugrunde gelegten Kriterien deutlich außersprachliche Bezüge erkennen, und die führen zu komplexen Regionalstudien mit engen Bezügen zu Geschichte, Zeitgeschichte und Politik. Wenn man die Thematik der internationalen Kongresse verfolgt, gewinnen diese Bezüge immer mehr an Ge-

wicht und drängen die Linguistik zurück. Die regionalen Bezüge weisen zudem über den Balkan hinaus, was zu dem Versuch führt, die Balkanlinguistik in die Eurolinguistik zu integrieren. Die Arealtypologie hat Probleme mit der Selbstbeschränkung auf die Balkanhalbinsel, deren Grenzen schon immer umstritten waren, so dass die Erweiterung auf Eurolinguistik eine notwendige Konsequenz erscheint. Nur die Vergleichende Grammatik der Balkansprachen hat zumindest weiterhin einen praktischen Wert, wie der Studiengang in Sofia zeigt, und dient in der Praxis zur Erleichterung beim Erwerb der Sprachkompetenz.

Bibliografie

- Асенова, Петя. 2002. *Балканско езкознание. Основни проблеми на Балканския езиков съюз*. Велико Търново: Фабер.
- Асенова, Петя. 2005. Десет години специалност Балканистика в СУ „Св. Климент Охридски“. – В: *10 години специалност Балканистика*, 7–9. София.
- Цыхун, Геннадий. 1981. *Типологические проблемы балканославянского языкового ареала*. Минск.
- Kopitar, Bartholomäus. 1829. Albanische, walachische u. Bulgarische Sprache. – *Jahrbücher der Literatur* 46. 59–106.
- Malecki, Mieczysław. 1933. Osservazioni sull'unione linguistica balcanica. – In: *Atti del III Congresso internazionale dei linguisti*, 72–76. Firenze.
- Mladenov, Stefan. 1929. *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter.
- Sandfeld, Kristian. 1930. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Paris: Klincksieck.
- Schaller, Helmut. 1977. *Bibliographie zur Balkanphilologie*. Heidelberg: Winter.
- Schmaus, Alois. 1967. – In: *Actes du Premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, I, 131–135. Sofia.
- Steinke, Klaus. 2006. Balkanlinguistik im 21. Jahrhundert. – *Linguistique balkanique* 45(1). 129–134.
- Steinke, Klaus. 2012. Welche Zukunft hat der Balkansprachbund? – In: *Balkanismen heute – Balkanisms today. Балканизми сега*, 75–80. Wien: LIT.
- Thunmann, Johann. 1744. *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und Walachen. Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. 1. Theil. Leipzig. 169–366.
- Trubetzkoy, Nikolaj. 1928. Proposition 16. – In: *Actes du Premier Congrès International des Linguistes*, 17–18. La Hayes.
- Weinreich, Uriel. 1953. *Languages in Contacts. Findings and Problems*. New York.

За типологическия метод в балканското езикознание ¹

Илияна Кръпова
Università Ca' Foscari Venezia

The present paper contains some thoughts about the use of the typological method in Balkan linguistics, especially at the micro-parametric some thoughts level. This type of research may prove useful for uncovering some of the minor distinctions between Balkan languages dialects and will have relevance for the diachronic study of the Balkanisms.

Keywords: typological method, Balkan linguistics

1. За типологическия метод в балканското езикознание

В лингвистиката съществуват три типа обяснение за наличието на системни сходства между два или повече езика: 1) общ произход от подлежащ на реконструкция източник; 2) езикови контакти между съответните общности; 3) наличие на общи или универсални тенденции в естествените езици (Comrie 1989: 201). В първия случай се търси генеалогично обяснение, във втория – ареално, а в третия – типологично. От методологична гледна точка имаме работа с три различни метода на изследване, между които съществува известно напрежение до степен да бъдат смятани за несъвместими един с друг, особено когато става въпрос за явления, каквито са езиковите съюзи.

Разработките на Петя Асенова имат огромна роля за дефинирането на балканския езиков съюз или *Sprachbund*² като структурно и типологично единство. Изследването на общите свойства между езиците, принадлежащи към един такъв ареал, се осъществява с методите на синхронната лингвистика, докато генезисът на всеки балканизъм се установява по диахронен път. Но понеже езиковите сходства могат да се дължат и на независими фактори, за да класифицираме даден ареал като *Sprachbund*, избягвайки постулирането на ареали ‘ad hoc’, трябва да сме сигурни, че споделените

¹ Посвещавам този текст на проф. Петя Асенова, която считам за изключителен учен, щедър учител и безценен приятел.

² Понятието *Sprachbund* има важна роля за консолидиране на теоретичната база на балканското езикознание (Campbell et al. 1986: 531). Според П. Асенова (1983: 29–30) значението на термина се корени във факта, че той въвежда ясно разграничаване между ареалните черти, произтичащи от езиковия съюз, и други възможни видове сходства между два или повече географски съседни езика, като паралелен развой, случайни конвергенции и пр.

елементи са ареални черти в собствен смисъл, т.е. че са резултат от процес на конвергенция и 'дифузия', верифицирани чрез исторически доказателства, свързващи дадения общ елемент с предишно явление на „заемане или взаимно влияние“ (Campbell et al. 1986: 534). В тази диахронна перспектива езиковите контакти се считат за главен фактор в развитието на балканизмите (вж. и Georgiev 1977, Birnbaum 1965). Най-спорно е мястото на типологическия подход, защото като първа стъпка към установяване на езиковите универсали не предполага нито географска близост, нито общ произход, всъщност самата му теоретична програма изключва подобна ориентация. Емблематично е твърдението на Дж. Гринбърг (вж. Greenberg 1957: 67): “A typology and genetic classification will probably never agree even for a restricted area”, както и обобщението на Ерик Хемп, един от най-ярките привърженици на диахронния метод в ареалните изследвания: “By definition, then, typology can play only a limiting, but not an initiating or central role in the idiosyncratic specifics of language history” (Hamp 1977: 279).

2. “Is Balkan comparative syntax possible?”³

Едно сериозно възражение срещу полезността на типологичния подход в ареалните изследвания произтича от факта, че в междуезиковия обмен това, което се заема или се калкира, или е подложено на конвергенция, са повърхнинни структури, а не по-общите „под-лежащи“ правила (базовите структури), които рекурсивно продуцират (генерират) повърхнинните структури (Joseph 2001: 22). Въпреки че това е вярно, струва ми се, че само по себе си регистрирането на повърхнинни структури може да създаде невярна (и малко интересна) представа за балканския ареал като ‘compendium’ от изолирани явления (както помежду им, така и по отношение на мястото им в езиковите системи). Струва ми се, че на настоящия етап на балканското езикознание, когато е натрупан значителен сравнителен материал, е настъпил моментът за извличане на определени корелации между явленията, т.е. какви свойства на едно явление в даден език са параметрично корелирани с какви други свойства на същото явление в друг език; това означава да се проведе изследване на вътрешно-системната природа на паралелните явления и да се установи колко тясна е интеграцията на всяко от тях с останалата част от системата (вж. и Цыхун 1968: 9). Проблемът с оценката на относителната тежест на балканизмите и съответно на тяхната ареална стойност⁴ като че ли все още стои на дневен ред. И понеже както убедител-

³ Заглавие на статията на Б. Джоузеф, публикувана в сборника *Comparative Balkan Syntax* (вж. Joseph 2001).

⁴ Срв. Campbell et al. (1986: 535): “The more deeply integrated or interwoven in the basic fabric

но доказва П. Асенова (вж. Асенова 2002), най-голяма относителна тежест за структурното и типологическо характеризирание на Балканския езиков съюз имат морфосинтактичните балканизми, ролята на синтаксиса като равнище, което първо „възприема“ родените чрез езикови контакти иновации, става приоритетна (вж. също и Цивьян 1979)⁵.

В последно време в някои теоретични направления на типологическата и формалната лингвистика от края на миналия и началото на настоящия век, се оформи предпочитание към т.нар. микро-сравнителен подход към езиковото разнообразие, особено при езици със сходен граматически строеж (по генетични или типологични причини) или при достатъчно близки диалектни системи. Ползата от такава изследователска програма се изразява във възможността да се разкрият по-фините граматически различия и да се уточнят корелациите между вариращите граматически свойства. Това позволява да се добие по-точна представа за параметрите, обуславящи различията там, където те се наблюдават.

Струва ми се, че този интерес се споделя и в балканистиката и първите резултати от сравнителното изследване на диалектните общности от балканския ареал отваря нова и важна фаза на балканското езикознание. Огромна заслуга в това отношение има проектът за диалектно описание на балканския ареал, иницииран и осъществен под ръководството на А. Соболев (вж. Sobolev 2003), както и детайлните разработки върху няколко диалектни системи.

3. Удвояване на допълнението в балканославянския подареал: поглед към микровариациите

Балканославянският подареал⁶, оформил се от пресичането на две единства, заема привилегировано място в Балканския езиков заради значителното си единство и униформеност (Цыхун 1981:7, Friedman 1994: 101–115), също и заради факта, че репрезентира един непрекъснат диалектен конти-

---

of a language a diffused feature is, the greater its areal value, regardless of its initial borrowing on a more superficial level”.

⁵ П. Асенова подчертава, че макар общите морфологични черти да се смятат „диагностични“ при оценката на един *Sprachbund*, заради факта, че са довели до край процеса на граматикализация, трансформирайки това, което в началото е било синтагма, в морфологическа форма с граматическо значение, ролята на синтаксиса е изключително важна: въпреки че синтактичните сходства не могат да дефинират един ареал като *Sprachbund*, не съществува *Sprachbund* без синтактични сходства (Асенова 1980: 9–21). Вж. също и Duridanov (1977: 21).

⁶ Използваме този термин в чисто географското му значение, без връзка със съображения от исторически характер.

нуум без прегради пред дифузията на типологическите иновации (Friedman 1999: 15, Sobolev 2004: 68–69).

Бих искала да дам един пример за това, как изследването на микровариациите в достатъчно близки езикови системи може да допринесе за по-доброто разбиране на минималните различия между балканските езици и как може да ни помогне да предвидим възможните пунктове на вариране.

Както е забелязано за пръв път от Селишчев (вж. Селищев 1981: 246–259)⁷, в „балканославянските“ варианти удвояването на допълнението (пряко или непряко) се среща често, но има ирегулярна дистрибуция, съблюдаваща различни структурни условия. Максималната концентрация на признаците, характеризиращи явлението, намираме в крайните югозападни диалектни области, в които могат да се удвояват както местоимения, така и имена, като при имената, носители на определеност, то е задължително. В някои области, както например в говора на Кукъска Гора, изследван от Петя Асенова (2005), част от албанския ареал, удвояването се среща и при неопределени имена (с нулев член), напр. *да му га измами жена, све го изклокало злато, и рекоф жени, вук ги подави кони* и т.н. В тези случаи очевидно имаме работа с граматикализация на удвояването (Цыхун 1968: 102–118, Friedman 1994: 108), довела до превръщане на клитиката в маркер за съгласуване с допълнението по лице и число. Освен това, както е установено и от редица други изследвания, в тези области⁸ клитиката може да заема и първата позиция в изречението.

Ареалът на удвояването се разпростира и на юг, в българските диалектни области на Северна Гърция (западнорупски говори), но с тази разлика, че клитиката вече не заема начална позиция. В обратна посока – на север и северо-запад от епицентъра на явлението – удвояването променя параметрите си – докато в северните региони на Вардарска Македония, като Куманово и Скопска Църна Гора, по данни на Селишчев, се наблюдава спорадично удвояване, в южната част на Поморавието, в Косово и по течението на р. Тимок, т.е. в сръбските диалекти, явяващи се гранични с македонските, както и в източните сръбски диалекти, вече съществуват съществени ограничения: могат да се удвояват само пълните форми на местоименията. При това варира и позицията на удвояващата клитика – тя не може да се яви в началото на изречението и често образува конституент с пълната форма на местоимението в пре- или пост-вербална позиция: напр. ... *koj te tebe zapoveduje?* (Долни Полог); *Blago majke što ga njega rodi* (Косово); *kuj te*

⁷ Примерите по-долу в текста са взети от тази работа на Селишчев, върху която се основават и обобщенията, които естествено нямат окончателен характер.

⁸ Примерите, дадени в Селишчев (Селищев 1981: 246–259), очертават този ареал като сравнително голям – тук спадат стружкият, воденският и др. диалектни области от съвременната диалектологична класификация.

tebe pije, bez neveste spije (средното течение на Тимок); *šo mi mene ti napra(j)i* (Скопска Църна гора).

На изток – т.е. в централните македонски говори и в посока към българската територия – диалектите показват същото ограничение върху началната позиция на клитиката (която се отразява и върху факта, че тя може да заеме и следглаголната позиция), но не демонстрират ограничение по отношение съседството между удареното и клитичното местоимение. Освен това не съществува ограничение върху класа на елементите, които могат да се удвояват: те са както местоимения, така и именни синтагми. Но за разлика от югозападната област на балканославянския ареал, в източната явление-то има различна природа: на първо място удвояването е факултативно и е преди всичко обусловено от нуждите на топикализацията, както и от други дискурсивни фактори (Кръпова 2008).

Цыхун (1968: 112) установява корелация между позицията на клитиката и степента на граматикализация при удвояването: там, където се наблюдава проклиза в първа изреченска позиция, клитиката вече се е превърнала в граматически маркер за обектно отношение, докато при възможност за проклиза или енклиза спрямо глагола граматикализацията е в по-малка степен, което съответства на „полу-граматикализация“ в термините на Г. Цыхун.

Тези тенденции, макар очертани твърде бегло и повърхностно, на базата на вероятно остарели данни, все пак илюстрират добре един парадигматичен за балканската езикова територия феномен в неговите микровариативни параметри, имащи отношение към вида и граматическите признаци на удвояваните елементи: имена vs. местоимения, падеж (датив vs. акузатив) на удвоявания елемент; определеност vs. неопределеност; специфичност vs. неспецифичност; позиция на клитиката спрямо глагола и спрямо удареното местоимение.

Едно обстойно изследване на това комплексно явление би разкрило микро-параметрите на вариране в съвременното състояние на диалектите и би довело до обобщаване на имплицативните отношения между отделните елементи:

А) Ако в даден диалект се наблюдава удвояване с име, трябва да очакваме, че в този диалект има удвояване и с местоимения.

Б) Ако в даден диалект се наблюдава удвояване на прякото допълнение, трябва да очакваме че в този диалект ще има удвояване и на непрякото⁹.

В) Ако клитичното местоимение може да заеме първа изреченска позиция, трябва да очакваме, че удвояването е граматикализирано.

⁹ Тук нямаме възможност да илюстрираме тази зависимост, която се проявява във факта, че в редица балкански диалекти, както и в разговорните форми на стандартните езици, удвояването на непрякото допълнение е задължително или поне разпространено в много по-голяма степен, отколкото прякото.

В рамките на балканославянския ареал откриваме целия спектър от (микро)вариации, които характеризират в различна степен и другите балкански езици.

Тези зависимости могат да се представят и във вид на йерархия от имплицативен тип, отразяваща – в ред отдясно наляво – степента на граматикализация при удвояването:

Дателни пълни (ударени) местоимения > винителни местоимения > определени именни синтагми > неопределени специфични именни синтагми > неопределени неспецифични именни синтагми.

Формулирането на ограничения върху възможните форми на микровариране при всеки балканизъм има не само теоретична стойност. Подобен род изследвания могат да спомогнат за създаване на хипотези относно диахронните тенденции, довели до установяването на дадена ареална промяна или до разпространението на дадена иновация¹⁰. Доколкото диалектите отразяват в ареални и синхронни термини диахронния развой (Friedman 1994: 106), изводите от типологическото им описание неизбежно имат релевантност за диахронията. Въз основа на имплицативната йерархия би могло да се предположи, че удвояването е възникнало най-напред при местоименията и едва по-късно при имената. Това показват и историческите данни (Мирчев 1978: 248, Илиевски 1962–1963: 158, Русек 1963: 141–143). По думите на П. Асенова (2005: 78), „архаичното състояние на иновациите (облика и функционирането на определителния член и удвояването на допълнението) илюстрират началните степени на неустановеност и колебания при зараждането на балканизмите, механизмите на тяхното включване и утвърждаване в системата на езика“. Но изследванията, проведени на микропараметрично равнище, биха допринесли за разкриването не само на отделни изолирани свойства, но и на цели групи кореспондиращи системи, които после да се свържат с прехода от един синхронен тип към друг (Croft 2003: 232–279).

Някои от вариращите свойства са забелязани от традиционните диалектолози като Селищев, но имат нужда да бъдат изучени системно и последователно (което Селищев не е могъл да направи през 1918 г.) и да бъдат интегрирани в една теория, която може да доведе до формулиране на колкото се може по-точни обобщения. Както подчертава Г. Цыхун (вж. Цыхун 1968: 8–9), това е единственият начин да стигнем до една по-точна предста-

¹⁰ И понеже много изоглоси ирадиращи отвъд границите на балканския ареал, географският ареал на изследване със сигурност ще трябва да се разшири, за да може да се обхване целият комплекс от явления, релевантни за балканистиката (вж. Sedláček 1968: 339, Десницкая 1979: 13). Има следователно основание наблюдението на А. Десницкая (1979: 12), според която разграничението между балкански езици и езици на Балканите е по-скоро пречка отколкото полезно теоретично разделение.

ва за дистрибуцията на всяко явление на балканската езикова територия, както и да уточним сложните пътища на неговата балканизация.

Библиография

- Asenova, Petia. 1977. La notion de l'interférence et l'union linguistique balkanique. – *Linguistique balkanique* 20(1–2). 23–31.
- Asenova, Petia. 1980. Sur le statut des balkanismes syntaxiques. – *Linguistique balkanique* 23(1). 9–19.
- Asenova, Petia. 1983. Les principales périodes du développement de la linguistique balkanique. – *Ziele und Wege der Balkanlinguistik* (Berlin) Band 8. 27–39.
- Birnbaum, Henrik. 1965. Balkanslavisch und Südslavisch. – *Zeitschrift für Balkanologie* 3(1). 12–63.
- Chomsky, Noam. 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Kluwer.
- Comrie, Bernard. 1989. *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: Chicago University Press.
- Croft, William. 2003. *Typology and Universals*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duridanov, Ivan. Zum Begriff des Sprachbundes. – *Linguistique balkanique* 20 (1–2). 17–22.
- Friedman, Victor A. 1994. Variation and Grammaticalization in the Development of Balkanisms. – In: *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, vol. 2: The parasession on “Variation in Linguistic Theory”, 101–115. Chicago.
- Friedman, Victor A. 2003. The typology of Balkan evidentiality and areal linguistics. – In: Olga Tomić (ed.) *Balkan syntax and semantics*, 101–136. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Georgiev, Vladimir. 1977. L'union linguistique balkanique. L'état actuel des recherches. – *Linguistique balkanique* 20 (1–2). 5–15.
- Greenberg, Joseph H. 1957. Language, Diffusion and Migration (Chapter VI). – *Essays in Linguistics*. Chicago.
- Hamp, Eric. 1977. On some questions of areal linguistics. – *Berkeley Linguistic Society* 3.
- Joseph, Brian. 2001. Is Balkan comparative syntax possible? – In: M. L. Rivero & A. Ralli (eds.) *Comparative syntax of the Balkan languages*, 17–43. Oxford: Oxford University Press.
- Kayne, Richard S. 2000. Microparametric syntax. Some introductory remarks. – In: R. S. Kayne. *Parameters and Universals*, 3–9. Oxford: Oxford University Press.
- Sobolev, Andrej N. On the areal distribution of syntactic properties in the languages of the Balkans. – In: Olga Mišeska Tomić (ed.) *Balkan Syntax and Semantics*, 59–100. Amsterdam: John Benjamins.
- Sedláček, J. 1968. Nekotorye problemy i osnovnye zadaci izučenija jazykov Jugo-Istočnoj Evropy. – In: *Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques et Sud-Est européennes*, t. 6. Sofija.
- Асенова, Петя. 2002. *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер.
- Асенова, Петя. 2005. Архаизми и балканизми в един изолиран български говор (Кукъска Гора, Албания). – В: *10 години специалност Балканистика*, 73–78. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Десницкая, Аглия. В. 1979. О современной теории балканистических исследований. – В: А. В. Десницкая (ред.) *Проблемы синтаксиса языков балканского ареала*. Ленинград: Наука.
- Илиевски, Петар. 1962–1963. Прилог кон хронологијата на еден балканизам во македонскиот јазик. – *Македонски јазик* 12–14(1–2). 67–85.

- Кръпова, Илияна. 2008. Общи черти в синтактичния строеж на така наречената лява периферия на изречението в балканските езици. – В: П. Асенова (ред.). *Името в паметта на езика. Сборник в памет на професор Борис Симеонов*. София: Фигура.
- Мирчев, Кирил. 1978. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство.
- Русек, Йежи. 1963. По въпроса за хронологията на удвояването на допълнението в българския език. – *Български език* 13 (2).
- Селищев, Афанасий М. 1981. *Очерки по македонской диалектология*. Фототипно изд. София.
- Соболев, Андрей Н. (ред.). 2003. *Малый диалектологический атлас балканских языков. Пробный выпуск*. München: Biblion Verlag.
- Цыхун, Геннадий А. 1968. *Синтаксис местоименных клитик в южно-славянских языках*. Минск: Наука и техника.
- Цыхун, Геннадий А. 1981. *Типологические проблемы балкано-славянского языкового ареала*. Минск: Наука и техника.
- Цивьян, Татьяна В. 1979. *Синтаксическая структура балканского языкового союза*. Москва: Наука.

**Развойни процеси
в балканските езици**

Развойните тенденции в отношението им към вътрешноезиковите антиномии

Василка Радева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The paper deals with the developmental tendencies in contemporary Bulgarian with a view to their relation to intralinguistic *antinomies* treated as unities of mutually conditioned opposites. Attention is drawn to the coexistence of the traditional and innovative characteristics of language, which are conditioned by its basic functions – the denominational and the communicative ones. The lexical and derivational characteristics are subjected to interpretation.

Keywords: dynamism, changeability, constancy, stability

1. Съществена особеност, която характеризира развойните процеси в съвременните книжовни езици, вкл. българския, е *динамичността* в нейното отношение към *стабилността*. Проявата на двете тенденции – стабилност и динамичност, е израз на съществуващите в езика антиномии, обусловени в различен план от вътрешноезикови и екстралингвистични фактори (Radeva 2000: 31–41). Докато динамиката се свързва предимно с актуалните промени в обществения живот, осъзнати от носителите на езика, стабилността се поддържа от изградените в езика системни отношения и връзки.

Езиковите антиномии представляват единства от противоположности, всяка от които е полюсна по отношение на другата (Младенов 1936, Журавлев 1982 и др.). Интерпретирани чрез терминологията на вътрешноезиковите антиномии, взаимнообусловените противопоставяния като *стабилност* и *динамичност*, *константност* и *изменяемост*, *традиционност* и *иновационност* и др., представляват съществени предпоставки и фактори в развитието на езика.

Известно е, че в самата природа на езика е заложена способността да се развива и променя, като в същото време съхранява традицията и я пренася във времето. Съществуването на двете противоположни тенденции е обусловено преди всичко от основните функции на езика – комуникативна и номинационна. Комуникативната функция, която се основава на общ и единен за целия социум език, опрян на съществуващата традиция, не предполага извършването на „радикални“ изменения, които изискват специално овладяване на резултатите от тях. Всъщност езиковите процеси са така разположени във времето, че промените се извършват бавно и постепенно,

като при определени екстралингвистични условия водят до по-забележими резултати (Радева 2004).

От друга страна, номинационната функция на езика обуславя способността му „да реагира“ на промените в обществото и да предоставя лексикални средства за назоваване на новопоявилите се факти и явления, опознати от носителите на езика. Като проявява константност, която му осигурява изпълняване на комуникативната функция, в същото време езикът непрекъснато се променя, за да отговори на потребностите и изискванията, зададени от номинационната му функция. Така по думите на Е. Бенвенист, се проявява двойствената, дълбоко парадоксална природа на езика – да бъде едновременно иманентен по отношение на индивида и трансцендентен по отношение на обществото (Benveniste 1974). Чрез същността си на постоянна величина, обединяваща непрекъснатите процеси към диференциране и разграничаване, езикът осигурява стабилност в комуникацията на общността, която също се променя.

2. Израз на съвместяването на противопоставящите се особености – *традиционност* и *иновационност*, представлява запазването на общославянския характер на българския език, особено в областта на словния състав, съпътствано с промени, които модифицират отделните му равнища. В своето многовековно развитие българският език се променя и усъвършенства, но запазва своя характер, израз на принадлежността му към семейството на славянските езици. Чрез контактите му с езиците, разположени на Балканския полуостров, в него се оформят особености, които свидетелстват за приобщаване към *балканския езиков съюз*. В характеризирането на българския език като „славянски и балкански“ се имплицират както сложната взаимовръзка между антиномните (противоположни) тенденции в развоя му, вътрешно присъщи на всички равнища – *константност* и *изменяемост*, *традиционност* и *иновационност*, така и процесите на дивергенция и конвергенция, в които се съвместява влиянието на вътрешноезикови и екстралингвистични фактори.

2.1. Съвременните деривационни процеси в българския език представляват пресечна точка на двете антиномни тенденции – *традиционност* и *иновационност*. Традицията се демонстрира чрез запазване и използване на съществуващите деривационни модели и средства, като някои от тях, напр. суфиксите *-ост* и *-ира-*, актуализират своята продуктивност и разширяват съчетателните си възможности спрямо произвеждащите основи, срв. новообразувания като *другост*, *инаквост*, *българскост*, *заедност* и др., а също глаголи като *аташира*, *верифицира*, *генерира*, *дистрибутира*, *специфицира*, *чуждир* и др. Създаването на нови номинационни средства, което моделира системните отношения в лексиката, се подчинява на вътрешноезиковата антиномия между *устойчивостта* и *изменяемостта*, присъщи

на деривационната система. Като демонстрират продуктивността и активността на словообразователните средства и модели, новообразуванията изразяват стабилността на деривационната система, а чрез допусканите отклонения разкриват нейната гъвкавост и способност за изменения.

Антиномното отношение *традиционно / иновационно* в словообразуването се проявява и в промяната на относителния дял на деривацията (афиксалното словообразуване) като традиционен словообразователен начин чрез предпочитане на композицията, универбирането, използването на абривиатурни компоненти (ВИП-общество, PR-акция US-долар) или биноминални структури като *гейобщество, офисобзавеждане, бизнесфорум*, чието образуване и употреба са характерни за всички славянски езици (Słowotwórstwo. Nominacja 2003).

2.2. Иновативността в деривационните процеси, изразена в активизиране на композицията, универбирането, оформянето на апозитивни структури и пр., е израз на стремежа към изграждане на по-пестелив, но по-обемен по семантика изказ. В по-общ теоретичен план тази тенденция има своето обяснение във вътрешноезиковото противоречие между *текст* и *код*, което се разрешава в полза на кода, т.е. чрез съкращаване на текста (Радева 2009).

Израз на по-пестелив изказ, който осигурява по-кондензирана информация, е създаването на композиционно оформени структури, чието предпочитане е обусловено от по-ясно изразената им мотивираност чрез експлицирани семантични компоненти. Иновационността при композицията, традиционно характерна за българското именно словообразуване, е свързана с предпочитане на определени произвеждащи думи. Обикновено се използват едносрични или съкратени основи, домашни или заети, които заемат начална позиция и внасят допълнителен семантичен компонент, който уточнява и стеснява семантиката на втората произвеждаща основа, напр. *евро-, еко-, соц-, спец-, юго-*, напр. *евроинтеграция, евроентузиазъм, евроскептицизъм, еврофондове* и пр.

Израз на тенденцията към ограничаване на *текста* в полза на *кода* е създаването на апозитивни названия, при които се редуцират формалните показатели за синтактичните отношения между думите. Наред с навлезлите в речевата практика структури като *началник влак, ръководител движение* и пр. активно се употребяват новообразувания по чужд модел и с включване на заети лексикални единици, като някои от тях проявяват висока активност, напр. *бизнесасоциация, бизнесадминистрация, бизнесетика, бизнесплан, бизнессекретар, бизнессреща, бизнесцентър* и др.

3. Динамизмът в разволя на съвременния български език, убедително илюстриран най-вече чрез промените в лексиката, насочва изследователския интерес към развойните тенденции *интернационализация* и *национализация*, *демокрация* и *интелектуализация* (Гутшмидт 1998; Харитончик

2008: 19) в тяхното отношение към вътрешноезиковите антиномии. Проявлението им своеобразно се модифицира от противопоставянето между *стабилността*, опряна на традицията и континуитета, и *динамичността*, обусловена от стремежа към вербализиране на резултатите от промяната в извънезиковата реалност.

3.1. Тенденцията към *интернационализация*, най-отчетливо изразена при лексиката, е свързана с обусловената от екстралингвистични причини способност на думите да мигрират. Въпреки че заемането на чуждоезикова лексика е непрекъснат процес, който съпътства езиковия развой, интернационализацията като тенденция се разглежда при обособяване на лексикален пласт, употребяван в повече езици. Неговата основа изгражда т.нар. *културна лексика*, характерна предимно за книжовните езици, която се разпространява по писмен път. Свързани в етимологичен план предимно с латински и гръцки език, интернационализмите се разпространяват в отделните европейски езици, където показват различия по отношение на своето звучене и семантично вариране.

При определяне принадлежността на дадена дума към интернационалната лексика се взема под внимание нейното разпространение, като ареалът ѝ трябва да обхваща територията на повече от два неблизкородствени езика. Утвърждаването им се съобразява с общите закономерности на заемане на чуждоезикови лексикални средства и има за резултат обособяване на близка по значение и звучене лексика, разбираема без превод, която улеснява комуникацията между носителите на различните езици. Проникването ѝ главно по писмен път е свързано с изучаването на чужди езици, с достъпа до чуждоезична литература, вкл. научна със специална терминология.

Тенденцията към интернационализация е тясно свързана със съзнанието за престижност на носителите на отделните езици. Съвременният процес към интернационализация е „съпътстван“ и в известен смисъл „ограничен“ от американизацията, резултат от налагането на сходни общественно-политически, икономически, социокултурни и икономически процеси, израз на стремежа към глобализация, осъществявана чрез съвременните средства за комуникация и информация (Мосъп 2007).

Активизирането на тенденцията към интернационализация в съвременните европейски езици, с преимуществено влияние на американския английски език, се изразява не само в заемането на лексикални единици, словообразователни средства и модели. То има като резултат обособяването на лексикални пластове, тематично свързани с определни сфери на съвременния начин на живот, които осигуряват своеобразна „общност“ в словния състав на езиците, най-вече в европейския ареал. В много случаи фонетичният облик на вече утвърдени думи от културната лексика се променя с оглед на английския.

Отношение към интернационализацията има способността на думите да се разпространяват и приобщават към речника на други езици, като оказват влияние върху системните отношение в лексиката. При това „приобщаване“ имплицитно се проявява способността на езика да се опира на традицията в своите вътрешни закономерности, които му осигуряват свободата да проявява избирателност при приемане и допускане на „чуждото“. Когато се обогатяват чрез чуждо влияние, езикът, както и културата, не губят своята идентичност. Интересът към опознаване и възприемане на чужд език и култура, чрез което се осъзнават общото и различното, е израз на проявена свобода на избора.

3.2. Интернационализацията като доминираща тенденция в разволя на съвременния български книжовен език е свързана както с интелектуализацията му, така и с тенденцията към национализация (автохтонизация).

Актуалната проява на тенденцията към *национализация* се изразява чрез утвърждаване на специфични езикови особености, които разграничават най-вече близкородствени езици и техните диалекти. При наличието на тесни контакти и взаимовлияния в отношението между езиците, се активизира стремежът към кодифициране на варианти, осмислени като „национални“. Предпочитат се и се използват традиционни номинационни средства и възможности, които експлицират особености на националната самобитност и духовния живот на носителите на езика. При смесване на езиковите територии тези процеси са съпроводени от процеси на диференциация и „освобождаване“ от влиянието на езици, което в миналото е било доминиращо.

Отношението между тенденциите към национализация и интернационализация не се изчерпва само с тяхното противопоставяне, което регулира „допускане“ или „ограничаване“ на чуждоезикова лексика, а оказва влияние върху нейното включване в лексикалната система на заемащия език и върху словообразователните процеси. Като тенденция с различно проявявана активност в отделните периоди на езиковото развитие, национализацията се изразява в обогатяване на лексикалния състав чрез развиване и използване на възможностите на деривационната система (Лукашанец 2003). Създаването на нови номинационни средства за реалии, свързани с техническия прогрес, които са разпространени и еднакво значими за носителите на отделните славянски езици, представлява проява на тенденцията към национализация. Например в българския език освен названията *джие-сем* (англ. GSM) и *мобифон*, се използва съчетанието *мобилен телефон*, от което се извежда субстантивираното *мобилен*, докато в руски *мобильный телефон* се конкурира със *сотовый телефон*, като се употребяват и новообразованието *мобиль*, *мобилька*; *сотка*, *сотик*, *сотовик*, а също и *труба*, *трубка* (Беликов 2006). В украински наред със съчетанието *мобильний теле-*

фон, включено в лексико-семантично гнездо, свързано с концепта 'мобилно пространство' (мобільний простір), се употребяват още *мобільний, мобільник, мобілька, мобілочка, мобіл, мобілчик, мобіла* (Карпіловська 2008: 15).

В тенденцията към национализация се отразяват културно-историческите условия, което я превръща в пресечна точка на вътрешноезиковите и екстралингвистичните фактори. При езиците, които променят своя статус и произтичащите от него функции, национализацията обхваща стилистичното им обогатяване и разнообразяване, както и функционалното им натоварване, вкл. актуализирането на националнооформящата им функция. Тя се актуализира при езици, обединявани в територията на една държава при доминиране на един „официален“ език, напр. при обособяване на южнославянските езици, изграждани на територията на бивша Югославия.

Причините, които обуславят активизирането на тази тенденция, са екстралингвистични и илюстрират антиномните процеси *интегриране* и *диференциране*, неусловени пряко от външеезиковите фактори като „близост“ между езиците и техните диалекти, общност в произхода и историческия им развой, а също и от тяхната териториална общност и взаимовлияние.

При източнославянските езици национализацията се тълкува като „връщане“ към активния словен запас на определени лексикални слоеве, свързано с традицията на националната самобитност, духовния живот и пр., като при украинския и беларуския по-съществен неин аспект представлява дерусификацията (Slowotwórstwo. Nominacja 2003: 134). Например в беларуски за номинация на лица са образувани названия, различаващи се по словообразователна структура и мотивация от руските: *амбасадар* вм. *пасол* (рус.), *адпачывальнік* вм. *адпачываючы* (рус. *отдыхающий*), *лётнік* вм. *лётчик* (рус. *лётчик*), *наступант* вм. *наступаючы* (рус. *наступающий*), *страйковец* вм. *забастоўшчык* (рус. *забастовщик*) и др. Също в украински: *засяг* вм. *радіус* (рус.), *осідок* вм. *резиденція* (рус.), *перебудовати* вм. *реформировать* (рус.), *пішохід* вм. *тротуар* (рус.), *поземний* вм. *горизонтальний* (рус.), *поперечник* вм. *діаметр* (рус.) и др. (Лукашанец 2003: 141–145).

Противопоставянето на тенденциите към интернационализация и национализация не обхваща пуристичното ограничаване на чуждоезиковата лексика и заменянето ѝ с домашна. Съвместяването на двете тенденции се проявява чрез техния резултат – създаване на лексикален пласт (интернационална лексика), сходен или еднакъв в различните езици и, от друга страна, манифестиране и експлициране на специфичните особености на националните езици в условията на по-тесни езикови контакти.

3.3. Като тенденции, характерни за езиковия развой, *интелектуализацията* и *демократизацията* имат по-скоро прагматична насоченост, тъй като обхващат явления, отнесени към речевата реализация на езиковите

средства. Тяхната антиномна връзка се основава предимно на актуализирането на лексикалните средства в речевата изява с оглед на отношението към стилистичната им маркираност, поради което изследванията отнасят двете тенденции към прагматико-стилистичните (Slowotworstwo. Nominacja 2003: 190 и сл.).

Формулирана като „приспособяване на езика към това неговите езикови прояви да бъдат определени и точни, според нуждите абстрактни, и да бъдат способни да изразяват връзките и сложността на мисълта, т.е. да засилват интелектуалната страна на речта“ (Хавранек 1963: 39, цит. по Аврамова 2003: 109), *интелектуализацията* има отношение към интернационализацията, доколкото засяга приемането и адаптирането на т. нар. културна лексика. Изискването за яснота и точност на речевата изява активизира създаване на номинационни средства, които да се отнасят към по-абстрактни понятия, а също и използването на терминологична лексика, вкл. чуждоезикова, която се обособява в области, актуални за съвременния живот на носителите на езика. Със съвременните обществено-политически отношения например са свързани много заети или новообразувани думи и изрази като *бойкотирам, дебат, дебатирам, генерирам, консесуиране, класифицирана информация, криминализирам, корупционни практики, одитирам, политическо пространство, сив сектор* и пр.; към музиката и изкуството тематично се отнасят названията *артхармоника, артинформация, екипън, етноджаз, докусериал, крими, метълфен, реалитиформат, трашлегенда, трилъър* и др. Създаването на нови думи, които удовлетворяват изискването на интелектуализацията, активизира използването на форманти като *-ост (българскост, другост, заедност, лежерност, медийност, събитийност); -ция /-ций(а): деинституализация, конфискация, натовизация, партизация; -ира (генерира, дебатира, дистрибутира, сегментира, премаршрутира); -не (енергизиране, натовизиране, реиновиране, стикуване)*.

3.4. Към интелектуализацията има отношение т.нар. *детерминологизация*, т.е. преминаването на термини към общоупотребимата лексика. Възможност за преминаването към нетерминологична употреба дават преносните им значения, с които термините се включват в по-широка сфера на употреба. Например съществителното *акцент* с терминологични значения ‘словно ударение’ и ‘особености на изговора на даден език или диалект’ означава още ‘наблягане на нещо, за да се изтъкне като важно’, напр. *Акцентът в есенния стил е поставен на талията; Неутралните цветове се „събуждат“ от акценти в топли тонове.* Глаголът *комуникирам* ‘общувам’ е употребен с нетерминологично значение в изрече *Подчиненото допълнително изречение комуникира директно и единствено със сказуемото в главното изречение.* Докато по отношение на терминологията процесът се определя като *детерминологизация*, преминаването на термини към общо-

употребимата лексика в известен смисъл представлява нейна „терминологизация“.

По отношение на интелектуализацията тенденцията към *демократизация* изпълнява своеобразна балансираща функция, доколкото резултатите от проявяване на двете тенденции са противоположни. Тяхното активизиране и актуализиране също са обусловени от националноспецифични особености на езиковия развой и от екстралингвистични фактори и условия.

Съществена особеност на българския книжовен език е изграждането му върху широка *демократична* т.е. народна (диалектна) *основа*, като постепенно се ограничава влиянието на „среднобългарската“ книжовна традиция. В съвременния развой на българския език демократизацията се проявява като регулатор на отношението (разстоянието) между книжовния език и некнижовните формации. Аспектът на демократизацията, в който се отразява личностното отношение към книжовния език и има за резултат разширяване на състава на носителите на книжовния език, е твърде ограничен в своята проява. Съвременната езикова ситуация у нас е силно повлияна от „неграмотността“ сред носителите на българския език. Това изключва възможността за съзнателно използване на некодифицирани езикови елементи при обогатяване на речевата изява, тъй като при непознаване на книжовно-езиковите, те са единствено възможни.

Негативното отношение към традиционните средства на книжовния език, което е в съзвучие с радикалните промени в обществения, икономическия и политическия живот, се изразява главно в съзнателно разширяване на функционалната сфера на некодифицирани елементи, характерни за подсистемите със субстандартен характер (Добрева 2004).

За поддържане и актуализиране на тенденцията към „демократизация“ значителна роля, реализирана чрез разпространяване и утвърждаване на некодифицирани речеви елементи, имат медиите, които съзнателно се стремят към изразяване на идеята за „разкрепостяване“ на езика. В теоретичен план тази тенденция има отношение към книжовноезиковата норма и нейната функция да нивелира различията между отделните подсистеми.

Интересът към процесите на демократизацията, обект на редица изследвания (Гутшмит 1998, Ницолова 1944, Аврамова 2003 и др.), има за резултат разграничаване на конкретните прояви като колоквиализация, жаргонизация и експресивизация, които конкретизират отделни особености на тенденцията към демократизация.

5. Съвместяването на вътрешоезиковите антиномии в тяхното отношение към развойните тенденции стабилизира или динамизира езика, осигурява континуитета му във времето, като дава възможност за доминиране на отделните тенденции под въздействието на екстралингвистични фактори и условия.

Библиография

- Benveniste, Emile. 1974. Structure de la langue et structure de la société. – *Problèmes de linguistique générale* 2. 94–95 (цит. по Цивьян, Татьяна В. 1990. *Лингвистические основы балканской модели мира*. 31).
- Radeva, Vassilka. 2000. Die Wechselwirkung zwischen extra- und intralinguistischen Faktoren bei der Sprachentwicklung. – In: B. Kunzmann-Müller (Hrsg.). *Die Sprachen Südosteuropas heute. Umbrüche und Ausbruch*, 31–41. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien: Lang.
- Словотворство. Номінація. 2003. Ingeborg Ohnheiser (red.). *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja współczesnych języków słowiańskich*. Opole: Universität Innsbruck, Institut für Slawistik; Uniwersitet Opolski, Institut Filologii Polskiej.
- Аврамова, Цветанка. 2003. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ век*. София: Heron Press.
- Беликов, В. И. 2006. Русское языковое пространство и технический прогресс. – В: Л. П. Крысин (ред.). *Русский язык сегодня. 4. Проблемы языковой нормы*, 62–76. Москва.
- Гутшмидт, Карл. 1998. Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках. – *Jazykovedný časopis* 1–2. 15–26.
- Добрева, Елка. 2004. Демократизация, колоквиализация и/или постмодернизация в медийния дискурс. – В: *Тенденции и процеси в българския език*, 139–174. Шумен: Унив. изд. „Епископ Константин Преславски“.
- Журавлев, Владимир К. 1982. *Внешние и внутренние факторы языковой эволюции*. Москва.
- Карпіловська, Євгенія А. 2008. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. – В: *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Тематичний блок*, 3–22. Київ.
- Косериу, Эухениу. Синхрония, диахрония и история. – В: *Новое в лингвистике*. 3. Москва.
- Лукашанец, Аляксандр. 2003. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах. – In: *Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja współczesnych języków słowiańskich*, 137–151. Opole.
- Младенов, Стефан. Трябва ли да се запазят диалектите. – *Златорог* 17. 57–61.
- Мосъп, Дейвид. 2007. Европа. „Глобални комуникации и Булглиш“ – влияние на английския език върху българския в началото на 21-и век. – *Българска реч* 13(1). 67–73.
- Николова, Руселина. 1994. За някои прояви на тенденцията към демократизация в езика на българския печат след 10.XI.1989 г. – *Годишник на Института за чуждестранни студенти* 9. 32–42.
- Радева, Василка. 2004. Традиция и иновационност в съвременните словообразователни процеси. – В: В. Радева (ред.). *Българистични студии*, 2, 24–30. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Радева, Василка. 2009. Внутриязыковые антиномии в развитии современных славянских языков. – В: П. О. Бех, В. М. Брицин, Р. П. Зорівчак, С. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко, Г. Ф. Семенюк, О. С. Снитко (ред.). *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*, 547–554. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Харитончик, Зинаида А. 2008. Роль инноваций в организации лексической системы языка. – В: *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Тематичний блок*, 119–125. Київ.

Кутия и коливо, или що е български език?

Олга М. Младенова
Калгарски Университет

Through a philological analysis of an episode in the different versions of St. Theodore Tiron's life by Damaskēnos Stouditēs, this article sheds light on the contrasting views on the nature of the written Bulgarian language held by the authors of these texts. In the process, the article brings to the fore new information about the history of *kutiia* and *kolivo*, two terms for 'ritual dish of boiled wheat'.

Keywords: Damaskins, Standard Bulgarian language, St. Theodore Tiron, *kutiia*, *kolivo*

Целта на тази статия е да покаже какво можем да научим за схващанията за българския език на книжовници от XVI–XVIII в. чрез филологически анализ на текстовете на дамаскините въобще и по-конкретно на един епизод от словото на Дамаскин Студит за св. Теодор Тирон.

Сред споменаваните в научната литература запазени архаични дамаскини, само Кв от XVI в. съдържа това слово.¹ Този дамаскин е от така наречената македонска група архаични дамаскини, термин, образуван по мястото на възникване на текста и въведен в българската наука още от Б. Цонев (1984 [1940]: 233–234). Този архаичен превод на Съкровище на Дамаскин Студит е дело на Григорий Прилепски или, може би, на група негови ученици, ръководени от него (Илиевски 1972, 1: 32–36, 46). Както и другите архаични версии на Дамаскиновото Съкровище, той е написан на книжовния език, който се е използвал по онова време в източната част на Балканите, според нормите на ресавския правопис, изградени в рамките на традицията, утвърдена от патриарх Евтимий Гърновски през XIV в.

Архаичен вариант на Дамаскиновото слово за св. Теодор Тирон има също и в недатирания сборник НБКМ № 691: л. 239б–263б, в който името на Дамаскин Студит не се споменава в заглавието. Доколкото ми е известно,

¹ Вж. Петканова-Тотева 1965: 238; Демина 1968: 42–44; Илиевски 1972, 1: 58–62 с препратки към по-ранна библиография. Твърдението на Петканова-Тотева (1965: 44), Дьомина (1968: 48) и Мирчева (2001: 38), че в архаичния Костенецки дамаскин от средногорски тип също е включено това слово на Дамаскин Студит, се дължи на недоразумение. Наистина, в Костенецкия дамаскин има слово на същата тема (Костенецки дамаскин, 314а–316б), но то не е Дамаскиновото слово. За този дамаскин вж. още Ангелов 1977: 113; Христова, Караджова, Икономова 1982: 212.

този вариант на текста, който заслужава специално внимание, досега не е бил анализиран. По предварителните ми впечатления, авторът на текста в НБКМ № 691, в който има и русизми, е познавал архаичната версия, представена в Кв и на моменти следва текста ѝ дословно. От друга страна, той не само избягва някои грешки, които характеризират Кв, но и разширява кръга на българските разговорни лексикални и граматически елементи, допуснати в текста.

Дамаскиновото слово за св. Теодор Тирон съществува и на новобългарски. Представено е в пет новобългарски дамаскина от четвърта група: Св (Милетич 1923: 126–135); Берл: 71а–75б; Григ 39: 248б–260а; ЦСВП № 26: 94а–102б; Л9: 84а–97б. Прототипът на този новобългарски текст от тип *тогизи* не е запазен. Почти пълното отсъствие на характерните за други текстове от тип *тогизи* форма *ети* (3 л. ед.) на глагола съм и *та* (сз. и част.) обединява този текст със словата *За пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст, Тълкование за третата неделя от поста, За Възкресение Господне* и друго слово *За раждането на св. Богородица* (Mladenova 2015: 329). Близкото до ума предположение, че тези текстове са дело на един и същи книжовник, се нуждае от потвърждение.

Има и по-късни новобългарски варианти на това слово, които, както се смята, възхождат към превод от XVIII в. на Йосиф Брадати: Вр: 548б–553а; НБКМ № 690: 229б–240б, Вр51: 485а–489а².

Отделно от тези две групи новобългарски текстове стои новобългарският текст от XIX в. на Дамаскиновото слово за Теодор Тирон в НБКМ № 1102: л. 1а–10а, в чието заглавие името на Дамаскин Студит не фигурира. В този текст има повече турцизми, отколкото в другите варианти, които са ми познати, и отношението към текста е по-свободно.

Не е ясно какъв вариант на словото за св. Теодор Тирон е представен в тъй наречения Свищовски дамаскин от 1814 г. с неизвестно местонахождение³.

Тук ни интересува един епизод към края на словото за св. Теодор Тирон, където се описва едно негово посмъртно чудо. За това чудо в съвременното издание на *Жития на светиите* се разказва така: около половин век след смъртта на св. Теодор Тирон император Юлиан, който бил на власт във Византия през 360–363 г. след Р. Хр., наредил на цариградския управител да поръси с кръв от идолски жертви всички храни, продавани на пазара

² Листовете са посочени според оригиналните кирилски номера, защото съвременни означения липсват.

³ Това са 18 листа, преписани през 1814 г. от по-стар оригинал и подарени на А. Лескин от Ив. Шишманов, които съдържат словата за св. Теодор Тирон и св. Симеон Стълпник (Лавров 1899: 4).

10 ѿговѣри, ѡмѣи цю да ѡддѣтъ члѣвците · катѡ поствѣтъ и_оугладнѣ-
 11 ли_са · ка̀жи_мѡ сѣты да_ѡддѣтъ ко̀лива , ѿговѣри патрі́архѡтъ цю_ѣ
 12 тѡй ко̀лива · ѡтѣи ѝѡще нѣмаше до̀тогѣсь ко̀лива ѡ̀лѡ нитѣ_ги
 13 поменѡваха · и_зарадѣи тѡй попита патрі́арх[р]хотѣ цю_ѣ тѡй ко̀лива ·
 14 ѡ_сѣты_мѡ ка̀же свари житѡ, и_раздѣи на_хрѣ́ті́анитѣ, тѡй ко̀лива
 15 зацѡм на_на̀ше мѣсто на_ѣв_хаи́та тѡй зова̀тъ варено житѡ

Преводът на Йосиф Брадати, който, макар и по-късен, е написан на по-книжен език и е включен в много близки варианти във Вр: 553а и в ръкописи НБКМ № 690: 239б–240а и Вр51: 488б. Изборът на езика се дължи на авторитета на печатната книга през XVIII в. Книжовниците в тоя период не само се ориентират към една по-архаична езикова норма, приближена към църковнославянския език, представен в старопечатните книги, но и правят нови преводи от гръцки печатни източници на съчинения, някои от които са вече познати в ръкописната книжнина в по-ранни новобългарски и архаични преводи (Петканова 1968: 14).

В ЦСВП № 26 гръцкото множествено число τὰ κόλ(λ)υβα се предава не с някаква хипотетична форма от женски род, а с множественото число *колива* на гръцката заемка в български *коливо*, както личи по анафоричното местоимение *ги* на ред 12. Това множествено число се дължи на подражание на гръцкия оригинал и, понеже е необичайно за употребата на събирателните съществителни, тъй като то няма тук значение ‘различни видове коливо’ (срв. *вино* – *вина*, *сол* – *соли*, *вариво* – *варива*), в по-отдалечените от гръцкия оригинал варианти е заменено с единственото число частично (като например в Берл) или напълно (както е в Св). В превода на Йосиф Брадати се среща само единственото число.

Гръцката заемка е широко известна в южно и източнославянските езици, а също така и в румънски и арумънски като обозначение на това ритуално блюдо (БЕР 2: 556).

И тъй, за авторите на новобългарските текстове, терминът за ритуалното блюдо е *ко̀ливо*.

Тях не ги смущава фактът, че думата е гръцка заемка в българския език, макар че няма как той да не е известен поне на тези от тях, които познават гръцкия текст на Дамаскиновото слово. Тези книжовници съзнават, че съвременният им разговорен език съдържа заемки, но те (нито даже Йосиф Брадати) не издигат стена между разговорната стихия, която ги заобикаля, и своята представа за писмен език. Т.е. те приемат промените в българската реч, включително и тези, които са възникнали в резултат на билингвизма с турски и съседните балкански езици, и не виждат препятствия пред включването на такива елементи в писмения език.

Съвсем друго е становището на Григорий Прилепски, отразено в Кв. Според него писменият български език на неговото време се намира в руслото на старобългарската традиция и трябва да остане вътре в него. Той приема тази традиция за истинското лице на българския език заедно с диглосията, която такъв възглед неизбежно подкрепя. Трябва да предположим, че той приписва различията между традиционния писмен език и съвременната му разговорна реч на деградацията на тази реч в сравнение с нейния златен век, разположен далеч в миналото, т.е., че той оценява разговорната реч на своето време отрицателно. Неговото мнение хармонира с това на книжовниците от предишните векове, а също и на тези негови съвременници, които създават други архаични варианти на словата от Дамаскиновото *Съкровище*.

Много показателно е, че това мнение определя лексикалния избор даже в случаи като нашия. Дума *кутия* или *кутя* със значение ‘коливо’ в българските диалекти не е засвидетелствана⁵. Старобългарският вариант на думата, *коуциа* се среща в Супрасълския сборник и превежда гр. τὰ βρεκτά ‘накисната в течност бакла’ (SJS 16: 86; CP 1: 768; Sophocles 1860: 233). Според ДА в източни български диалекти – мизийски и тракийски: Кацелово, Русенско; Ценович, Силистренско; Никола Козлево, Новопазарско; Дряновец, Осенец, Разградско; Кочово, Преславско; Шумен; Кривня, Провадийско; Кортен, Новозагорско; Лозенец, Ямболско; Плевня, Драмско – се използват в това значение варианти *куча̀, коча̀, куч'а̀, куч'а, кучѐ, куч'ѐ, кучѐ, куч'ѐ, кучѐ* (вж. и СБНУ 28/2: 538; 47: 459; Коледаров 1963: 119; Сб. Добруджа: 292, 339, 348; Васева 1994: 160). Диалектните новобългарски термини са били свързани със старобългарския вариант още от Ст. Младенов (1941: 264; вж. и БЕР 3: 173).

Единственото друго южнославянско свидетелство за форма *коуциа* идва от устава на св. Сава, приготвен за манастира Студеница, така наречения *Типик хиландарски и студенички* от XIII в. (RjHSJ 5: 838; Жиречек 1874: 151)⁶, където думата се употребява във връзка именно с празника на св. Теодор Тирон през първата седмица на Великите пости. Текстът предписва: *въ петкък вина оурочна чаша да дасть се вамъ и коуцию зовлемо празника ради светаго и великаго мочченика Девдора.*

Иначе това е форма, която е широко разпространена в източнославян-

⁵ Ако не броим за производно от *кутя* *кутка* в изречение (клетва?) *да те намеря с кутка* ‘сиреч три паници и четвърта отгоре с вино’ (Геров 3: 435), което се смята за неясно (БЕР 3: 158).

⁶ По недоразумение в ESJS 6: 38 се привежда и сръбска диалектна форма *kuŕija* с препратка към Елезович, който я извежда от турски и я смята за заемка от XVII в., тъй като тя отсъства в съвременните турски речници (Елезовић 1932–1935, 1: 476; 1935: 195). Тук обаче става дума за омоним, който се употребява и в български, вж. *кутия* (БЕР 3: 157).

ски (Лутовинова 1997: 188–202). А. Пичхадзе отбелязва присъствието ѝ в оригинални източнославянски произведения и в източнославянски преводи от гръцки като превода на Студийския устав на Теодор Студит, направен под ръководството на Теодосий Печерски през втората половина на XI век, където тя обозначава ритуална храна във връзка с празника на св. Теодор Тирон, а също така с празниците на Теодор Студит на 11 ноември, Алексей, човек божи, на 17 март, Йоан Предтеча на 24 юни, св. Пантелеймон на 27 юли и Успение Богородично на 15 август (Пентковски 2001: 375, 396). Интересуващият ни текст за св. Теодор Тирон в преписа от края на XII или началото на XIII в., издаден от Пентковски, гласи:

вз па(т)къ же първѣна не(д) рекъше въ наве(ч)рне праздѣника стго деодора ·
взлѣють масло въ солоную капоустоу · бывають же въ тѣ дѣнь и коутиа · яко · г ·
съпоудовъ · и поставитъ са въ блюдѣхъ · съ ядрьци · и съ соушенъмъ винъмъ · и съ
орѣховъи · ядрьци

Най-широко разпространено е мнението, че приведените тук форми произхождат от относително рядкото сргр. *koukkiá* мн. ‘бобчета, зрънца’ на *koukki(ov)* < стгр. *kókkos* ‘зърно’. Съществуващите западнославянски и балтийски съответствия се смятат за заемки от източнославянски. Източнославянското -ти- съответства на гр. -ки- и в други заемки, срв. *Овдотѣя* < *Eúðokía*, *Мартѣян* < *Μαρτυριανός* (Соболевский 2006: 198; Десницкая 1983: 82–84; БЕР 3: 173; ESJS 6: 380; Пичхадзе 2011: 93)⁷. Формите *коуциа* и *куча* също не могат да се изведат една от друга. Възможно е да се мисли за два последователни акта на заемане от същия източник: по-ранен сргр. *koukkiá* > *kukja* > *куча*, където *ч* < *kj*, и по-късен сргр. *koukkiá* > *kukija* > *коуциа*, където *ц* < *k* в позиция пред *i* по втората палатализация. Ранната датировка на тези фонетични процеси, относителната рядкост на гръцкия етимон и фактът, че в преводните паметници славянските форми, които произхождат от *koukkiá*, превеждат други гръцки думи, косвено потвърждават хипотезата на Десницкая (1983: 77), че тези форми са се появили в резултат на преки устни контакти между славяни и гърци.

Ако се съгласим с идентификацията на думата *коутиа*, *коутиа*, *кѣтѣа* като руска, установеното сега нейно присъствие във втори южнославянски паметник, отделен от по-ранния с период от около три века, и съотнасянето ѝ с една и съща реалия в един и същи ритуален контекст повдига въпроса

⁷ Прабългарски произход на тия форми не много убедително предполага Ем. Боев, който дава и по-широк североизточнoбългарски ареал на употребата на думата *куча* (Шуменско, Новопазарско, Разградско, Русенско, Силистренско, Провадийско, Варненско, Търговищко), основавайки се, изглежда, върху собствени данни (Боев 2005: 127). За допълнителна библиография и други етимологични решения вж. ESJS 6: 380.

как тази руска форма е могла да проникне в южнославянската книжнина. А. Пентковски предлага три алтернативни хипотези за мястото на възникване на руския превод на Студийския устав. Преводачите, които са били руси и са имали нужда от определен комплект славянски и гръцки книги, за да направят превода, са могли да работят или в Киев, или в Константинопол, или на трето място, например на Света гора (Пентковский 2001: 159). Самият Пентковски сякаш се скланя към Киев като най-вероятното място, но присъствието на руската форма в южнославянски паметници може да се приеме като аргумент в полза на предположението, че руският превод на Студийския устав е бил направен през втората половина на XI в. на Света гора и че негов препис е останал на място, където е бил използван впоследствие от южнославянски книжовници. Така думата *кутия*, чиято връзка с гр. κουκκία е замъглена и произходът за носителите на езика – неясен, се налага сред южните славяни по книжовен път. Тя се възприема от книжовници като Григорий Прилепски като част от славянското културно наследство и получава статут на българска дума, при което се противопоставя на гръцката дума *коливо*. Любопитно е, че в руския превод на това дамаскиново слово от средата на XVII в. е представена формата *кóлѣва*, изтълкувана като *варѣнаѣ пшеница* (Хл69: 605б–606а).

И накрая още едно наблюдение. Разглежданият тук епизод представлява интерес и от друга гледна точка: той кара авторите на текстовете да направят избор между лексемите *пшеница* и *жито* за предаване на гр. σιτάριον. Както се вижда по карти № 134 и № 167 на М. Сл. Младенов (2008: 332, 620–624, 636), тези лексеми имат допълнително разпределение на българската езикова територия и това дава възможност дамаскините текстове да бъдат локализирани. Локализацията на Кв, на новобългарските дамаскини от четвърта група и на превода на Йосиф Брадати, направена по този показател, потвърждава изводите, които могат да бъдат направени по други данни. В Кв и в превода на Йосиф Брадати фигурира западно-южното *пшеница*, а в новобългарските текстове от тип *тогизи* – североизточното *жито*. За отбелязване е междинното положение на НБКМ № 1102, където се срещат и *пшеница*, и *жито*.

Интерпретираният тук епизод от словото за св. Теодор Тирон показва как именно конкретният лексикален избор се влияе от схващанията на автора за същността на неговия език, а също така какво може да допринесе привличането на материали от старата ни книжнина за изследването на общобалканската лексика, което е в центъра на вниманието на професор Асенова (вж. например Асенова 2003).

Библиография

- ESJS = Havlová, Eva, Iлона Janyšková et al. 1989–2014. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 1–17. Praha, Brno: Academia, Tribun EU.
- Mladenova, Olga M. 2015. Towards a classification of the early modern Bulgarian vernacular texts of type *togizi*. – *Balkanistica* 28. 313–336.
- RjHJS = Budmani, P. 1898–1903. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 5. U Zagrebu: U knjižarnici Jugoslavenske akademije.
- SJS = Kurz, Josef, Zoe Hauptová et al. 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Sophocles, Evangelinus A. 1860. *A glossary of later and Byzantine Greek*. Cambridge and Boston: Welch, Bigelow, and Company.
- Ангелов, Боню С. 1977. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство.
- Асенова, Петя (съст.). 2003. *Актуални проблеми на балканското езикознание. Аспекти на изследването на общобалканската лексика*. Велико Търново: Faber.
- БЕР = Георгиев, Владимир, Иван Дуриданов и др. 1971–2010. *Български етимологичен речник*. 1–7. София: БАН.
- Берл = Берлински дамаскин от края на XVIII в. Biblioteka Jagiellońska, Kraków, Slav. Fol. 36. Описание: Чарамелла 1996.
- Боев, Емил. 2005. Мнимата гръцка заемка куча, ко̀чџџа, ко̀чџџа. – В: Росина Костова, Васил Гюзелев и др. (съст. и ред.). *Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга II. Текстове на култа и религията*, 126–133. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Васева, Валентина. 1994. Задушницата като обредна дейност. – В: Рачко Попов, Еля Цанева, Славка Гребенарова (съст. и ред.). *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, 3, 152–172. София: Издателство „Клуб ‘90“.
- Вр = Врачански дамаскин от 1761 г. Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, № 338. Описание: Цонев 1910: 351; Петканова-Тотева 1965: 245.
- Вр51 = Дамаскин от 1772 г. Регионален Исторически музей Враца, № 51/1969.
- Демина, Евгения И. 1968. *Тихонравовский дамаскин – болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Ч. I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов*. София: БАН.
- Геров, Найден. 1895–1904. *Речник на българский език*. 1–5. Пловдив: Съгласие.
- Григ39 = Дамаскин от втората половина на XVIII в. Одеська държавна наукова библиотека ім. М. Горького, Сбирка на В. И. Григорович, № 1/123. Описания: Мочульский 1890: 65; Куев 1986: 71.
- ДА = Диалектен архив. Институт за български език към БАН, София.
- Десницкая, Агния В. 1983. К вопросу о раннеисторических языковых связях восточных славян с балканским лингвистическим ареалом. – В: В. Т. Коломиец и др. (ред.). *Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов (Киев, 1983). Доклады советской делегации*, 76–95. Москва: Наука.
- Елезовић, Глигорије. 1932–1935. *Речник косовско-метохиског дијалекта*. Београд: Српска Краљевска академија.
- Елезовић, Глигорије. Мој одговор на оцену: Х. Барић, Речник косовско-метохиског говора од Гл. Елезовића [= Српски дијалектолошки зборник, књ. IV (1932) и V (1934)], Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор, књ. 15, св. 1 и 2, стр. 270–290, Београд 1935. – *Лужнословенски филолог* 14. 181–236.
- ЖС = *Жития на светиите*. София: Синадално издателство, 1991.

- Илиевски, Петар Х. 1972. *Крнински дамаскин*. 1–2. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Жиречек, Ј. К. 1874. Типик св. Саве за манастир Студеницу. – *Гласник Српског ученог друштва* 40. 132–181.
- Кв = Киевски дамаскин от XVI в. Национална библиотека України імені В. І. Вернадського, Киев, Ф. 301, № 290 п. Описание: Петров 1875–1879, 2 : 281.
- Коледаров, П. 1963. Народнописни и фолклорни материали от с. Плевня (Драмско). – *СбНУ* 50. 87–120.
- Костенецки дамаскин от втората половина на XVII в. = Църковно-исторически и архивен институт, № 503. Описание: Христова, Караджова, Икономова 1982: 212.
- Куев, Кую М. 1986. *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. София: Наука и изкуство.
- Л9 = Дамаскин от 1738 г. Регионален Исторически музей Ловеч, № 9. Описание: Христова, Караджова, Икономова 1982: 259–260.
- Лавров, Петр А. 1899. *Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины“ в юго-славянской письменности*. Одесса: „Экономическая“ типография.
- Лутовинова, Ирина С. 1997. *Слово о пище русских*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Милетич, Любомир. 1923. *Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в.* София: Придворна печатница.
- Милтенова, А. 1980. Ръкописната сбирка на Свищовското читалище. – *Старобългарска литература* 8. 68–104.
- Мирчева, Елка. 2001. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. Велико Търново: Faber.
- Младенов, Максим. 2008. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Младенов, Стефан. 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство Христо Г. Данов.
- Мочульский, Василий Н. 1890. *Описание рукописей В. И. Григоровича*. Одесса: Типо-Литография Штаба Одесского военного округа.
- НБКМ № 690 от 1745 г. = Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Описание: Цонев 1923: 274; Петканова-Тотева 1965: 86, 172, 245.
- НБКМ № 691 = Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Описание: Цонев 1923: 282.
- НБКМ № 1102 от XIX в. = Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Описание: Стоянов, Кодов 1964: 437–438.
- Певницкий, В. 1873. „Рукописный сборник проповедей иподиакона Дамаскина Студита.“ *Труды Киевской духовной академии* 4 (Октябрь). 1–44.
- Пентковский А. М. 2001. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва: Издательство Московской Патриархии.
- Петканова-Тотева, Донка. 1965. *Дамаскините в българската литература*. София: БАН.
- Петканова, Донка. 1968. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII век. – *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии* 62. 51–151.
- Петров, Н. И. 1875–1879. *Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной Академии*. Киев: Типография В. Давиденко.
- Пичхадзе, Анна А. 2011. *Переводческая деятельность в домонгольской Руси: лингвистический аспект*. Москва: Рукописные памятники Древней Руси.
- Попов, Андрей Н. 1872. *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*. Москва: В Синодальной типографии.

- Сб. Добруджа = Тодоров, Делчо, Стоян Генчев и др. 1974. *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София: БАН.
- СБНУ = *Сборник за народни умотворения и народопис*. 1–. 1889–. София.
- Св = Свищовски дамаскин от 1753 г. Свищовско читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, № 14 (556). Описания: Милтенова 1980; Христова, Караджова, Икономова 1982: 230. Издание: Милетич 1923.
- Соболевский, Алексей И. 2006. Из истории русского языка. – В: Алексей И. Соболевский. *Труды по истории русского языка*, 2, 198–207. Москва: Языки славянских культур.
- СР = Иванова-Мирчева, Дора (отг. ред.). 1999–2009. *Старобългарски речник*. Т. 1–2. София: Валентин Траянов.
- Стоянов, Маньо, Христо Кодов. 1964. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*. 3. София: Наука и изкуство.
- Хлб9 = „Фезаурос“ или „Сокровище“ на Дамаскин Студит от XVIII в. Сбирка на А. И. Хлудов, № 69. Государственный Исторический Музей. Описание: Попов 1872: 141–147.
- Христова, Боряна, Аксиния Джурова, Вася Велинова. 2000. *Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към СУ „Св. Климент Охридски“ XIV–XIX в.* София: Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“.
- Христова, Боряна, Даринка Караджова, Анастасия Икономова. 1982. *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.
- Цонев, Беньо. 1910. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. София: Държавна печатница.
- Цонев, Беньо. 1923. *Опис на славянските ръкописи в Софийската Народна Библиотека*. София: Държавна печатница.
- Цонев, Беньо. 1984. *История на българския език*. 1. Второ издание. София: Наука и изкуство.
- ЦСВП № 26 от 1799 г. = Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. Описание: Христова, Джурова, Велинова 2000: 73–82.
- Чарамелла, Р. 1996. Нови данни за Берлинския дамаскин. – *Старобългаристика* 20(3). 120–129.

Dynamique des structures de l'albanais standard

Rexhep Ismajli

Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës

Depuis les décisions sur l'adoption de l'actuel albanais standard (Prishtina 1968, Tirana 1972), la situation de l'espace de communication pour l'albanais standard a bien changé, quoique des divisions persistent. Les processus de globalisation ont eu des conséquences positives dans ce sens aussi, la totalité favorisant l'intégration. L'impact des différences au niveau des systèmes vocaliques avec des nasales et de différenciation de quantité (en guègue), paraît se refléter au niveau dia-topique de la réalisation du standard. Au niveau grammatical vont être discutés les réflexions sur le système verbal de l'impact de l'infinitif du guègue, des types de formation du futur, les questions de genre, du nombre, etc.

Keywords: Standard Albanian, spatial dynamics, fields of use of standard language, literary Ghëg, dynamics of structures, vowel quantity, nasality, infinitive

Les développements concernant le processus de standardisation et de l'implémentation des résultats de cette standardisation de la langue albanaise durant le dernier siècle représentent au moins deux dimensions de dynamisme à des rythmes mutuellement corrélés:

1. Une dimension spatio-territoriale: premièrement il y a la division de l'espace albanophone après 1913 entre l'État d'Albanie et le reste réparti entre la Yougoslavie (Serbie et Monténégro) et la Grèce; avant la IIe Guerre Mondiale l'albanais ne jouissait de droit public qu'en Albanie; durant la IIe Guerre Mondiale il y a réunification d'une grande partie de Kosova avec l'Albanie sous l'Italie et ouverture des écoles primaires et secondaires en albanais; après cette Guerre l'albanais gagne un espace limité avec le statut de langue minoritaire à Kosova, en Macédoine, au Monténégro et en Serbie du Sud, généralement au niveau des écoles primaires et partiellement secondaires jusqu'en 1966 et d'un niveau plus élargi avec le statut de langue co-officielle à Kosova dans l'enseignement jusqu'à l'université, dans l'administration régionale, dans la vie publique, après; dans la période 1974–1989 l'albanais jouissait d'un statut de langue utilisée dans la documentation parlementaire fédérale, tandis qu'en Macédoine, Serbie du Sud (Vallée de Presheva) et Monténégro d'un statut inférieur. Durant les années '90 l'organisation et le maintien du réseau d'écoles à tous les niveaux en langue albanaise à Kosova représentait l'un des aspects les plus importants de la Résistance. Le statut public de la langue albanaise dans la République de Macédoine s'est dégradée jusqu'en 2001, quand les droits linguistiques ont servi de prétexte pour

une vraie guerre interethnique. Après la Guerre de 1999, à Kosova, sous protectorat Onusien, le statut de langue officielle sera réservé à l'anglais, l'albanais et le serbe (cf. Ismajli 2003: 123–135).

La Constitution de la République de Kosova garanti à l'albanais et au serbe un statut de langue officielle, tandis que le statut de langue minoritaire à droits d'officialité aux langues bosniaque, turque et rom.

En Macédoine l'albanais jouit d'un statut de langue co-officielle dans les municipalités dans lesquelles ils arrivent à l'échelle de 20% de la population. Pourtant, officiellement dans la population de la République de Macédoine les Albanais participent par plus de 25%.

L'albanais jouit des droits de langue minoritaire au Monténégro et en Serbie du Sud, de langue de groupe ethnique en Italie du Sud, de langue sans statut en Grèce et en Turquie, ainsi que dans le reste de la diaspora. Trois religions traditionnelles, plusieurs sectes et des nouveaux venus rajoutent davantage à ce dynamisme politico-spatial.

2. Une dimension d'évolution le long de son histoire interne: analphabétisme énorme et manque de toute possibilité de manifestation publique en Yougoslavie jusqu'en 1940; un réseau limité d'écoles primaires et secondaires durant la IIe Guerre et jusqu'en 1966; peu de livres, de périodiques sporadiques et un quotidien depuis 1957, des émissions radio. Activité importante pour la standardisation de la langue séparément (1952, 1957, 1964, 1968), et jointe avec l'Albanie après 1972; élargissement du système scolaire, universitaire; des éditions de livres, de journaux, de radio et tv, des productions cinématographiques, des échanges culturels avec les voisins, y inclus l'Albanie entre 1966–1989 (cf. Ismajli 1998, Beci 2000, Ismajli 2005), etc.

Depuis les décisions sur la langue littéraire unifiée (Prishtina 1968, Tirana 1972), la situation de l'espace de communication publique en albanais a bien changé. Il y a un réseau de journaux. La production des livres est libéralisée; les traductions sont énormes. Dans les conditions de ce dynamisme sociétal toutes les variations de l'albanais standard, régional, sub-standard, dialectal et slang, gagnent leurs chances d'être présentes en publique.

Les processus de standardisation de l'albanais dans des conditions d'un polycentrisme imposé politique et culturel ont été marqués par des contradictions. Des tendances identifiables de l'évolution de la langue ont joué un rôle important. Les solutions acceptées ont dû être accordées avec les aspirations nationales. À Kosova la population devait apprendre la langue standard basée sur le tosqe parlé sans contacts directes avec celui-ci, mais avec le temps il y a lieu l'élargissement des aires de l'utilisation de la langue standardisée. *Language shift* entre les variétés devient commun, les interférences entre l'albanais standard et le guègue standard sont larges. Un dynamisme d'espaces de communication d'au moins trois souches vient se cristalliser: albanais standard / guègue (sub)standard

(régional) / guègue dialectal, répondant à des situations extrêmes, c'est-à-dire formellement distingué, d'un côté, et 'rurale', ethnographique, ou encore 'à plein de nasales', de l'autre. Entre les deux extrêmes il restait un espace qu'on peut désigner comme neutre.

En Albanie les rythmes des développements ont été différents: à la suite du Congrès de l'Alphabet de Monastir (1908), la *Komisija Letrare e Shkodrës* (1916–1918) réalise un travail très important de standardisation sur les bases des parlers guègues de l'Albanie centrale. En 1923 le projet de la *Komisija Letrare e Shkodrës* sera adopté comme langue officielle de l'État albanais (cf. Osmani 1999, Ismajli 2005). Après la IIe Guerre Mondiale la variante tosque de l'albanais littéraire s'impose. La *Consultation linguistique* de Prishtina de 1968 venait de clore définitivement la voie séparée de planification linguistique et de standardisation. Le *Congrès d'orthographe* de Tirana 1972 avec la participation des représentants de Kosova et de la Yougoslavie vient de terminer les activités basiques de standardisation (Ismajli 1998).

Durant les derniers 20 ans il y eu des manifestations de l'utilisation de la variante guègue dans différentes publications littéraires, discursives, journalistiques. La Conférence de Durrës 2010 venait d'accentuer l'insistance sur le standard unique, tout en désignant les points précis sur lesquels devaient être entrepris des travaux d'amélioration. Entre temps, en 2012 *Le Conseil interacadémique de la langue standard*, fondé en 2004, vient de reprendre ses activités toujours dans la perspective désignée dès les débuts: discussion et étude sérieuse des indications de problèmes du fonctionnement de la langue standard dans tous les espaces.

Le dynamisme de l'albanais standard «*et de la norme littéraire actuelle, vue comme un système en cours de développement, qui a non seulement son passé et son actualité, mais aussi son avenir*» (Kostallari 1972: 55), pour une bonne part, provient de l'histoire du processus. La *Résolution* du *Congrès d'orthographe* déjà avait énoncé la possibilité de changements induits par la pratique: «*Le Congrès envoie le message ... que, dans l'avenir... les Règles d'orthographe peuvent être soumises à des corrections et additions nécessaires*» (*Kongresi i Drejtshkrimit I* 1972. 1973: *Rezolutë*: 194). Donc, les interprétations étaient que la structure de la langue est ouverte et le restera. Ceci va de pair avec la conception selon laquelle l'albanais standard unifié représentait «*une nouvelle synthèse de la langue albanaise*» (Kostallari). L'affirmation du principe de compromis dans la sélection des différents éléments de la norme a déjà donné des fruits au niveau lexical et aussi partiellement au niveau de la structure.

La base de la langue littéraire unifiée est représentée par les éléments communs «*qu'on trouve dans les deux dialectes*», mais il y a aussi des éléments représentant «*des traits différenciatifs des dialectes de l'albanais*» (Kostallari 1972: 80). Comme éléments communs dans la structure phonologique y

sont mentionnés les 29 phonèmes du système consonantique et les 7 voyelles (Kostallari 1972: 80–81).

Tab. 4. *Tableau du système consonantique de l'albanais* (Ismajli 2003: 77).

Sourdes Occlusives	p	t	ts	tš	k'	k
Sonores	b	d	dz	dž	g'	g
Sourdes Fricatives	f	θ	s	š	–	h
Sonores	v	ð	z	ž	j	–
Nasales	m	n			ñ	
Latérales		l L				
Vibrantes		r R				

Il est vrai que tous les 29 phonèmes consonantiques se trouvent dans l'albanais dialectal et que la sélection a été inclusive de manière optimale. Certains de ces éléments font défaut dans certains parlars ou plus larges aires et, par conséquent, ceci représente un des points du dynamisme dans la réalisation du système de la langue standard. Les points de ce dynamisme sont: la neutralisation de l'opposition voisé / non-voisé des consonnes en position finale, la neutralisation de l'opposition de deux vibrantes, la neutralisation de l'opposition *ll* / *dh* et surtout les différences dans la réalisation des palatales *q*, *gj*, *nj* jusqu'à leurs défaut dans une large aire de Kosovo; dans certains parlars guègues les groupes consonantiques *nd*, *mb*, *ng* fonctionnent comme un phonème unique /*n*, *m*, *ŋ*/; la codification de ce trait aurait induit des changements sur tout le système, avec des difficultés additionnelles pour la morphologie et la formation des mots.

Mais les difficultés viennent plutôt du côté des voyelles. La sélection d'un système de 7 voyelles impose, au contraire, une restriction. Dans la pratique de l'écrit du guègue ceci venait d'être recouvert par des signes diacritiques, ce qui compliquait davantage l'écrit. En fait, la quantité des voyelles serait partiellement reprise par la poly-fonctionnalité de *ë*, dont la prononciation en position finale pose aussi bien des problèmes pour la langue parlée. La chute de *ë* inaccentué en position finale se reflète de l'autre côté sur l'orthographe: dans des discussions du Conseil il y a eu des propositions de simplifier l'orthographe dans tous ces cas, par exemple des masculins comme *djathë*, *djalë*, *lumë*, etc., ou bien à l'intérieur du mot comme *mjekësi*. Les problèmes de *ë* inaccentué se posent dans tout l'espace albanophone, quoi que de différentes manières selon les bases dialectales et / ou régionales.

Tab. 5. *Le système des voyelles de l'albanais standard et du tosque (Ismajli 2003: 79).*

i	y	ë	o	u
	e			
				a

Dans certains parlars du sud du pays et chez les Arvanites et les Arbëreshë l'opposition de labialité chez les voyelles antérieures d'hauteur I *i/ y* n'est pas réalisée.

En principe différents parlars guègues aussi bien que le guègue littéraire font distinction entre les nasales et les orales, aussi bien qu'entre les longues et les brèves.

Tab. 6. *Le système des voyelles du guègue*

orales				nasales			
i:	y:		u:	ĩ:	ỹ:		ũ:
ĩ	ỹ		ũ	ĩ	ỹ		ũ
	e:		o:	ë:			–
	ë		ö	ë			–
	ã	a:		ã	ã:		

Les longues se réalisent comme plus fermés, plus postérieures et plus intenses que les brèves. Le [ə] <ë> en guègue n'apparaît que dans des positions inaccentuées et a le statut d'une variante libre de /e/. Ceci implique des différences dans la structure syllabique par rapport au tosque et rajoute des difficultés dans l'écrit. Les nasales montrent aussi des différences de timbre. Le problème de la quantité des voyelles est encore plus intéressant. Les oppositions des longues et des brèves en guègue se réalisent par la durée des voyelles, mais aussi associée d'intensité et de labialisation dans le cas de l'*a*. Cela veut dire qu'en l'occurrence la quantité pourrait être indiquée par la seule intensité, ou bien la labialisation. Pour quelqu'un qui parle le standard, mais dont la base organique est le guègue, les différences entre [θã]/ [u θã], [lã]/ [u lã], tout comme entre [pĩk]/ [pĩk̄], [prëk], [prëk̄] (*pik, pik, pikë, prek, prek et prekë*) persistent et ceci rajoute au dynamisme régional. Le problème de quantité se complique davantage par la nasalité.

Les développements de régionalisation ont eu lieu dans la pratique de la réalisation du standard par la génération des jeunes de Prishtina des derniers 20 ans. Ma génération avait l'habitude de labialiser les *ã* longues, la voyelle se réalisant souvent comme postérieure, tendant vers une médiane: [i pãr], [mãm] (*i parë, mãm*).

mamë). La génération des jeunes, au contraire, tout en perdant la durée, tend vers une prédiptonguaison: [i p^uar], [m^uam].

Ses pressions de nature dialectale se reflètent aussi bien au niveau des structures morphologiques. On assiste ces derniers temps à une insistance de la part des TV de Tirana sur certains changements par rapport au standard, se basant toujours sur le fond dialectal de l'Albanie centrale, mais des fois sous la pression des influences étrangères aussi. Pour le nombre 3 toutes les grammaires de l'albanais standard distinguent des formes de masculin et du féminin: *tre, tri*, défini *të tre / të trija: tre djem, tri vajza; të tre, të trija*. La génération actuelle des speakers de Tirana, parle systématiquement: *tre djem, tre vajza, të tre (djemtë) / të treja (vajzat)*, ce qui n'existait pas avant (le titre d'un essai important de Kadare d'il y a vingt ans est: *Tri këngë zie për Kosovën*). Ceci va de pair avec la confusion de genre pour les masculins pluriels déterminés par un pronom: *burrë / burra*, sur le modèle de *mal / male*: au lieu de *ata burra, ato male*, on insiste a *ato burra, ato male*.

On a pu remarquer de pareilles pressions provenant des bases dialectales aussi au niveau de l'utilisation du pronom indéfini *kush*, avec des formes *kujt, kë*, au lieu des pronoms *cili, cila*.

Il est bien connu que les fonctions syntaxiques exprimées par l'infinitif en guègue, se rendent en tosque par le subjonctif, comme dans les autres langues balkaniques.

Le guègue possède un infinitif du type *me punue, me thanë*, privatif *pa punue, pa thanë*, tosque *pa punuar, pa thënë* mais aussi *do punue, do thanë*/ tosk. *do punuar, do thënë*. Le type de l'infinitif avec *me* n'existe pas en tosque. Une forme *me punuar en tosque n'est pas acceptable. Il y est remplacé par le subjonctif spécifiant le nombre et la personne. Des auteurs comme N. Frashëri, pourtant, utilisaient des formes come *domethënë, duk me thënë*, etc. (Cf. Riza 1944: 124–134; Veselaj 2000; Bokshi 2011: 159–172; Munishi 2011: 195–204; Kolgjini 2011: 217–234, etc).

Dans la pratique parlé par des locuteurs du standard/ ou bien du tosque on atteste fréquemment un infinitif du type *me dalë, me ngrënë*, etc. La pression des formes guègues dans ce cas est évidente, mais il y a aussi l'aspect d'économie de l'expression.

Le futur de l'albanais standard est du type balkanique: avec *do: do të punoj, do të them*. Le guègue a plutôt un futur formé avec l'auxiliaire *kam: kam me punue, kam me thanë*. Mais il y a en guègue aussi un futur avec *do*. C'est pourquoi on y distingue un **futurum necessitatis** *kam me punue, kam me thanë*. Des nuances s'y nouent dans des cas comme: *kam me shkue, por s'do të shkoj* (Je dois aller, mais je n'irai pas). L'on atteste en albanais standard des formes comme: *kam të shkoj, por s'do të shkoj*, c'est à dire des combinaisons de *kam* avec le subjonctif afin d'énoncer le nécessitatif. Une construction pareille existe déjà en arbëresh, même figée: *kat bënj*.

Quant à la morphologie du futur on a marqué une tendance évidente dans la langue parlée vers la simplification: *do bëj* au lieu de *do të bëj*. Des problèmes surgissent dans la réalisation phonétique: *do bëj* (*do të bëj*) *do e bëj* (*do ta bëj*), *do i bëj* (*do t'i bëj*).

L'albanais standard, les formes régionales du standard, les variétés dialectales locales, les variétés dialectales régionales plus larges, marquent une ligne de continuum. Les relations entre elles sont dynamiques tandis que la situation démographique avec des mouvements importants vers Tirana et Prishtina peut apporter d'autres niveaux de la langue parlée. Le standard empirique de l'albanais ne manquera pas d'avoir une influence sur le standard prescriptif.

Dans des discussions de ces questions souvent l'insistance a été faite sur les aménagements politico-territoriaux, ce qui peut avoir un impact. Mais les choses sont plus complexes. Les effets des développements de la période d'absence totale de contacts 1948–1968, ensuite la visée d'approche 1968–1990, dans des relations de contacts en dehors des deux États à travers la diaspora, la communication par internet et la circulation libre enfin, ont apporté et nourri une situation dynamique reflétant de toutes côtés: les différences ont été enregistrées, tous les tabous ont été enlevés, mais le commun et la vision pour le commun ont survécu et dominé parce qu'il assure l'optimum de communication au niveau de la langue standard sur l'espace entier.

Bibliographie et références

- Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit*. 1972. Tiranë: Universiteti i Tiranës.
- Beci, Bahri. 1995. *Gjuha letrare shqipe dhe baza e saj dialektore. Seminari XVII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*, 201–208. Tiranë.
- Beci, Bahri. 2000. *Probleme të politikës gjuhësore dhe të planifikimit gjuhësor në Shqipëri*. Pejë: Dukagjini.
- Bokshi, Besim. 2011. Rreth problemit të paskajores në gjuhën shqipe. – In: *Shqipja në etapën e sotme. Politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit* (Aktet e konferencës shkencore – Durrës, 15–17 dhjetor 2010), 159–164. Tiranë: Botimet albanologjike.
- Byron, Janet. 1976. *Selection among Alternates in Language Standardization: the Case of Albanian*. The Hague-Paris: Mouton.
- Byron, Janet. 1979. Language Planning in Albania and in Albanian-Speaking Yugoslavia. – *Word* 30(1–2). 15–44.
- Çabej, Eqrem. 1973. Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipes. – In: *Kongresi i Drejtshkrimit të gjuhës shqipe, 1972*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Camaj, Martin. 1984. *Albanian Grammar*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Çeliku, Mehmet. 2000. *Format e pashtjelluara të foljes në gjuhën e sotme shqipe*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar.
- Deklaratë e gjuhëtarëve të Shkodrës. 1992. – *Albanica* 3–4.
- Demiraj, Shaban. 2002. Gjuha letrare shqipe e njësuar dhe çështja e paskajores. – In: *Konferenca shkencore “Gjuha letrare kombëtare dhe bota shqiptare sot”, Tiranë, 1992*, 56–59. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë.

- Dodi, Anastas. 1996. Gjuha letrare shqipe përballë rreziqeve që e kërcënojnë. – In: *Studime albanologjike II*, 77–92. Tiranë: Universiteti i Tiranës, Fak. Histori-Filologji.
- Gjinari, Jorgji. 1989. *Dialektet e gjuhës shqipe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Gjuha letrare kombëtare shqipe dhe epoka jonë*. 1988. Materiale të Konferencës shkencore të mbajtur më 1984, Tiranë. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Ismajli, Rexhep. 1998. “Në gjuhë” dhe “për gjuhë”. Pejë: Dukagjini.
- Ismajli, Rexhep. 2003. *Standarde dhe identitete*. Pejë: Dukagjini.
- Ismajli, Rexhep. 2006. Drejtshkrimet e shqipes. – In: *Studim dhe dokumente përgatitur nga R. Ismajli*. Prishtinë: ASHAK.
- Ismajli, Rexhep. 2005. *Gjuhë standarde dhe histori identitetesh*. Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë.
- Ismajli, R. 2010. Les processus de standardization de l’albanais, en Albanie et au Kosovo. – In: M. Bozdémir, C. Louis-Jean (eds.). *Politiques linguistiques en Méditerranée*, 110–137. Paris: Honoré Champion.
- Kastrati, Jup. 1996. Përpykjet për një gjuhë të përbashkët letrare kombëtare shqipe në shekujt 19–20. – *Studime* 3. 187–215. Prishtinë.
- Kolgjini, T. 1974. Shqiptarët në Jugosllavi dhe gjuha e unjisuar. *Shëzjat / Gli Pleiadi* 1–10. Romë. 56–67.
- Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe 20–25 nëntor 1972*. I, 1973. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Konkluzat e Konsultës gjuhësore të 22–23 prillit 1968, mbajtur në Prishtinë. 1968. – *Përparimi* 3–4. Prishtinë.
- Kostallari, Androkli. 1971. Mbi tiparet kryesore të shqipes së sotme letrare. – In: *Shkenca shoqërore në shkollë 2*. Tiranë.
- Kostallari, Androkli. 1972. Mbi disa veçori strukturore e funksionale të gjuhës letrare shqipe të kohës sonë. – In: *Probleme të gjuhës letrare shqipe dhe të drejtshkrimit të saj*, v. I. Tiranë.
- Kostallari, Androkli. 1973. Gjuha letrare e sotme shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj. – In: *Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe 20–25 nëntor 1972*. I, 1973, 51–144. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.
- Lloshi, Xhevat. 1997. *Mbështetje për gjuhën letrare*. Tiranë.
- Lloshi, Xhevat. 2001–2002. Gjuha shqipe letrare përmes kontestimit. – *Studime* 8–9. 101–120. Prishtinë.
- May-Kolgjini, Julia. 2011. Mundësia e përdorimit të paskajores në standardin e gjuhës shqipe. – In: *Shqipja në etapën e sotme. Politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit*. Aktet e konferencës shkencore – Durrës, 15–17 dhjetor 2010, 217–234. Tiranë: Botimet albanologjike.
- Munishi, Shkumbin. 2011. Mbi mundësinë e integritit të paskajores në gjuhën standarde shqipe. – In: *Shqipja në etapën e sotme. Politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit*. Aktet e konferencës shkencore – Durrës, 15–17 dhjetor 2010, 195–204. Tiranë: Botimet albanologjike.
- Osmani, Tomor. 1999. *Udha e shkronjave shqipe*. Shkodër.
- Pipa, Arshi. 1989. *The Politics of Language in Socialist Albania*. East European Monograph (Book 271). New York: East European Monographs.
- Raka, Fadil. 1997. *Historia e shqipes letrare*. Tetovë: Universiteti i Tetovës.
- Riza, Selman. 1944. *Tri monografia albanologjike*. Tiranë: Mesagjeritë shqiptare.
- Riza, Selman. 1951. Problemi gjuhësuer dhe zgjidhja e tij. – *Jeta e re* 5. 273–276. Prishtinë.
- Rrota, Justin. 1968. *Për historinë e alfabetit shqip*. Prishtinë: Rilindja.
- Shqipja në etapën e sotme. Politikat e përmirësimit dhe të pasurimit të standardit*. Aktet e konferencës shkencore – Durrës, 15–17 dhjetor 2010. Tiranë: Botimet albanologjike.
- Veselaj, Nuh. 2000. *Paskajorja: çështje e shqipes standarde*. Prishtinë: Dardania sacra Shtufi.

Фонетика и фонология

Судьбы праславянского *v на юго-востоке славяницы¹

Ирена Савицка

Institut Slawistyki, Polska Akademia Nauk

The paper presents the fate of the Old Slavic consonant *w in the Macedonian dialects. Phenomena associated with the development of this sound include: loss of the sonantic character of its reflexes, lenition, as well as, combinatory variation.

Keywords: Macedonian dialects, Balkan phonetics, labial fricative sound

Праславянский звук *v имел сонантный характер, о чем свидетельствует его дистрибуция и последующая эволюция. В ходе исторического развития его значение изменилось: во многих славянских языках он стал типичным обструентом. Сонантный/обструентный характер /v/ с фонетической точки зрения является градуированной величиной. Этот сегмент не везде имеет сравнимую артикуляцию. Артикуляция сонантического /v/ колеблется между приближенной к шумному [v] с одной стороны (сербский), и артикуляцией, приближенной к неслоговой гласной [u] – с другой. В одних языках она практически идентична во всех позициях (лужицкий), тогда как в других – подвержена комбинаторной вариантности. Однако независимо от артикуляции, дистрибуция сонантного /v/ не отличается от дистрибуции других сонантов. Сонантная функция /v/ сохранилась в лужицких языках, в белорусском и украинском (хотя в последнем об этом свидетельствует, в основном, его артикуляция, тогда как в дистрибуции уже имеются отклонения). Аналогична ситуация в словенском, где, как и в белорусском (а частично также в украинском), имеет место позиционная аллофония [v] ~ [w] ~ [u]. Сонантом является также штокавское /v/ и, хотя его артикуляция схожа с губно-зубным согласным, дистрибуция соответствует сонантам: он не подлежит полному оглушению ни в одной позиции, несмотря на данные, приведенные в последней фонологии сербского языка². В словацком в одних позициях /v/ ведет себя как сонант (альтернатива [v] ~ [w]), тогда как в других — как типичный согласный (подвергается оглушениям). В остальных славянских языках [v] является типичным обструентом, хотя, как пра-

¹ Проект финансировался из средств Национального научного центра, выделенных на основании решения № DEC-2013/08/M/HS2/00438.

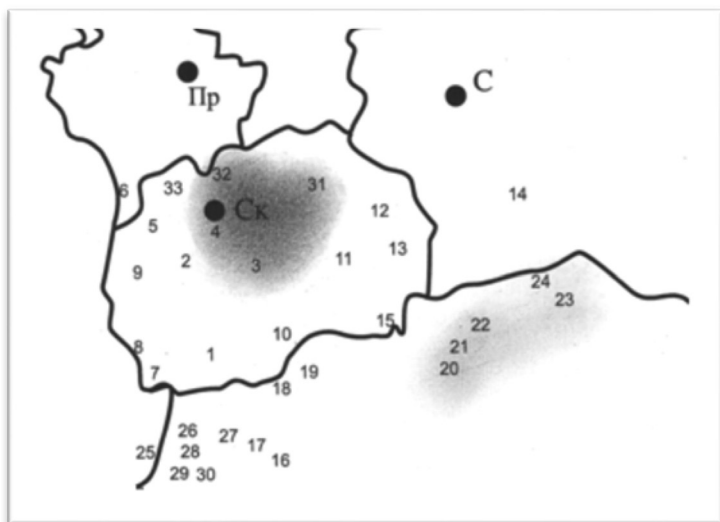
² Gudurić, Petrović 2010. Приведенные ими данные мы критиковали в Sawicka 2013.

вило (за исключением польского), в нем остались следы давнего сонантного характера в виде сохранения звонкости после глухих согласных внутри морфем. Таким образом, как мы видим, сонантный характер /v/ мы определяем на основании приближенной к глайду артикуляции всех его аллофонов (как в лужицком языке) или на основании дистрибуции: отсутствие полного оглушения, характерного для согласных, и позиционные ограничения, характерные для сонантов (как в сербском языке), либо на основании звучания части аллофонов и дистрибуции, характерной для сонантов (как в белорусском или словенском языках).

Предметом настоящей статьи являются судьбы *v в македонских диалектах. Материал был почерпнут, прежде всего, из работ Видоески 2000, Steinke, Ylli 2007, 2008, 2010. Сам материал указывает на то, что фонетический характер согласного /v/ в данной области четко дифференцирован. В большинстве македонских диалектов /v/ классифицирован как обструент что означает неформантную структуру этого звука, а также дистрибуцию, характерную для других обструентов. Однако в отношении нескольких диалектов авторы приводят данные, свидетельствующие о том, что /v/ является, скорее, сонантом. Для сравнения, в описании говора деревни Извор (точка 3): „Сонантот /v/ на крајот и пред безвучен консонант се реализира како полувучно [в] или во алофон [ф]“ (Видоески 2000: 34); также в описании говора деревни Шлегово (точка 31) упоминается, что /v/ в финали произносится полувонко (что типично для сонантов в славянских языках в позиции после глухого согласного, а также в позициях, в которых согласные обычно оглушаются). Что касается говора деревни Любанци (точка 32), где /v/ также классифицирован как сонант, из текста следует, что автор считает этот сегмент обструентом (действительно /v/ сохраняет звонкость после глухих согласных внутри морфемы, однако такая ситуация типична как для сонантного, так и для обструентного /v/ практически везде – тип [tvoj], [sveti] (Видоески 2000: 310).

Зона с сонантным /v/ находится в центральной части Македонской Республики. При этом характерно, что в диалектах с сонантным характером /v/, отсутствует фонема /f/. В используемой здесь точечной разметке такая ситуация имеет место в точках 31 Шлегово, 32 Любанци, 3 Извор и 4 Ракотинци. Фонема /f/ отсутствует также в точке 10 Витолиште, однако автор описания относит здесь /v/ к шумным. На остальной территории [f] имеет достаточно высокую частотность и многочисленные источники происхождения, из которых среди наиболее частых можно упомянуть *x, *xv, *v, заимствования и реже – свистящие и шипящие (например, точка 8 Радожда [mefce], [mofče]), в виде исключения из *j, например, точка 1 Дихово [kutifče]).

Карта 1. В зону темно-серого цвета входят говоры, в которых отсутствует [ʃ], а [v] функционирует в качестве сонанта. В светло-серой зоне /v/ имеет билабиальную артикуляцию.

Кроме того, в двух точках – 20 Висока и 21 Негован отмечается специфическая артикуляция этого сегмента, записанного как [ω] и определенного как билабиальная артикуляция. Несмотря на это Б. Видоески относит его к шумным. Точно такой же аллофон отмечен в точке 24 Зрнево, где это стадия лениции /v/, например, *ωagl'a*, *ωoda*, *t^ωoj*, *bi^ωul*. Такой аллофон появляется факультативно перед лабиализованными гласными заднего ряда. То же явление отмечено в точке 23 Плевна, где аллофон фонемы /v/ обозначен как [ɥ], например, *ɥarba*, *ɥijkō*, а также в точке 22 Секавец, например, *ɥoda*, *ɥol*, *mraɥitnik*. Не исключено, что обе записи относятся к одному и тому же или очень похожему звуку.

Сегмент [ɥ] < *l реализуется в небольшой, компактной зоне: в точке 1 Дихово, где он появляется в качестве регулярного аллофона фонемы /l/ в финали слога (например, *kou*, *peteu*, *eɥka*, *oreu*), в точке 19 Кронцелово (например, *daɥ*, *voɥna*, *kriɥce*) и нерегулярно – в точке 10 Витолиште (*voɥkaf*, *noɥkaf*, *toɥkaf*).

Сегменты [ɥ] или [w]/[ω] появляются также на севере славянщины: в лужицком в качестве повсеместной реализации давних */v/ и */l/; как аллофоническая реализация /l/ и /v/ в финали слога в белорусском, словенском и украинском языках; в польском в качестве основной реализации давнего */l/. Аллофоническое [ɥ] встречается также в болгарских и русских диалектах в качестве варианта /l/. В свою очередь, в Горе (на территории Албании)

встречаются континуанты слогового *l в виде [ov], [əv], например, *vovna*, *vǎvnava* (Пакишт), *movzeme* (Орешня), что также свидетельствует о сонантном характере [v] в этом говоре. В отдельных белорусских и украинских диалектах также появляется вариант [ω] (как из /v/, так и /l/) после гласного перед согласным ([byц], buω), [zrob'io], [zrab'iu] и пр.).

Для македонских диалектов характерны также частичные или полные лениции ряда согласных, в том числе /v/.

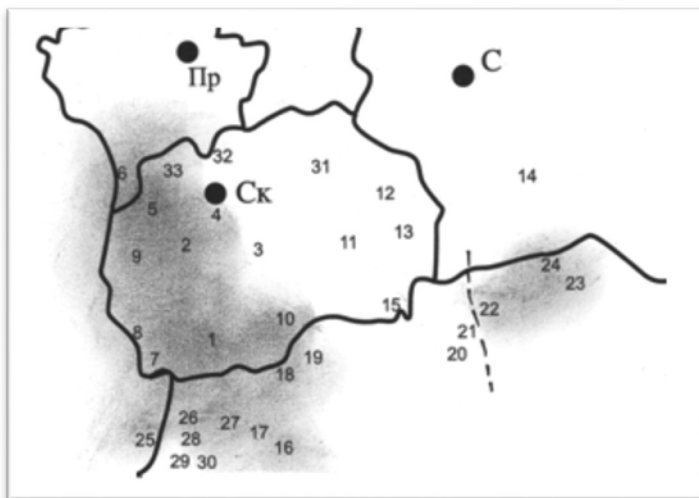
Зона лениции /v/ не совпадает в точности с границами функционирования сонантного или обструентного /v/ – лениция затрагивает оба типа этого сегмента: как сонантный, так и обструентный.

Выпадение [v] в интервокальной позиции и в суффиксах [(v)ski], [st(v)o] отмечается гораздо чаще в западной части македонского диалектного пространства, например, *govedo* [gojdo], *бивол* [bijoɫ] (2 Звечан), *бивол* [bioɫ], половина [poɫojna], *черев* [čerjo] (8 Радожда), тогда как на востоке, например, в Елешнице (14 Болгария), интервокальное [v] исчезает уже редко, например, в [ostää].

В македонских диалектах на территории Албании [v] является согласной, подвергающейся выпадению, как правило, в интервокальной позиции, например, в районе Преспы: *lastoicite*, *braite*, *praeno*, *prajeme* (Церие), *praena*, *loeme*, *noemvri* (Голомбоч), *ubai* (Каламас), *l'eboite*, *svatoite* (Вырник), в районе Голобрда: *чоек* (Коявец), *glaata* (Лейчан), *braite* наряду с *kravite* (Требишт), *glata* наряду с *glavata* (Оржанова), *praena* (Хербель), в албанской Горе: *zatoa*, *praime*, *чоeka* (Орешня), *poloina* (Шиштавец) и пр. В финали, как правило, [v] заменяется [f]: *albanskof* (Джиновец) и, разумеется, в группе *xv, что является обычным и повсеместным явлением в македонских диалектах (*zafaštaše* – Лейчан, *fǎrlime* – Орджанова).

К частым относится также исчезновение [v] после согласных, например, *двор* [dor], *затвори* [zatori], *свак* [sak] (23 Плевна), [tornik], [sioɫ] (9 Лазарополе), *nador*, *zatori* (Вырник). На самом юго-востоке (22 Секавец, 23 Плевна и 24 Зрнево, Греция) отмечается исчезновение инициального и интервокального [v] только перед лабиализованными гласными, например, в Секавце *вода* [oda], *право* [pau], *водар* [udar] и др. В Плевне мы имеем дело с переходной стадией – на месте *v нерегулярно еще сохраняется в этой позиции слабое [w]: [woɫ/oɫ], [woda], [wujko] и пр. Аналогичное явление затронуло болгарские диалекты – [v] исчезает перед лабиализованными гласными на востоке Болгарии и на небольшом отрезке вокруг Гоце Делчев, смежном с регионами Серска и Драмска в Эгейской Македонии, где [v] также отсутствует в этой позиции (Стойков 2002).

Карта 2. Исчезновение [v] в македонских диалектах (в юго-восточной зоне, отделенной пунктиром – только перед лабиализованной гласной)

Территория Македонии соотносится с обширным ареалом, в котором лениции были/являются частыми. Однако по всей видимости, древние греческие и албанские лениции не имеют ничего общего с затрагиваемой здесь проблемой. Хотя в албанском лениция была даже полной (полное исчезновение звонкого смычного, например, *pyll* < лат. *padulem*, *mjek* < лат. *medicus*, и т.п.), но она не оставила следов в виде соответствующего дистрибутивного ограничения в современном языке. Хотя мы имеем дело с крайне немногочисленными примерами более поздних лениций (*periudhë* ‘период’, *adhuroj* ‘обожаю’), их источником могли быть итальянские лениции (в итальянских диалектах лениции звонких смычных, в особенности /d/, по-прежнему присутствуют). Говоря об албанском, в настоящее время регулярная лениция затрагивает только /g/ и отмечается в диалекте Арбареш в Италии. Таким образом, непосредственная связь между албанской и македонской ситуацией не просматривается.

Иначе выглядит ситуация в современных греческих диалектах, в которых целый ряд согласных подвергается лениции или субституции в инициали перед гласной и в интервокальной позиции, образуя так называемое вторичное зияние. Хотя во многих греческих диалектах в результате древних лениций звонкие смычные не появляются между гласными, но в новой истории ослаблению подвергаются также щелевые согласные. К примеру, в юго-восточных диалектах исчезают /v/, /δ/, /γ/, например, φοβος ‘страх’ > [foos], ποδι ‘стопа’ > [poi], λυο ‘маленький’ > [lio] (киприйские примеры). Возникшие новые группы гласных с гласными верхнего подъема не диф-

тонгизируются. Также группы, состоящие из двух идентичных гласных, не подвергаются стяжению, если одна из них находится под ударением. В остальных греческих диалектах лениции звонких щелевых нерегулярны и появляются от случая к случаю, например [δγ'aulus] 'дьявол' (Македония).

Зияние может заполняться другими согласными, как правило, [v] или [γ], а перед гласной переднего ряда — [j], например [traγuði] 'песня' > [trauði], [travuði], и наоборот [perivoli] 'сад' > [perivoli], [eγo] 'я' > [eo] > [evo]. Такие замены имеют место на всей центральной балканской территории, а также в итальянских диалектах. Это постоянный, хотя не очень регулярный процесс. Согласные подвергаются лениции в интервокальной позиции, после чего зияние заполняется (либо устраняется другим способом: дифтонгизациями, стяжениями). Замена и ленициям повержены также сонанты, особенно мягкие.

В албанском языке также часто случаются замены [l'] ~ [ń] ~ [j], [k'] ([ć]) ~ [j] и т.п. (например, *miqtë* 'друзья' > [mijt], лаберийский и чамерийский говоры), стандартное *punoj* 'работаю', более старое и диалектальное [punoń], и т.п.).

Аналогичные сходства характерны для вида конвергенции, появляющегося в языковых союзах. Носитель языка с активным мультилингвизмом в области фонетики стремится унифицировать по звучанию фонетически схожие звуки и подобные контексты, однако не всегда эти изменения совершенно идентичны. Таким образом, часто появляются колебания, варианты и взаимозамены – в такой ситуации обычно сложно указать конкретного донора. Однако в случае с македонскими диалектами четко и многократно проступает греческий элемент. В ходе работы над крупным проектом в области фонетики македонских диалектов был обнаружен целый ряд греко-македонских параллелизмов, за которые, в основном, отвечает греческий язык. Такие явления в македонской литературе, в отличие от аналогичных синтаксических совпадений, как правило описываются не как результаты конвергенции, а как особые славянские факты. Македонско-греческая конвергенция проявляется в функционировании групп гласных, в палатализации согласных, в просодии (в частности, в области так называемого колонного ударения), в явлениях типа сандхи, в удвоении согласных, в совпадениях затрагивающих определенные группы согласных, в частности, так называемого „буферного“ согласного, а в особенности – в функционировании групп согласных, состоящих из носового сонанта и смычного. Последний признак представляет собой балканскую специфику, проистекающую из стечения различных явлений, среди которых к важнейшим относятся греческие и латинские (ср. Савицка 2002, Иллич-Свитыч 1962, Sawicka 1991, Велчева 1979, Sawicka, Sujecka 2015 и многие другие работы). Общебалканские параллели наблюдаются также в области отдельных лениций, в част-

ности, лениции [v], а также в явлениях, связанных с заполнением зияния, например, греческое *φοβος* ‘страх’ (киприйское), [δy’aulus] ‘дьявол’ (Македония); иногда вторичное зияние заполняется при помощи [v] (см. выше).

Список литературы

- Petrović, Dragoljub, Snežana Gudurić. 2010. *Fonologija srpskoga jezika*. Beograd/Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
- Newton, Brian. 1972. *The generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: The University Press.
- Sawicka, Irena. 1991. The problem of prenasalization of stops in Southern Slavic. – In: I. Sawicka, A. Holvoet (eds.). *Studies in the phonetic typology of the Slavic languages*, 113–125. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Sawicka Irena. 2013. Nowe fonetyczne/fonologiczne prace slawistyczne. – *Rocznik Slawistyczny* 61. 165–183.
- Sawicka, Irena, Jolanta Sujecka. 2015. *Wprowadzenie do balkanologii. Etnosy – Języki – Arealy – Konceptualizacje*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN; Fundacja Slawistyczna.
- Steinke, Klaus, Xhelal Ylli. 2007. *Die slawischen Minderheiten in Albanien. 1. Teil: Prespa-Vërnik-Boboshtica*. München: Otto Sagner.
- Steinke, Klaus, Xhelal Ylli. 2008. *Die slawischen Minderheiten in Albanien. 2. Teil: Golloborda-Herbel-Kërçishti i Epërm*. München: Otto Sagner.
- Steinke, Klaus, Xhelal Ylli. 2010. *Die slawischen Minderheiten in Albanien. 3. Teil: Gora*. München, Berlin: Otto Sagner.
- Видоески, Божидар. 2000. *Фонолошки бази на говорите на македонскиот јазик*. Скопје.
- Иллич-Свитыч, Владислав. М. 1962. О стадиях утраты ринезма в югозападных македонских говорах. – *Вопросы славянского языкознания* 6. 76–88.
- Савицка, Ирена. 2002. Функционирование групп согласных типа НД в балканских языках. – В: *Материалы конференции посвященной 90-летию со дня рождения Агнии Васильевны Десницкой*, 195–198. Санкт-Петербург: Наука.
- Велчева, Боряна. 1979. Назализъм в българските говори на Сухе и Висока. – В: *Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев*, 78–83. София.
- Стойков, Стойков. 2002. *Българска диалектология*. София: БАН.

Акцентна характеристика на деминутивните суфикси при съществителните имена в българския език

Мирена Пацева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The accentual characteristics of diminutive suffixes among nouns are analysed in the framework of the interface between phonology and morphology, and the *Headmost* theory in OT. The problem we pose is whether the diminutive suffixes in Bulgarian language can function as heads of the nouns which determine their accentual pattern. The analysis shows that most of the diminutive suffixes are unmarked but their characteristics are closer to derivational suffixes, so they can function as heads.

Keywords: word accent, diminutive suffixes, morphological head

1. Постановка на проблема

Акцентната характеристика на деминутивните суфикси (ДС) се разглежда в рамките на взаимодействието между фонология и морфология и теорията на водещата роля на опората на Анти Ревитиаду в рамките на теорията на оптималността (Revithiadou 1999, 2013, 2016). Проблемът, който се поставя тук, е дали ДС в българския език могат да изпълняват функцията на **опора** на производната дума, която диктува **акцентната** ѝ характеристика.

Понятието *опора* се използва от редица автори (Hulst, Selkirk, Scalise) освен в синтаксиса, и по отношение на деривационните суфикси, които определят граматическата категория на производната дума (Радева 2007) и диктуват акцентната ѝ характеристика¹ (Revithiadou 1999, 2013)

Когато става дума за суфиксите за субективна оценка като ДС, се появява разногласие в трактовките им. Някои автори ги определят като инфлекционни (Anderson 1992), други като деривационни, най-вече защото определят рода като субкатегория (Melissaropoulou & Ralli 2008), а трети им отреждат междинна позиция (Scalise 1988).

Темата е била обсъждана и в българското езикознание в различна терминология, например Андрейчин, Наумова и Енчева говорят за умалителни **форми**. По разпространена е обаче трактовката им като умалителните

---

¹ Акцентните характеристики на морфемите могат да са: немаркирани и маркирани като акцентувани, пре-, пост- и неакцентувани.

думи, образувани със словообразуващи морфемии, а не със формообразуващи (Димитрова 1959), застъпена и от Стоянов в *Академичната граматика* (ГСБКЕ 1983: 66). След като прави преглед на становищата по темата, Кръстев също подкрепя последната трактовка (Кръстев 1976: 18)

Въпросът се поставя отново във връзка с дискусията за определящата роля на базата или на суфиксите по отношение на редица характеристики, включително и акцентни. Рали и Мелисаропулу предлагат следните критерии за определяне на възможността ДС да се интерпретират като деривационни и съответно като глави на лексикалната единица: категориални и изборни ограничения (за свързване), редувания и позиция на суфиксите. Основанията за приписване на функцията опора са семантични, промяна на (суб)категорията род, определяне на инфлекционния клас и нерегулярна морфология (Melissaropoulou, Ralli 2008). Ще ги обсъдим с оглед на българския материал, след като представим накратко фактите за акцентните характеристики на ДС във връзка с изброените по-горе критерии.

2. Езиковите факти – акцентна характеристика на ДС при съществителните имена в български език

ДС образуват съществителни за субективна оценка². С тях се образуват модификационни структури. Те характеризират основата с допълнителен семантичен признак. За разлика от мутационните структури, ДС не променят класа на изходната дума, някои променят рода на съществителното име, а други – не. В българския език те са от домашен произход (Радева 2007: 143, 147).

В семантиката им могат да се разграничат две групи: физически умалително значение (*кутийка*) и емоционално ласкав оттенък (*хлебец*). В някои случаи могат да изразят и пейоративен нюанс (*президентче*). Употребяват се предимно в разговорния стил и в литературата.

Според Кръстев основните умалителни морфемии са *-е*, *-н-*, *-к-* (която се реализира и с аломорфите *-ч-* и *-ц-*). Те се използват сами или в комбинации (Кръстев 1976: 18). Стоянов ги представя по родове: суфикси, прибавяни към съществителни от мъжки род (СМР): *-ец*, *-е*, *-ле*, *-че* (свързва се с имена от трите рода); прибавяни към съществителни от женски род (СЖР): *-ица*, *-чица*, *-ка*, *-ичка*, *-е*; и към съществителни от среден род (ССР): *-це*, *-енце*, *-ице* (Стойнов 1983: 66). Ще разгледаме акцентната им характеристика, както и особеностите по основните критерии (набелязани по-горе).

² По класификацията на Радева в тази група се включват също суфикси, образувачи и СЖР, събирателни и аугментативни.

1.1. Суфикси, прибавяни към СМР: *-че, -ец, -е, -ле*

Суфиксът *-че* е един от най-продуктивните според Кръстев (Кръстев 1976: 33). Той променя рода на основната дума. Когато се свързва предимно с едносрични корени, те са предимно акцентувани (във всички форми): *стол, стóлт, стóлове, стóлче*. ДС не променя мястото на ударението (според количественото изследване на Кръстев 1976: 34). По-рядко се свързва с неакцентувани корени и поема ударението: *град, градът, градовé, градчé*.

Може да го определим като **акцентно немаркиран** в терминологията на Ревитиаду или **рецесивен** на Кипарски. Колебания в тази закономерност има при *лед, ледът, ледовé, лédче*.

Суфиксът се свързва свободно с многосрични имена, като при тях не носи ударение. Може да изрази пренебрежително отношение или ироничен оттенък при имена за лица, означаващи професии или занятие. Наставките *-ин, -ец* изпадат пред него: *сéлянин, сéлянче; прозóрец, прозóрче*. Като се свърже с неакцентуван корен, може да поеме ударението: *звънéц, звънчé*. Изключение прави *сърбин, сръбчé*.

Може да се свърже и с имена от женски и среден род на *-о*, като замени окончанието им: *камíла, камíлче; майму́на, майму́нче; костену́рка, костену́рче, но женá, женчé; дървó, дървчé; живóтно, живóтинче* (с разширение *-ин-*)

Суфиксът *-ец*³ не променя рода на СМР и има емоционален оттенък. Производните деминутивни съществителни имат дефективна парадигма, като в повечето случаи не образуват множествено число (с изключение на редките *градовцé, листовцé*). С умалително значение той се свързва с ограничен брой предимно едносрични съществителни. Суфиксът предизвиква редувания в корена: *прах, прашéц; сняг, снежéц; хляб, хлéбец*. Той поема ударението, когато се свърже с неакцентуван корен⁴:

<i>град, градът, градовé</i>	<i>градéц</i>
<i>сняг, снегът, снеговé</i>	<i>снежéц</i>
<i>глас, гласът, гласовé</i>	<i>гласéц</i>

Когато коренът е акцентуван, суфиксът е без ударение, което го определя като акцентно немаркиран:

<i>хляб, хля́бът, хля́бове</i>	<i>хлéбец</i>
<i>боб, бóбът, бóбове</i>	<i>бóбец</i>
<i>брат, бра́тът, бра́тя</i>	<i>бра́тец</i>

³ При него се наблюдава омонимия: същият сегмент е една от най-продуктивните наставки в езика според Стоянов 1983. Той се свързва с глаголи, прилагателни и съществителни, като образува предимно агентивни (*ловец*) и атрибутивни (*мъдрец*) имена.

⁴ Тази закономерност е отбелязана и от М. Димитрова 1959: 271.

При свързване с двусрични основи ударението не променя позицията си: *човѐк, човѐчец*. В някои случаи, според Радева, може да изразява и неodobрително отношение – *харáктерец* (Радева 2007: 147).

Суфиксът *-е* според Кръстев е „поначало завършек на думи, означаващи малки същества като *детѐ*“ (Кръстев 1976: 31). Той се свързва с ограничен брой имена предимно на животни, като променя рода им. Не променя акцентната позиция в многосрични основи: *човѐк, човѐче*, но предизвиква редувания в тях: *ковчѐже, байра́че*. При изпадане на акцентуваната гласна *-е* от основата поема ударението, така че коренът остава неакцентуван: *котѐл, котлѐ*, което е често срещано при имена на животни: *орѐл, орлѐ; козѐл, козлѐ; петѐл, петлѐ*. В някои случаи суфиксът се свързва и със СЖР на *-ка* и *-ица*, като образува название на малко животно: *мѐчка, мѐче, кóтка, кóте; лиси́ца, лиси́че, птѝца, птѝче*.

При едносрични имена с неакцентуван корен поема ударението като **немаркиран суфикс**:

<i>вѐлк, вѐлкѝт, вѐлци</i>	<i>вѐлчѐ</i>
<i>крак, кракѝт, кракá</i>	<i>крачѐ</i>

Суфиксът *-ле* има едновременно и умалително и емоционално значение. Към по-комплексната семантика се добавя и акцентната му изявеност. Суфиксът се реализира с ударение, като се свързва предимно с едносрични неакцентувани корени:

<i>мѐж, мѐжѝт, мѐжѐ</i>	<i>мѐжлѐ</i>
<i>нос, носѝт, носовѐ</i>	<i>нослѐ</i>
<i>врат, вратѝт, вратовѐ</i>	<i>вратлѐ</i>

Изключение прави *брат, бра́тѝт, бра́тя* (с акцентуван корен), но *братлѐ*.

В отделни случаи наставката се свързва и с имена от женски род с акцентувани корени, при които вероятно по аналогия с горните производни суфиксът отново носи ударение: *опáшка, опашлѐ; ми́шка, мишлѐ; кнѝга, книжлѐ*.

Суфиксът *-ле* е слабо разпространен (Кръстев 1976: 36; Димитрова 1959: 281). Гласната *-е* в края на ДС *-че, -ле* и *-е* не изпада в множествено число, като част от основата на думата⁵.

Към умалителните суфикси за СМР Кръстев добавя и по-редките *-ко* при собствени имена като *Васѝлко* и при отделни нарицателни като *дѝдко, чѝчко, вѝтърко*, и *-чо* при *ку́мчо, господѝнчо, ба́йчо, съ́нчо*. При тях има омонимия със звателната форма. И двата не променят мястото на ударението.

⁵ Както и при съществителните от среден род на *-е* от стари *-ен* основи (малка носовка) (Радева 2007; Стоянов 1983).

1.2. Суфикси, прибавяни към СЖР: *-ка, -ица, -чица, -ичка, -е*

Суфиксът *-ка* има физически умалително значение, не толкова емоционално. Не променя мястото на ударението и не носи ударение като ДС. При него има омонимия с неутралния суфикс за женски род, който също рядко е акцентуван. Свързва се предимно с акцентувани корени. Почти не образува деминутиви от съществителни с ултимно ударение като *глава́*, **главка*⁶. Можем да го определим като **неакцентуван или немаркиран**⁷. Предизвиква морфонологично редуване (поради историческата си мекост – стб. *-ька*): *тоя́га, тоя́жка; дрéха, дрéшка; кару́ца, кару́чка; кути́я, кути́йка*.

Суфиксът *-ица* има емоционален нюанс. Свързва се с акцентувани и неакцентувани корени, като **немаркиран** суфикс. Предизвиква редуване в корена: *ся́нка, се́нчица; треска́, тресчи́ца; трохá, троши́ца*.

Суфиксът *-ичка* е съставен (от *-ица* и *-ка*). Той, както и предходният *-ица*, се свързват предимно с неакцентувани корени и поемат ударението:

<i>водá</i>	<i>води́ца</i>	<i>води́чка</i>
<i>глава́</i>	<i>глави́ца</i>	<i>глави́чка</i>
<i>гора́</i>	<i>гои́ца</i>	<i>гори́чка</i>

И двата суфикса (*-ица* и *-ичка*) не носят ударение, когато се свържат с акцентуван корен:

<i>църква</i>	<i>църквица</i>	<i>църквичка</i>
<i>си́ла</i>	<i>си́лица</i>	<i>си́личка</i>
<i>ни́ва</i>	<i>ни́вица</i>	<i>ни́вичка</i>

Суфиксът *-ичка* не предизвиква редуване при задноезични *к, г, х*: *ку́ка, ку́кичка; муха́, мухи́чка; ли́га, ли́гичка* (съгласната *ч* в състава му е резултат на редуване *ц/ч* от форманта *-иц(а)* пред *-к(а)* от стб *-ька*).

Суфиксът *-чица* се свързва със съществителни от женски род, завършващи на съгласен звук. Тъй като те образуват членувани форми с прехвърляне на ударението върху членната морфема, може да ги разглеждаме като имена с неакцентувани основи. В този случай и **немаркираната** деминутивна морфема поема словното ударение:

⁶ В случаите, в които се свързва с СЖР с ултимно ударение, се наблюдава лексикализация: *водá*, *водка*, или емоционална и стилистична натовареност: *жена́*, *женка*. И в двата случая суфиксът не е акцентуван.

⁷ И като модификационен суфикс, маркер за женски род, рядко поема ударението. В случаите, когато *-ка* заменя мъжколичните суфикси *-ец, -ин*, се наблюдава устойчив пенултимен модел: *испа́нец, испанка*, и по-рядко анте-пенултимен: *българин, българка*. Когато коренът е неакцентуван, *-ка* поема ударението: *чуждене́ц, чужденка́*.

<i>сол, солта</i>	<i>солчи́ца</i>
<i>захар, захарта</i>	<i>захарчи́ца</i>
<i>кръв, кръвта</i>	<i>кръвчи́ца</i>

Можем да заключим, че суфиксите се свързват избирателно с определени в акцентно отношение основи. ДС при СЖР на съгласна поемат ударението, както и членната морфема.

1.3. Суфикси, прибавяни към ССР: *-це, -енце, -ице*

Суфиксът *-це* се свързва предимно със ССР на *-о*⁸. Като немаркиран, той не се акцентува, ако ударението е на корена: *жи́то, жити́це*, и поема ударението в случаи на неакцентуван корен: *крило́, крилце́; перо́, перце́*, както и при дублетите: *млечи́це, телце́, селце́*. Многосричните ССР на *-о* образуват деминутиви, без да променят мястото на ударението: *езе́ро, езерце́; огледа́ло, огледа́лце*.

Когато пред окончанието има група от шумов и сонорен, между тях се вмията *-е-*, което облекчава артикулирането на групата от две шумови и една сонорна съгласна: *стъ́кло, стъ̀кълце́; платно́, платъ̀нце́; ребро́, ребъ̀рце́; писмо́, писъ̀мце́*.

Съставният суфикс *-енце*⁹ се свързва със съществителни на *-е*: *зна́ме, зна́менце; се́ме, се́менце* (от стари *-ен* основи), и *бе́бе, бе́бенце; момиче, момиче́нце* (непринадлежащи към старите *-ен* основи).

Суфиксът *-ице* е **немаркиран** и непродуктивен. Среща се при малък брой думи като *слъ́нце, слъ̀нчице; сърце́, сърчи́це; мля́ко/млеко́, млечи́це*. Може да се разглежда като аломорф на *-це*. След формант *-ие* се реализира като *-йце*: *усло́вие, усло́вийце*.

Макар и рядко, със ССР се свързва и суфиксът *-е*, като при *уше́, оче́*.

Кръстев отбелязва също и случаи на умаляване на имена в множествено число със суфиксите *-к-, -ица, -ц-, -чки*: *боту́шки, дечи́ца, очилца́, очички* (Кръстев 1976).

От направения преглед можем да заключим, че ДС се реализират и под, и извън ударение, защото са **немаркирани** в акцентно отношение (с изключение на *-ле*). Те не променят акцентната характеристика на основата като доминантните деривационни суфикси (като *-ач* в *готва́ч* например). Те се свързват с акцентувани корени, без да променят мястото на ударението, а когато образуват деминутиви от неакцентувани корени, поемат ударението.

⁸ *Сиренце* е единственото ССР на *-е* според изследването на Кръстев.

⁹ Произходът на разширението *-ен* е от старите *-ен* основи. То се е декомпозирало към суфикса и се прилага и за имена, които не принадлежат към *-ен* основите.

Немаркирани в акцентно отношение са и инфлекционните суфикси в български (с изключение на *-а* за ср.р. мн.ч). Въпреки това обаче в нашата граматическа традиция ДС традиционно се причисляват към деривационните. Тази трактовка съвпада с предложената от Рали и Мелисаропулу обосновка по набелязаните в началото критерии.

Рали и Мелисаропулу подкрепят идеята на Байби (Bybee 1985) за постулирането на морфологичен континуум, на двата полюса на който са деривационните и инфлекционните суфикси, а оценъчните (сред които и деминутивните) заемат междинна позиция между тях. В различните езици те могат да се окажат по-близо до единия или до другия полюс в зависимост от установените критерии. Ще ги разгледаме с оглед на българския език:

Категориален критерий: ДС не променят категорията (част на речта) на думата. Тази тяхна характеристика ги приближава към инфлекционните суфикси или окончанията, въпреки че тя е присъща и за други деривационни суфикси като *-ство* или *-ар* в *студентство*, *баничар*. В българския език ДС *-че*, *-е*, *-ле* променят (суб)категорията род на съществителното име и могат да му наложат изборни ограничения в синтактичен, семантичен, както и стилистичен план.

Семантична модификация: ДС модифицират семантиката в две направления: физическа умалителност и емоционален оттенък. Семантичната промяна може да доведе до семантична лексикализация – като при *коріца*. Според Бауер тя е присъща изключително на деривацията, а не на формообразуването (Bauer 1997).

Алтернации. Според Бауер алтернациите не са характерни за деривацията. По *принципа за блокиране* (Aronoff 1976) суфиксите се свързват с определени основи и блокират появата на други суфикси в същата категория. Различни български ДС в ограничени случаи могат да се свържат с едно и също име, например: *братче*, *братченце*, *братец*. Според количественото изследване на Кръстев тази вариативност е ограничена в рамките на имена, означаващи родствени връзки, части на тялото и отделни предмети от бита.

Позиция в думата. Позицията на ДС отразява и междинния им статут в граматиката – между окончанията и (другите) деривационни суфикси. В български език също се открива тази закономерност: ДС могат да се добавят след някои суфикси като *-тел*: *учителчета*, или да заменят други като *-ин*, *-ец*: *сърбин*, *сърбчѐ*; *прозорец*, *прозърче*.

Ирегулярни процеси, които не са свързани с основата и могат да се определят като идеосинкретични характеристики на деминутива. В българския език има дефективни парадигми при ДС *-ец*, като *градец*, при който не се образува множествено число (с изключение на редките форми като *градовце*).

Като отчетем и факта, че съчетаемостта на ДС е детерминирана от семантични, морфологични и фонетични фактори, което ги отличава от инфлекционните суфикси, може да ги разглеждаме като ориентирани по-близо до деривацията. Тази позиция прави възможно определянето им като глави на лексикалната единица. До аналогичен извод стига и Миленова (Milenova 2009).

В рамките на взаимодействието между фонология и морфология Ревитиаду (1999) формулира идеята на водещата роля на морфологичната опора по отношение на акцентната характеристика на думата. Теорията различава немаркирани и маркирани като акцентувани, *не-*, *пред-* или постацентуванни морфеми. ДС в повечето случаи се определят като немаркирана опора, която позволява на основата да реализира своята акцентна специфика.

3. Заключение

- Можем да се присъединим към предложената идея за съществуването на „морфологичен континуум“ между деривационните и инфлекционните суфикси, в рамките на който се определя мястото на ДС на всеки отделен език. За български език то е по-близо до деривационните процеси, въпреки очертаните сходства и с окончанията.
- Като (по-скоро) деривационни ДС могат да функционират като опора на лексикалната единица и в акцентно отношение.
- Те се свързват избирателно (а не свободно) с основите на имената.
- Представеният преглед на акцентните особености на ДС в български език показва, че те са най-често немаркирани в акцентно отношение.
- Акцентните особености на цялостната дума се определят при взаимоотношението на ДС с корена или основата (тази постановка е в разрез на твърдението на Ревитиаду, че не може да се говори за акцентна характеристика на корените на думата (Revithiadou 2016).

Библиография

- Anderson, Stephen. 1992. *A-morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aronoff, Mark. 1976. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Bauer, Laurie. 1997. In Search for Universals. – *Studies in Language* 21(3). 533–575.
- Booij, Geert. 2007. *The Grammar of Words*. (2nd edition). Oxford: Oxford University Press
- Bybee, Joan. 1985. *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Melissaropoulou, Dimitra, Anjela Ralli. 2008. Headedness in Diminutive Formation: Evidence from Modern Greek and its Dialectal Variation. – *Acta Linguistica Hungarica* 55(1). 183–204.
- Milenova, Milena 2009. Diminutive Suffixes in Bulgarian. – *Patras Working Papers in Linguistics* 1 (Special Issue: Morphology).

- Revithiadou, Anthi. 1999. Headmost Accent Wins, Head Dominance and Ideal Prosodic Form in Lexical Accent Systems. <http://roa.rutgers.edu/files/388-0400/388-0400-REVITHIAD-OU-0-1.PDF> (Accessed 31 May 2016)
- Revithiadou, Anthi, Angelos Lengeris, Dimitra Ioannou. 2013. *One or many? In search of the default stress in Greek*. Paper presented at the 21st International Symposium on theoretical & Applied Linguistics, A.U.Th.
- Revithiadou, Anthi, Vassilios Spyropoulos. 2016. *Greek stress revisited*. Paper presented at the 37th Annual Meeting, Department of Linguistics Aristotle University of Thessaloniki. Forthcoming.
- Scalise, Sergio. 1988. The Notion of 'Head' in Morphology. – In: G. Booij, Jaap van Marle (eds.). *Yearbook of Morphology*, 229–245. Dordrecht: Foris.
- ГСБКЕ = *Граматика на съвременния български книжовен език*. Том 2. Морфология. 1983. София: БАН.
- Димитрова, Милка. 1959. Умалителните имена в книжовния българския език. – *Известия на Института за български език при БАН* 6, 263–320.
- Енчева, Николина. 1988. Към морфологичната характеристика на българските умалителни съществителни. – *Език и литература* 6. 12–19.
- Кръстев, Боримир. 1976. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета.
- Радева, Василка. 2007. *В Света на думите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Словообразуване

Случаи на хибридность в българския език

Борис Парашикев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The article deals with hybridity in Bulgarian, namely the combination of a native base with a (recognizably) foreign suffix. Some problems of categorisation arise when the base or the suffix is an old, well assimilated loanword (e.g. *буква*), resp. a foreign suffix (e.g. *ар*). For such bases the term semi-native is introduced. Cases as *битовизъм*, *вождизъм*, which represent Russian *битовизм*, *вождизм*, can be referred to a modified model: Slavonic base + non-Slavonic affix.

Keywords: hybridity, base, affix, native vs. foreign

В структурно отношение хибридността като специфичен словообразователен похват за съчетаване на генетично нехомогенен словесен материал в даден език, се проявява в три разновидности: чужда база + домашен афикс/основа, домашна база + чужд афикс/основа, чужда база + чужд афикс/основа. Те могат да се онагледят съответно с авто//услуга (гръцко-български хибрид), звуко//изолация (българско-романски хибрид), авто//мобил, теле//визия (интернационализми с гръцко-латински съставки) наред с латинско-гръцкия русизъм конкрет//ика и немско-латинския българизъм федер//ация ‘еластично окачване на автомобилни колела’.

Своята рецензия за речника на турско-българските хибридни съществителни имена с автор З. Барболова Милена Йорданова завършва с констатацията, че „той може да послужи като образец за изготвяне на речници на хибридите в българския език, чиято основа е с произход от езици, различни от турския“ (Йорданова 2015: 131). Преди по-нататъшното осъществяване на тази похвална идея, основаваща се на първия от посочените словообразователни модели, в настоящата публикация се предприема кратък преглед на български хибриди по втория модел: словопроизводство чрез съчетаване на домашни или одомашнени лексикални основи с чужди афикси. Иначе казано, то е обратен случай на деривацията, извършвана на българска почва като при абстрактумите *парвенющина* и *хулиганство*, базирани на френската заемка *парвеню* и на английската *хулиган* в съчетание с домашните наставки *-щина*, *-ство*.

В различните езици съчетаването на домашни основи със заети афикси не е еднакво. В резултат на силното средновековно въздействие на френския език върху английския не е никак необичайно романските по произ-

ход афикси *re-*, *-able/-ible*, *-ment* да бъдат присъединявани към германски основи, срв. *to remake* ‘препращам’, *to refill* ‘пренапълвам’, *unforgettable* ‘незабравим’, *fulfilment* ‘изпълняване’ (с германски глаголни бази *to make* ‘правя’, *to fill* ‘пълня’, *to forget* ‘забравям’). В немски от студентския жаргон в книжовния език са намерили място *Lieferant* ‘доставчик’ и шеговитите означения *Lappalie* ‘дреболия’, *Lufticus* ‘вятърничав човек’, *Pffificus* ‘хитрец’ с домашни или одомашнени бази *liefern* ‘доставям’ (от лат. *libero*, *liberare* ‘освобождавам’ чрез стфрен. *livrer* сщ.), *Lappen* ‘дрипа’, *luftig* ‘вятърничав’, *pfiffig* ‘хитър’, оформени чрез прибавяне на латинските суфикси *-alia* (мн. ч. от *-alium*), *-ant-* (косвенопадежна основа на *-ans*), *-us*.

В български с редки изключения (срв. **дебългаризация**) префиксално използвани чуждоезикови елементи не са обичайните класически представки *a-*, *ab-*, *ad-*, *con-*, *de-*, *dis-*, *in-*, *re-*, а някои префиксоиди, отчасти трудно различими от техни субстантивации и композиционни форми, напр. **антидържавен**, **антипазарен**, **антияло**, **античастица**, **контрамерки**, **контранастъпление**, **контраразуднаване**, **контраудар**, **автоуслуги**, **електрозахранване**, **минитрус**, **порнозвезда**, **радиопредавател**, **ретропесни**, **сексобяви**, срещани нерядко с „модерното“ разделно изписване *авто услуги*, *електро услуги*, *мини трус*, *порно звезди*, *ретро песни*, *секс обяви*. Ето защо в български разискването на афиксални хибриди се оказва сведено почти изключително до извършени суфиксации на домашни именни и глаголни основи с чужди наставки.

Най-старият и напълно одомашнен суфикс *-ar* застъпва лат. *-arius*¹ и е изолиран от латински структури от типа на съвременните *нотариус* и *антиквар*. В хилядолетната си продуктивност той е заложен в български означения за лица, упражняващи професии или занаяти. С изключение на няколко отглаголни производни като **бръснар**, **зидар**, **леяр**, **пекар** (ако не е адаптация на южнонемското *Peker* сщ. за книжовното *Bäcker* към *backen* ‘пека’), **пъдар** и акцентно неадекватното писар, тяхната изходна база е съществително име, указващо предмета, с който е свързана извършваната дейност: **брадвар**, **бъчвар**, **вратар**, **говедар**, **гробар**, **дървар**, **железар**, **кацар**, **кожар**, **колар**, **кошничар**, **кравар**, **рибар**, **рудар** и т.н.

При всички случаи чужда по произход е и наставката *-джия/ -чия*. С оглед на стбълг. кзвигъчии ‘книжовник’ се приема, че тя се е срещала в прабългарски, но утвърждаването ѝ в нашия език безспорно се дължи на многобройните турски заемки от рода на *абаджия*, *авджия*, *бозаджия*, *бояджия*, *кираджия*, респ. *боклукчия*, *геврекчия*, *ибрикчия*, *миразчия*. В съвременния ни език тя е извънредно продуктивна, така че продължават да възникват аналогични новообразувания от наши и чужди произвеждащи

¹ В старобългарски дръ. Срв. Стоянов 1964: 163.

основи (напр. *бетонджия, каналджия, мозайкаджия, стопаджия, фаянс-сиджия*, респ. *бюфетчия, гратисчия, паркетчия*) и от домашни отчасти с отместване на окситоничното ударение, срв. *двѝйкаджия, кѝтаджия, ловджия, обирджия, подкрѝпаджия, склѝпаджия, чернѝборсиджия*, респ. *изкопчия, любовчия, сладоледчия*. Значително по-малко са регистрираните домашни производни със също турската по произход наставка *-лък/-лук*. Редом със заемките *дюшеклък, маскарлък, пазарлък, рахатлък, харчлък* могат да се споменат *даска(л)лък, дяво(л)лък, майсторлък, шимекерлък*, от домашна база **войниклък** и шеговитият жаргонизъм **чакалък** ‘среща’, основаващ се на глагола *чакам*. Вариантът *-лук* се съдържа в местното име **Шоплук** и в няколко заемки: *боклук, достлук, комшулук*.

За разлика от руски разговорни образувания от рода на *водкинг* ‘пие-не на водка’ и *шашлыкинг* ‘ядене на шишчета’ по-скоро оказионални, отколкото системни са опитите за аналогично деривационно използване на английския формант *-ing* в български. На фона на десетките регистрирани англицизми (*джогинг, лизинг, лифтинг, рафтинг, шопинг* и т.н.) засега са документирани само няколко хибридни образувания: **влакинг** ‘пътуване върху покрива на вагони’, **дърлинг** ‘дърлене’, **пейкинг** ‘седене по парковете пейки (и пиене на бира)’, *адвокатинг* ‘адвокатстване’, *манастиринг* ‘посещаване на манастири’, *молинг* ‘шляене по моловете’ и може би *балконинг* ‘скачане от балкона на курортен хотел в намиращ се отдолу басейн’ (вж. Стаменов 2015: 170 сл.). Докато *влакинг, дърлинг* и *пейкинг* (от напълно интегрираното *пейка* за тур. *реуке* сщ.) са производни от една домашна глаголна основа, респ. от две номинални бази, останалите четири са български формации, почиващи на чужди думи. По същия начин не адаптиране, но не и хибридно словообразуване на българска почва лежи в основата на *масажирам* (от *масаж + -ирам*) с лексикални еквиваленти френ. *masser*, нем. *tassieren*, рус. *массировать*. За да не се компрометира понятието хибридность, в такива случаи от деривационно гледище е редно да се изтъква извършеното на българска почва словопроизводство, както например при редериватите *плонж* и *шут*, оформени в нашия език към заемките *плонжирам* и *шутирам* съответно от френ. *plonger* и англ. *to shoot*.

От гръцки глаголи като *аргас(в)ам, калес(в)ам, липсвам, прокопс(в)ам, фтас(в)ам/втас(в)ам, (х)арес(в)ам*, заети с тяхната аористна сигматична основа (вж. Филипова-Байрова 1969: 42), се е оформила наставката *-Vc(в)ам*, с чиято помощ са образувани домашни глаголи с повече или по-малко пейоративна конотация: **мирясвам, прахосвам, пустосвам, проклетисвам** наред с неутралните **белосвам, варосвам, кръстосвам**. Още Л. Милетич отбелязва, че този усвоен „особен суфикс“ *-свам* се поставя даже при глаголи от местен, български произход, но също така и при всички глаголни заемки от турски (цит. по Филипова-Байрова 1969: 42). Има се предвид

практиката турските глаголи да се интегрират в български, изхождайки от тяхната аористна или – по-рядко – инфинитивна основа чрез прибавяне на *-свам* (тоест оформяне на изглас *-ди-свам/ -ти-свам*, респ. *-и-свам* напр. *бастисвам, баялдисвам, боядисвам, кандисвам, курдисвам, уйдурдисвам*, респ. *куртулисвам*).

При заемане в средновисоконемски старофренските инфинитиви, окончаващи на *ier*, запазвали автентичния си вид, като морфологичната им адаптация се извършвала чрез прибавяне на немското инфинитивно окончание *-en* (напр. стфрен. *parlier* ‘говоря’ > срвиснем. *parlieren* сщ.). Изолираният от тях суфикс *-ieren* започнал системно да се използва при понемчване на латински и романски глаголи. През XIX в. той достигнал в български в рамките на заети от сръбски и руски глаголи с изглас *ирати*, респ. *-ирова-ть* (Ванков 1957: 142 сл.). Руския си облик още пазят глаголите *команди-ровам, привилегировам, марширувам*, но от XX в. насетне в български се предпочита по-кратката форма *-ирам* (*сортирам*, а не *сортировам* въпреки наличието на *сортировач* и на русизмите *сортировка, сортировъчен*), намерила формално аргументиране в домашни глаголи като *избирам, раз-дирам, изнамирам, разпростирам* и др. (срв. Paraschkewow 1978: 276 сл.). В немски с популярния суфикс отрано започнали да образуват глаголи от домашна база, някои от които са възприети и в български: *ватирам, глази-рам, грундирам, шатирам*. По аналогичен начин и в български от наши основи се появяват хибридни глаголи с френско-немската наставка *-ирам*: от най-новата канцеларска находка **входирам**, през тромавото **лопатирам** до по-улегналите **договорирам, пружинирам, складирам** и др. Чужди основи са послужили за оформянето (трети модел) на **гланцирам, масажирам, обискирам, шосеирам**. Системна роля *-ирам* играе при интегрирането на английски глаголи като *блъфирам, дриблирам, спринтирам, стартирам, сърфирам, финиширам, финтирам, чекирам, шунтирам, шутира*.

По сходен начин в руски и български се процедира със суфиксалните разширения *из-ирам* и *-и-фицирам*. Руски словообразователни образци с участието на чужди и домашни изходни бази лежат в основата на българските глаголи *екранизирам, цифровизирам, болиевизирам*. Безспорни български творения са **масовизирам** (от *масов* за рус. *массовый*) и вариацията **чалгизирам/ чалгализирам**, базирана на просторечната турска заемка *чалга* (тур. *çalgi* ‘свирня’, *çalgıcı* ‘музикант, чалгаджия’). Чрез фонетична адаптация от руски с втората разширена наставка е възприет хибридът **топ-лофицирам** (за рус. *теплофицировать*). В него, както и в *газифицирам, електрифицирам, кинифицирам, радиофицирам, русифицирам* ‘налагам руския език и обичаи’ наставката *-фицирам* (за рус. *-фицировать* и нем. *-fizieren*) означава ‘снабдявам със’. В нейния латински гласеж *-fico -ficare* се отразява глаголът *faceo facere* ‘правя’ и по-точно неговият аломорфен ко-

рен *-fic-* в глаголни префиксации и композиции. Абстрактуми от глаголите със суфиксално разширение се образуват с латинската наставка *-tio*, така че в руски и български те получават изглас *-изация* и *-фикация*: *большевизация*, *русификация*. По същия модел закономерно са оформени **чалгизация/ чалгализация** и **масовизация**. Кратката форма *-ция* от своя страна е използвана за игрословно превръщане на отглаголните имена *загазване*, *закъсване*, *излагане*, *побъркване* в хибридните жаргонизми с отрицателна конотация **загаз(в)ация**, **закъс(в)ация**, **излаг(в)ация**, **побърк(в)ация**. Етническо име е заложено в абстрактума **циганизация**.

Подтик за подготвянето на настоящия материал даде всъщност наличието на известен брой подобни, странни на пръв поглед хибридни образувания като плод по-скоро на духовитост и по-малко на прагматика. Така например за означаване на лечебни заведения, специализирали се в терапията за отслабване, се появи наименованието **дебелариум** (*Дебелариум Лъкифит*, *Дебелариум Мефисто*). Това терминологизирано шеговито образувание с изглас *-ариум* имитира *аквариум*, *терариум*, *розариум*, производни от латинските думи *aqua* ‘вода’, *terra* ‘земя’, *rosa* ‘роза’ с помощта на наставката *-arium*, ориентираща за мястото, където се намира, извършва или съдържа нещо.

Руско потекло имат образуванията от старата германска заемка буква прилагателно **буквален** с хибридни разширения **буквализъм**, **буквалистика** и деятелно име **буквалист**, съдържащи българските рефлексии *-ален*, *-(ал)изъм/ -(ал)истика*, *-ист* на гръцко-латинските словообразователни морфеми *-alis*, *-ismus*, *-istik*, *-ista*. Книжовно производно от прилагателно е и **битовизъм**, възпроизвеждащо рус. *бытовизм* като самоцелно описание или изображение на бита в произведение на изкуството. Рус. *вождизм* е побългарено с **вождизъм** ‘стремеж към самоутвърждаване като ръководител най-вече на политическа групировка’. Еднозначен статус на русизъм има основаващият се на рус. *большинство* ‘мнозинство’ термин **большеви-зъм** (рус. *большевизм* – означение за разработената от Ленин стратегия за завземане на властта от болшевиките и установяване на пролетарска диктатура в Русия), вербализиран в *большевизирам* с абстрактум *большевизация*. Представяването от Върховния македоно-одрински комитет течение в македоно-одринското революционно движение било означавано с историзма **върховизъм**, с деятелно име **върховист** за привържениците на върховизма. Оригинално хрумване от словообразователно гледище е осъществено при абстрактума **непукизъм** с деятелно име **непукист**, получени чрез суфиксално съчленяване на части от разговорния израз *не ми пука* ‘не ме засяга, не ме интересува’. Сходно жаргонно-разговорно образувание е **алабалистика** (с латински суфикс *-istica* за гръцкия женскородов *-истикѝ*, изолиран от съчетания с *τέχνη* ‘умение’) наред с използвания предимно в множествено

число вариант **алабализми** ‘празнословие, дрънканици’ (към междуметие-то *ала-бала* ‘нещо глупаво, безсмислено’). Негов синоним е **тъпизъм**, респ. **тъпизми** ‘тъпотии’, отразяващ фигуративното значение на прилагателното *тъп* ‘тъпоумен, глупав’. Дейтелните имена на *-ист* от домашна произвеждаща основа не са многобройни – **значкист**, **(полу)висшист**, **ремсисст**, **среднист**, **правист**, **сговорист**, **съединист** за разлика от образуванията в български мними интернационализми по третия модел **багерист**, **кранист**, **курортист**, **масажист**, **шлайфист**, **щангист** и най-вече означенията за практикуваните различни видове спорт: **спортист**, **баскетболист**, **бейзболист**, **биатлонист**, **волейболист**, **джудист**, **каратист**, **тенисист**, **футболист**. С домашна основа е **гърбист** ‘състезател по гръбно плуване’ в противовес на **брусист** (опростено вместо *брустист*) и **кроулист** (по-правилно е *крол* и съответно *кролист*). Отворена остава системата за отименни означения за принадлежност към нечия кауза като **дъновист**, **живковист**, **костовист**.

Друг гърцизъм е словообразователният елемент *-логия* (гръц. *-λογία* към *λόγος* ‘дума; наука’), участващ по принцип при наименуването на науки като биология, геология, психология. Той е заложен в шеговито-разговорните български словесни формации **хама(л)логия** ‘хамалуване’ и **шашмалогия** ‘хитруване, измамничество’, образувани към ориентализмите *хамал(ин)* и *шашма*, както и **всичкология** в неодобрителния израз *тетрадка по всичкикология*, тоест тетрадка, която се използва както по време на урок, така и за написване на домашните упражнения по всякакви учебни предмети.

Гръцкият по потекло суфикс *-ид* (гръц. *-ειδής* ‘по подобие на’ с база *εἶδος* ‘вид, образ’), който се съдържа например в *монголоид* ‘лице с черти на т.нар. монголоидна раса’, е послужил за оформяне на ругателното прозвище **човекоид**, напр. *Някакъв човекоид, кацнал на високия си пост, говори глупости*. Този хибрид напомня познатото от научнофантастичната литература човекоподобно, наричано *хуманоид* (с първа съставка лат. *humanus* ‘човешки’, респ. англ. *human* ‘човешки, човешко същество’). То е лишено от отрицателната конотация при *човекоид* и особено при злостното отименно образувание *соросоид*, използвано според интернетни определения по отношение на човек, който работи за организация, финансирана от фондациите на Джордж Сорос и е в услуга на американската доктрина за нов световен ред. Не по-малко злостно означение е обявяваният за антипод на соросоида отявлен привърженик на В. В. Путин *путиноид*, но то си е типично руско изобретение, привнасяно спорадично в България.

Гръц. *μανία* ‘лудост; силна пристрастеност’ е детерминат в *наркомания*, *пиромания* с деятелни имена *наркоман*, *пироман*, но също и във **вещомания** ‘прекомерен стремеж към притежаване на вещи за сметка на духовните интереси’ наред с **вещоман** ‘лице, обсебено от вещоманията’. След като през 90-те години на ХХ век съществителното *мутра* ‘грозна, неприятна физио-

номия' бе превърнато в пренебрежително означение за забогатели по пресътен начин охранители и застрахователи (бивши спортисти – борци, боксьори, щангисти, наричани също „борчета“), то послужи за образуване на композицията **мутробарок** 'парвенюшка архитектурна безвкусица'. Наред с нея се появи глагол **мутризирам** и отглаголен абстрактум **мутризация** за означаване на резултатите от целенасоченото вмешателство на „мутрите“ в обществено-политическия и икономическия живот на страната. Безспорно находчиво в този план е и означаването на мутренските приятелки като **мутреси** – привидно производно от *мутра* с редкия романски суфикс *-еса* в оформени извън нашия език женскородови съществителни имена към мъжкородови от типа на *принцеса* към *принц*, *контеса* към *конт*, *стюардеса* към *стюард*. По този модел е оформен жаргонизмът **простакеса**, който според bgjargon.com е както алтернативна на „простачка“ женскородова форма на „простак“, така и „титла на мацка, която „движи“ с някой простак“, докато с *мутреса* по-скоро е извършено игрословно преосмисляне на френската заемка *метреса* 'държанка', като чрез асоциирането ѝ с *мутра* тя съзнателно е била преправена на *мутреса*. По същия модификационен начин, окачествяван от Хр. Стаменов като блендинг (Стаменов 2015: 175 сл.), от *статистика* и *стъкмямвам* е била стъкмена ироничната кръстоска **стъкмистика**. Следователно словоформи като *мутреса* и *стъкмистика* са продукт не на редовна лексикална деривация, а на каламбурно преоформяне.

Абстрактни имена, имитиращи английския изглас *-ейшън* (англ. *-ation*, чрез френ. *-ation* от лат. *-a-tion-*, косвенопадажната основа на отглаголните имена на *-a-tio* с български рефлекс коментиранията по-горе наставка *-ция*), се срещат като оказионализми и импровизации, напр. *Простакейшън америкейшън лицемерейшън идиотейшън кошмарейшън...* (интернетна находка в dir.bg), първото от които е лематизирано – както и синонимът му *простакеса* – у Г. Армянов: *простакейшън м.* 1. Простак. 2. Като *прил.* Прост, глупав (Армянов 1993: 117).

Покрай заемки от типа *библиотека*, *дискотека*, *енотека*, *пинакотекa* и др. в руски, а оттам и в български са се появили аналогични образувания на *-тека*, застъпник на гръц. *θήκη* 'хранилище, кутия, обвивка' като композиционен елемент, например **винотека**, **филмотека**, **игротека** (с немско съответствие *Spielothek*). По същия начин от *-мобил* и *крак* е създадена хибридната композиция **кракомобил** за детски автомобилчета, но в разговорния език също в смисъл на пешком: *Не с кола, а с кракомобила*.

С гласеж *-аж* френският суфикс *-age* (рефлекс на лат. *-aticum*) е добавен към *къпина* и *малина* за образуване на **къпинаж**, **малинаж** като синоними на събирателните *къпинак* и *малинак*, както и към грам: **грамаж** 'тегло (първоначално в грамове)'. Безспорно домашно творение по аналогия на процесуални образувания от типа на *шантаж*, *саботаж* са **слугинаж** и

блендингът **съботаж** за съботното радиопредаване с водещ Р. Леонидов. Но не производно от глагола *стеля* ‘застилам, наслагам’ е асоциативно преосмисляното стелаж – заемка чрез рус. *стеллаж* от нидерл. *stellage* ‘подставка, етажерка’, хибридно образуване от домашния глагол *stellen* ‘слагам, разполагам’ със същата предметно-процесуална наставка *-age*.

Изложеното дотук целеше да даде представа за многообразието на хибридността в български при нейната разновидност *домашна база + чужд афикс*. Проблеми при идентифицирането на двете съставки възникват във връзка с тяхното осмисляне: доколко те могат да се интерпретират като домашни и доколко като добре усвоени чужди по произход, при което мерило би трябвало да бъде деривацията в български. Следователно трудности се появяват при опита за прецизно разполагане на базата или афикса в диапазона *домашно – чуждо*. Както между двата лексикални пласта *домашни* думи и *чуждици* палиативно бива ситуирана аморфната категория *заемки*, така и при хибридите се оказва целесъобразно да се приеме наличието на различни по степен на усвояване *одомашнени* основи и афикси (напр. *букв-* или *-ар* за разлика – може би – от *адвокат-*). При все това на практика интуитивното усещане за свое и чуждо често завоалира етимологичното начало: при *топовен* (с основа тур. *top* ‘оръдие’) едва ли някой ще прозре хибридността така, както при *дебелариум*. Още по-усложнено изглежда интерпретирането на базата в русизми като *битовизъм* или *вождизъм*, вторият възпроизвеждащ рус. *вождизм*, който пък е образуване към старобългаризма *вожд* + *-изм...* В такива случаи явно би било уместно да се изхожда от модифициран модел *славянска база + неславянски афикс*.

Библиография

- Paraschkewow, Boris. 1978. Verben auf *-ieren* im Deutschen und auf *-iram* im Bulgarischen. – In: *Linguistische Arbeitsberichte* 21. 276–282.
- Армянов, Георги. 1993. *Речник на българския жаргон*. София: Издателска група 7 М + Логис, 204.
- Ванков, Любомир. 1957. Към историята на глаголният суфикс *-iram* в български. – В: *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*, 141–155. София: БАН.
- Йорданова, Милена. 2015. Рецензия за З. Барболова. *Речник на турско-българските хибридни съществителни имена*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ & Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 2013, 456. – *Съпоставително езикознание* 2, 128–131.
- Стаменов, Христо. 2015. Borrowing word-formation: *-ing* suffixation and blending in Bulgarian. *Съпоставително езикознание* 3, 163–197.
- Стоянов, Стоян. 1964. *Граматика на българския книжовен език*. София: ДИ „Наука и изкуство“.
- Филипова-Байрова, Мария. 1969. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: БАН.

On some properties of the affixoids in Modern Greek

Boris Vounchev

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

This paper¹ examines the basic properties of affixoids in Modern Greek. Firstly, we propose a short theoretical framework for the process of grammaticalization, through which affixoids are extracted from existing words as bound bases. Further, we analyze the use of affixoids in the so called neo-classical compounding. In the next two parts of the paper we propose a list of the most common prefixoids and suffixoids in Modern Greek, along with brief etymological remarks. The basic conclusion is that affixoids in Modern Greek do not form a unified category, but an “affixoid subcontinuum”, where we distinguish between neo-classical affixoids, affixoids from Ancient Greek and the so-called Modern Greek affixoids.

Keywords: morphology, affixoids, derivation, neoclassical compounding

1. Grammaticalization. Morphological elements in the morphological continuum between bases and morphemes

Affixoids, also known as bound bases², occupy a specific, intermediate place between affixes and lexical bases in the morphological continuum, which represents a schematic layout of the morphological features in the language: from the bases of full-meaning (autosemantic) words with full lexical meaning and no or limited grammatical function, through affixoids and derivational morphemes that may have (limited) lexical meaning and have mainly grammatical features, to inflectional morphemes that have no lexical meaning and only have grammatical functions³. Affixoids are created as a result of a process called grammaticalization, which marks an ongoing language change. The grammaticalization is a diachronic, historical process by which language change occurs: a lexical item or

¹ This research is financed by the Sofia University Scientific Research Fund, under Contract of Scientific Research № 44/12.04.2016, entitled “Modern Greek-Bulgarian parallels in derivational morphology – creation of dynamic online resource”.

² In linguistic research on morphology there is a variety of terms that refer to this type of morphological elements: affixoids (Booij et al. 2000: 355–356), bound base (Lieber 2009: 33), dependent morpheme (‘δεσμευμένο μόρφημα’ – Ράλλη 2005: 40), bound root (Haspelmath 2002: 21), combining form (Booij 2005: 30), confix (Martinet 1979, cited by Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994: 39); Κλαίρης and Μπαμπινιώτης (Κλαίρης & Μπαμπινιώτης 2005: 80–81, 92–95) divide the affixoids to prefixoids and suffixoids, called by the authors lexical prefixes (λεξικά προθήματα) and lexical suffixes (λεξικά επιθήματα) respectively.

³ See Ράλλη 2005: 60–61, Ράλλη 2007: 151, Lieber 2009: 34. Similar classification of “grammatical forms” is also proposed by Hopper and Traugott (Hopper & Traugott 2003: 4–6).

structure acquires grammatical characteristics, or a particular grammatical element enhances its grammatical characteristics, i.e. acquires more abstract meaning⁴. The grammaticalization includes four interrelated mechanisms:

- a) desemanticization, i.e. loss of certain semantic content from the form,
- b) extension (contextual generalization), i.e. use of the new form in new contexts beyond those in which it occurred,
- c) decategorization, i.e. loss of morphosyntactic properties, typical of lexical and other less grammaticalized forms, and
- d) erosion (phonetic reduction), consisting in loss in phonetic substance⁵.

These processes do not occur independently, but are interrelated: after the desemanticization, i.e. the acquisition of a more abstract meaning, a language form tends to differentiate from its previous, more specific uses, triggering other language mechanisms of grammaticalization: the form is used more often (extension), loses categorical properties (decategorization) and undergoes certain phonetic changes (erosion). The grammaticalization results in morphological change, since the language change at the level of morphemes is carried out within the framework of word-formation.

2. Grammatical properties of the affixoids

As already mentioned, the affixoids⁶ are a result of the process of grammaticalization and, in particular, of morphologization, in which a base of a full-meaning word gradually turns into a derivational morpheme⁷, a process that from synchronic point of view is considered incomplete. The morphemes classified as affixoids change their properties and from the class of morphemes with specific lexical meaning, components in the process of compounding, move to the class of abstract morphemes with grammatically function, that are part of the word-formation inventory of the derivation⁸. From a synchronic point of view, the most important characteristics of the affixoids are the following:

---

⁴ Hopper & Traugott 2003: 2. Some researchers believe that the grammaticalization is a contextually driven semantic process and for this reason define it as “context-induced reinterpretation”. This approach assumes that only the context may outline the structure of grammatical forms, in the sense that grammatical forms may express meaning, which cannot be retrieved from the source forms, see Heine & Kuteva 2004: 2.

⁵ See Heine & Kuteva 2004: 2–3.

⁶ The term affixoids covers the prefixoids, i.e. affixoids in prefix position, and the suffixoids, i.e. affixoids in suffix position. It is also used for bound bases, which have no fixed position in the compound and take position to the left or to the right of the base, see below.

⁷ See Booij 2004: 114, 116, Booij 2005: 85, Trips 2009: 21–26, among many others.

⁸ See also Κολιτσιτούλου 2013: 152–153.

- a) an increased productivity,
- b) a decreased semantic specificness, and
- c) an etymological and formal link to an existing free base. The first two criteria distinguish affixoids from free bases and the third – from affixes⁹.

Usually affixoids are morphemes (lexical bases) that are unable to independently form a word through combination with an inflectional suffix and which are not classified as affixes¹⁰. This property of the affixoids is called by Ράλλη¹¹ unfreeability (‘μη ελευθερωσιμότητα’) and is considered by her as their most important feature. In the group of affixoids Ράλλη examines a relatively limited number of morphemes, that have been isolated from Ancient Greek verbs and have already appeared in classical Greek texts, even in the Homeric epics: λογ(ος), γραφ(ος), φορ(ος), -τροφ(ος), -νομ(ος), -κομ(ος), etc. A proof of their unfreeability is the fact that these morphemes have to combine in a compound with another lexical base and when combined with an inflectional suffix usually form a non-existent word, e.g. τροφ- + -ος > *τρόφος, κομ- + -ος > *κόμος, etc.¹²

From a diachronic viewpoint these bases are formed through the following procedures:

- a) conversion, i.e. a change of a lexical base from a verb base to a noun base: φέρω ‘bear’ > φορ- (φόρος ‘tax’, φορείο ‘stretcher’),
- b) ablaut, i.e. a change of the root vowel of the base, which marks its new noun base status: φερ- (φέρω) > -φορ- , τεμν- (τέμνω) > -τομ-, νεμ- (νέμω) > -νομ-, λεγ- (λέγω) > -λογ- etc.

This group of affixoids usually occupies the right position of the compound, i.e. they take a suffix position. According to Ράλλη the properties of these bases, placing them between the free bases and the suffixes, are the following¹³:

- a) unlike suffixes, they bear specific meaning,
- b) they convey information about the valence, i.e. about which type of bases are combined with a specific base. Unlike affixoids, suffixes have no valence, but they can change the valence of the base they are combined with;
- c) in the compounds they connect to the next base through the linking element (interfix) [ο],
- d) in some cases they may appear in a left position in a compound: υδροφόρος ‘water-bearing’ – ένυδροσ ‘hydrated; containing water’; this unfixed position is a property specific to the free (lexical) bases, but not to the suffixes: σπιτι ‘home’ – σπιτόγατος ‘home cat’, χαμόσπιτο ‘hovel’,

⁹ Booij et al 2000: 355.

¹⁰ See Lieber 2009: 33.

¹¹ See Ράλλη 2005: 56–60 and Ράλλη 2007: 145–150.

¹² See, however, below, section 3.

¹³ See Ράλλη 2005: 58–60.

e) from a synchronic point of view, unlike suffixes, they can be attached to other bases, with which they are connected etymologically.

Based on the above properties of the affixoids Pάλλη concludes that although these morphemes are more closely related to lexical bases, there is an ongoing process of loss of semantic content and of assumption of grammatical functions, which makes them closer but not identical to affixes.

Some of these affixoids along with other bases originating etymologically from Ancient Greek and Latin, are used in the international dictionary of neologisms, known with the term internationalisms¹⁴. These bases are part of the lexical inventory, forming a huge pan-European lexicon of words, created mainly to cover the terminological needs in different branches of science – medicine, humanities, technical sciences, as well as in various spheres of public life – administration, culture, business, etc.¹⁵ Due to their origin and their specificity, these morphological elements are considered to form a separate procedure in word-formation, known as neo-classical compounding. As mentioned above, these affixoids have been isolated from Ancient Greek and Latin verb bases: klepto-, -phily, kinesi(o)-/-kinesis, -graph, from Ancient Greek and Latin common noun bases: -log-, bio-, -anthrop(o)-, -morph-, from Ancient Greek and Latin proper noun bases: euro-, afro-¹⁶, from Ancient Greek and Latin adverbs: endo-, exo-, tele- and from Ancient Greek and Latin prepositions: super-, infra-, hypo-, hyper-, etc.¹⁷ The arguments in favour of separating neo-classical compounding from the other types of word-formation by means of affixoids and placing it in an intermediate position between affixation and compounding are summarized below¹⁸:

a) unlike affixes, which have a fixed position relative to the base (left for prefixes or right for suffixes), affixoids demonstrate positional instability: **graphology** – **spectrograph**, **dermophlebitis** – **periderm**, **morphology** – **allomorphy**, **scopophilia** – **gastroenteroscopy**¹⁹,

b) unlike compounds, where usually the left component (base or word) determines the right component (base or word), which due to this fact is characterized

---

¹⁴ See Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994: 38.

¹⁵ Booij 2005: 86–87.

¹⁶ These two affixoids have been formed by clipping, a process that took place in the modern age: Εὐρώπη > euro-, Ἀφρική > afro-.

¹⁷ The affixoids from Ancient Greek and Latin, used in different branches of science, in professional languages (professionlects) and in public life are hundreds: see Borrer (Borrer 1988), who has collected a huge variety of such affixoids, along with other affixoids, originating from languages other than Ancient Greek and Latin.

¹⁸ We present these arguments based on the analysis, proposed by Booij (Booij et al. 2000, Booij 2005), Haspelmath (Haspelmath 2002) and Lieber (Lieber 2009), and do not purport to cover all the aspects of the topic.

¹⁹ This feature, however, does not characterize all neo-classical affixoids, e.g. the affixoids endo-, auto-, super- take always prefix position.

as head of the compound²⁰, in the case of neo-classical compounding the meaning of the compound is unpredictable: *television* is not kind of vision, *biofuel* is not living fuel, the meaning of the word *allomorph* cannot be predicted by the semantics of its bases, etc.,

c) affixoids, used in neo-classical compounding, usually combine with other lexical bases that do not belong to the domestic vocabulary of the language in which the neo-classical compound was created. However, over the time some of these bases apply to domestic lexical bases: **teleshopping**, **biofuel**, and

d) affixes are more often used in word-formation than affixoids. This limited use of affixoids is directly connected to the limited range of lexical bases they are combined with.²¹

3. Neo-classical affixoids in Modern Greek

The neo-classical affixoids in Modern Greek represent a large group of bound bases, originating from Ancient Greek verbs, nouns, adjectives and adverbs. According to the position they occupy in the compound, they are divided into prefixoids and suffixoids.²²

Prefixoids

Prefixoid	Etymology	Use in the international lexicon
αρχ-, αρχι-, αρχε- (also used as suffixoid)	Ancient Greek (below AG) ἄρχω ‘begin; rule’, ἀρχή ‘beginning; origin’	Yes
αυτο-	AG pronoun αὐτός ‘self; same’	Yes
αφρο-	AG Ἀφρική ‘Africa’	Yes
γεω-	AG γῆ ‘earth; land’	Yes
δυσ-	AG bound base δυσ-, meaning ‘hard, bad’, first component of compounds	Yes
ενδο-	AG adverb ἐνδον ‘in’	Yes
εξω-	AG adverb ἐξω ‘out’	Yes

²⁰ Booij 2005: 54.

²¹ As Πάλλη (2007: 149) points out, the study of neo-classical compounding is quite a complex issue, since this model of word-formation is not domestic, e.g. it is not part of the word-formation mechanisms of the Greek language: Modern Greek borrows and adapts many neo-classical compounds from the international lexicon.

²² The tables below have no claim to be exhaustive. Their aim is to illustrate the phenomenon and to summarize the most common affixoids, indicating their etymology.

ευρω-	AG Εὐρώπη ‘Europe’	
ημι-	AG bound base ἡμι-, meaning ‘half’, first component of compounds	Yes
ευ-	AG adverb εὖ ‘well’	Yes
κρυπτ(ο)- (also used as suffixoid)	AG κρυπτός ‘hidden’	Yes
μικρο-	AG μικρός ‘small’	Yes
μεγα- μεγαλ(ο)- (also used as suffixoid)	AG μέγας ‘big’	Yes
νεο-	AG νέος ‘new; young’	Yes
ολιγο-	AG ὀλίγος ‘few’	Yes
παν-, παμ-	AG neutr. form πᾶν of the adjective πᾶς, πᾶσα, πᾶν ‘every; all’	Yes
υδρ(ο)-/υδατ(ο)- (also used as suffixoid)	AG ὕδωρ ‘water’	Yes
ψευδ(ο)-	AG ψευδής ‘false’	Yes

With the exception of the prefixoids αφορ- and ευρω-, which, as mentioned above (see note 14), were isolated in the modern era from the corresponding proper name bases by clipping, the other prefixoids were used as word-forming material already in Ancient Greek compounding. Some of them are autosemantic words: ἔξω, εὖ, πᾶν, others are isolated as lexical bases from the respective adjectives, nouns, verbs, adverbs, etc.: μικρός, ὕδωρ, ἄρχω, ἔνδον. The prefixoids δυσ- and ημι- are bound bases already in Ancient Greek.

Suffixoids²³

Suffixoid	Etymology	Use in the international lexicon
-ΒΟΛ- -βολ(ος) -βολ-ι(α) -βोल(о)	AG βάλλω ‘throw’	Yes
-ΓΡΑΦ- -γραφ(ος) -γραφ-ι(α)	AG γράφω ‘write’	Yes
-ΓΟΝ- -γον(ος), -γον-ι(α)	AG γεννάω ‘beget; produce’	No

²³ In the table of suffixoids for each suffixoid there is an indication of the inflectional type of the nouns or adjectives, in which the respective suffixoid is used as lexical base in right position.

-ΕΡΓ- -έργ(ος) -εργ(ός) -εργ-ι(α)	AG ἐργάζομαι ‘work, make, perform’	Yes
-ΕΙΔ- -ειδ(ης)	AG εἶδος ‘form, shape’	Yes
-ΚΟΜ- -κομ(ος) -κομ-ι(α) -κομ-ει(ο)	AG κομέω ‘take care of, tend’	No
-ΚΤΟΝ- -κτον(ος) -κτον-ι(α)	AG κτείνω ‘kill, slay’	No
-ΛΟΓ- -λογ(ος) -λογ-ι(α) -λογ-ι(ο)	AG λόγος ‘account; measure; argument; speech etc.’	Yes
-ΜΑΧ- -μαχ(ος) -μαχ-ι(α)	AG μάχομαι ‘fight’	No
-ΝΟΜ- -νομ(ος) -νομ-ι(α)	AG νέμω ‘dispense, distribute’	Yes
-ΟΥΡΓ- -ούργ(ος) -ουργ(ός) -ουργ-ι(α) -ουργ-ει(ο)	AG ἐργάζομαι ‘work, make, perform’	No
-ΟΥΧ- -ουχ(ος) -ουχ-ι(α)	AG ἔχω ‘have, hold’	No
-ΠΛΑΝ- -πλαν(ος)	AG πλανάω ‘lead from the subject, mislead’, medio-passive πλανῶμαι ‘to be in doubt or at a loss’	No
-ΠΛΟΚ- -πλοκ(ος) -πλοκ-ι(α)	AG πλέκω ‘plait, twine’	No
-ΠΟΙ- -ποι(ος) -ποι-ι(α) ποι-ει(ο)	AG ποιέω ‘make, produce’	No
-ΠΟΡ- -πορ(ος) -πορ-ι(α)	AG πείρω ‘pierce; run through’	No

-ΣΚΟΠ- -σκοπ(ος) -σκοπ-ι(α) -σκοπ-ι(ο)	AG σκοπέω/σκέπτομαι 'examine, inspect, consider'	Yes
-ΤΟΜ- -τομ(ος) -τομ-ι(α)	AG τέμνω 'cut'	Yes
-ΤΡΟΦ- -τροφ(ος) -τροφ-ι(α) -τροφ-ει(ο)	AG τρέφω 'bring up, rear, grow'	Yes
-ΦΙΛ- -φιλ(ος) -φιλ-ι(α)	AG φιλέω 'love, regard with affection'	Yes
-ΦΟΡ- -φορ(ος) -φορ-ι(α) -φορ-ει(ο)	AG φέρω 'bear, carry a load'	Yes

Some of these bases were used in Ancient Greek to form common nouns in masculine with inflectional suffix -ος. Some of these nouns are existing words in Modern Greek as well, although they do not have a direct semantic connection to the base: **-γον-** – γόνος 'descendant', νομ- – νόμος 'law', **-πορ-** – πόρος 'resource', **-τομ-** – τόμος 'volume', **-φορ-** – φόρος 'tax', etc.

4. Modern Greek affixoids

In Modern Greek there is a special group of limited in number word-formation morphemes, isolated from existing nouns and adjectives: πολυ- (< πολύς 'great; many', πολυεκατομμυριούχος 'multimillionaire'), μεγαλο- (< μέγανος 'big', μεγαλοεπιχειρηματίας 'big businessman'), ψευδο-/ψευτο- (< ψευδής 'false', ψευτοαριστερός 'pseudo-left'), θεο- (< θεός 'god', θεογκόμενα 'great chick'), νεο- (< νέος 'new', νεοοθωμανισμός 'neo-Ottomanism'), μικρο- (< μικρός 'small', μικροκλεφτρόνι 'petty thief'), παλαιο- (< παλαιός 'old', παλαιοελλαδίτης 'resident of old Greece', i.e. of Greece's territorial borders formed right after the liberation from the Ottoman rule), ψιλο- (< ψιλός 'slim, thin', ψιλοκουβέντα 'light conversation, chatter'), καρ- (bound base or prefix καρ- 'black; big', καρραδεραφή 'big time gay') etc. This group also includes the affixoids with pejorative and / or obscene meaning: παλιο- (< παλιός 'old', παλιόκαιρος 'nasty weather'), βρομο- (< βρομιά 'dirtiness', βρομοδουλειά 'dirty work'), πουστο- (< πούστης 'faggot', πουστόγερος 'nasty old man; old faggot'),

κωλο- (κώλος ‘ass’, κωλοεκδρομή ‘fucking excursion’), ψωρο- (< ψώρα ‘scabies’, ψωροπεριφάνεια ‘shoddy pride’) and so on. In the case of these affixoids, grammaticalization is marked not only by desemanticization, but also by incorporation of the linking element [o], that thus becomes part of the first base. The latter process constitutes a morphological change that puts these morphemes closer to prefixoids. A proof of the incorporation of the linking element into the prefixoid is the fact that in derived words (also called pseudocompounds²⁴) there is no application of the law of vowel hierarchy²⁵ in the use of the linking element [o], which in the case of the pseudocompounds remains in its position in front of hierarchically stronger vowels as [a], and is not silenced, as is the case in genuine compounding: ψευτοαριστερός, but ψευδάργυρος ‘zinc’ (neo-classical compound), μεγαλοεπιχειρηματίας, but μεγαλεπήβολος ‘ambitious’ (Modern Greek compound), μικροάνοιγμα ‘small hole’, but αγριάνθρωπος ‘wild man; savage, barbarian’ (Modern Greek compound).

5. Conclusion

This brief analysis of the affixoids in Modern Greek shows that they do not form a unified category, but an “affixoid subcontinuum”, where we distinguish between neo-classical affixoids, that are very close to the free stems, have limited grammaticalization and are used in word-formation with many restrictions, then affixoids from Ancient Greek, which have undergone some process of grammaticalization and are used in Modern Greek in a lot of word-formation models, and finally Modern Greek affixoids, which do not have any connection to Ancient Greek word-formation models, are not used in the creation of scientific or other terminology and have the highest degree of grammaticalization, which is marked by morphological changes as the incorporation of the linking element into the affixoid.

References

- Booij Geert, Christian Lehmann, Joachim Mugdan (eds.). 2005. *Morphology. An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Booij, Geert. 2004. Compounding and Derivation: Evidence for Construction Morphology. – In: W. Dressler, D. Kastovsky, O. Pfeiffe, F. Rainer (eds.). *Morphology and its Demarcations. Selected Papers from the 11th Morphology Meeting, Vienna, February 2004*, 109–132. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Booij, Geert. 2005. *The Grammar of Words. An Introduction to Linguistic Morphology*. (Oxford Textbooks in Linguistics). 2nd edition. Oxford, New York: Oxford University Press.

²⁴ See Pάλλη 2007: 150–151.

²⁵ See Νικολού 2003, cited by Pάλλη 2007: 47.

- Borror, Donald. 1988. *Dictionary of Word Roots and Combining Forms*. Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.
- Haspelmath, Martin. 2002. *Understanding Morphology*. London: Arnold, New York: Oxford University Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva. 2004. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Peter, Elizabeth Traugott. 2003. *Grammaticalization*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieber, Rochelle. 2009. *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martinet, André. 1979. *Grammaire fonctionnelle du français*. Paris: Didier-Crédif.
- Trips, Carola. 2009. *Lexical Semantics and Diachronic Morphology. The Development of -hood, -dom and -ship in the History of English* (Linguistische Arbeiten № 527). Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Άννα. 1994. *Νεολογικός δανεισμός της Νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Κλαίρης, Χρήστος, Γεώργιος Μπαμπινιώτης. 2005. *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική – Επικοινωνιακή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κολιοπούλου, Μαρία. 2013. *Θέματα σύνθεσης της Ελληνικής και της Γερμανικής: συγκριτική προσέγγιση*. Πάτρα.
- Νικολού, Κ. 2003. *Μορφολογική και φωνολογική ανάλυση των μονολεκτικών συνθέτων της ελληνικής. Πτυχιακή εργασία*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ρόδος.
- Ράλλη, Αγγελική. 2005. *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ράλλη, Αγγελική. 2007. *Η σύνθεση των λέξεων*. Αθήνα: Πατάκης.

Морфология

Quelques remarques sur le syncrétisme casuel

Jack Feuillet
Paris

This paper deals with the casual syncretism in various languages and the progressive loss of certain cases. We distinguish three types: type A, where only marginal marks disappear; type B, where the syncretism begins to affect core functions; type C, where the casual marking of all functions exists no more (analytism). We illustrate the different situations with examples especially from Indo-European languages.

Keywords: cases, casual syncretism, Indo-European languages

Le prof. P. Asenova n'est pas seulement une grande spécialiste de linguistique balkanique, elle s'est aussi intéressée, par ses fonctions, à la linguistique générale. Cet article s'efforce de concilier ces deux centres d'intérêt.

Les fonctions syntaxiques s'expriment de trois manières: par des marques casuelles; par des relateurs (« indicateurs fonctionnels », appelés traditionnellement pré-, post- et circumpositions); par la position, ces différents procédés pouvant se combiner. Mais on a aussi le cas rare d'absence totale de marques. Selon Dixon (1980: 316), les langues australiennes appelées *non-Pama-Nyungan languages* connaîtraient cette situation. Il y en a d'autres, comme le lisu (langue tibéto-birmane):

Làma   *nya*   *ánà*   *khù̀-á*
tigre   TOP   chien   mordre-DÉCLAR

Anà   *nya*   *làma*   *khù̀-á*

[*nya* indique que le topique est le même que celui de la phrase précédente]

« Les chiens mordent les tigres » ou « Les tigres mordent les chiens ».

Cependant, le patient peut être marqué aussi par *lae*:

Làma   *nya*   *ánà*   *lae*   *khù*   *gə-a*
tigre   TOP   chien   PAT   mordre donner-DÉCLAR

(Foley & Van Valin 1985: 296).

En birman, on peut marquer l'agent seul (*ká*), le patient seul (*ko*), l'agent ou le patient, ou ne marquer aucun des deux (mais en ce cas, l'agent précède le patient). Par conséquent, il ne faut jamais sous-estimer la situation d'énoncia-

tion et le sens des actants dans certaines langues qui marquent peu les fonctions syntaxiques. Même dans les langues indo-européennes, le contexte est parfois nécessaire. Fourquet (1966: 31) cite cette phrase:

In den Nibelungen sollte der Mythos den Weg zum Volke bahnen: das Volk versteht Wagner durchaus unhistorisch als absoluten Wert, ewig bleibende Substanz.

« *Dans les Nibelungen, le mythe devait frayer la voie vers le peuple: le peuple, Wagner le comprend d'une manière tout à fait non-historique, comme une valeur absolue, une substance demeurant éternellement* ».

Sur le papier, il faut relire la phrase et tenir compte du contexte pour comprendre que le sujet est *Wagner* et que *das Volk* est l'objet. Une lecture expressive, avec accent d'insistance, peut faire sentir que *das Volk* occupe une position inhabituelle.

La grammaire traditionnelle et, malheureusement, presque toute la linguistique postsaussurienne, ont séparé ces trois procédés, tout simplement parce que leur analyse partait du mot. Ainsi, le cas est considéré comme une catégorie nominale (donc sémantique), la préposition comme une partie du discours et la position des éléments est rattachée à la syntaxe. On voit les conséquences pernicieuses de cette appréhension: on sépare arbitrairement ce qui ressortit au même domaine, à savoir l'expression des fonctions syntaxiques. Or, ces procédés sont combinables: la préposition, dans les langues flexionnelles, est liée au cas (on dit que telle préposition régit tel cas); d'autre part, en cas de syncrétisme du nominatif et de l'accusatif, la position devient pertinente. Et surtout, on voit bien que dans les langues qui ont perdu les marques casuelles, ce sont les autres procédés qui prennent le relais. C'est pourquoi on ne peut les dissocier dans une analyse fonctionnelle, car ils sont dans un rapport dialectique. Si l'on prend l'exemple des langues indo-européennes, on constate une nette solidarité: plus une langue a de marques casuelles, moins l'ordre des mots est pertinent d'un point de vue syntaxique. D'autre part, on peut gager à coup sûr qu'une langue qui a perdu les déclinaisons utilisera plus les prépositions et l'ordre des mots que celle qui les a conservées. Cette constatation banale est cependant importante pour le sujet traité: elle montre que la langue n'est pas dépourvue de moyens de remplacement quand elle perd la possibilité d'exprimer les fonctions syntaxiques par des marques casuelles.

La perte des cas peut s'assimiler mutatis mutandis à une sorte de cancer ou d'hémorragie, même si cette comparaison médicale peut paraître osée. On n'a jamais observé dans une langue indo-européenne de retour à la case-départ, c'est-à-dire de recréation de marques casuelles qui avaient disparu. Autrement dit, il y a un dégradé dans la maladie qui va de la petite alerte (ablation d'un ou deux

cas) à la généralisation en passant par l'arrêt à un stade donné. La situation des langues i.-e. peut être illustrée de la manière suivante:

- 8 cas (il s'agit de la situation la plus favorable): hittite, sanskrit;
- 7 cas: vieux slave, polonais, tchèque, lituanien, arménien;
- 6 cas: latin, russe;
- 5 cas: grec ancien;
- 4 cas: allemand, grec moderne;
- 3 cas: roumain;
- 2 cas: ancien français, bulgare, hindi;
- $\emptyset$ cas: français, espagnol, italien, persan.

Dans l'état actuel de nos connaissances, on ne peut guère expliquer pourquoi telle ou telle langue prend un, deux, trois cas ou plus, ou pourquoi le processus est stoppé ici alors qu'il est mené à son terme ailleurs. Mais ce n'est sans doute pas un hasard si certains cas sont plus menacés que d'autres. De même, il serait intéressant de voir si le processus se déroule toujours de la même manière. Il y a une autre question qui vient à l'esprit lorsqu'on compare les langues d'un même groupe ou les groupes d'une même famille: pourquoi les langues sont-elles touchées à des degrés différents? On a par exemple le cas frappant des langues slaves: à l'exception du bulgare-macédonien, toutes conservent un riche système casuel. Or, c'est cette exception qui apparaît inexplicable. Inversement, alors que toutes les autres langues romanes ont perdu les déclinaisons, le roumain est la seule à conserver un système à trois cas. C'est un phénomène si étonnant qu'on ne peut s'empêcher d'invoquer la réalité de l'union linguistique balkanique. Les langues en contact présentent des particularités qui ne se retrouvent nulle part ailleurs. En sens opposé, l'absence de contact ou d'influence directe peut expliquer la bonne conservation du système ancien: à l'abri des grandes zones culturelles de l'Antiquité, le balto-slave est resté morphologiquement archaïque. La position géographique de l'islandais explique aussi la bonne conservation de son système casuel. Mais il n'y a pas d'explication unique: les langues scandinaves sont allées très loin dans la simplification morphologique alors que l'allemand, au contraire, malgré de nombreux phénomènes de syncrétisme, garde un système à quatre cas. En bref, dans les langues indo-européennes, on peut distinguer trois types:

- le type où les marques casuelles sont nombreuses (Balto-Slavica);
- le type intermédiaire (Teuthonia; Balcanica);
- le type à absence de cas (Romania; Anglia; Scandinavia).

1. Type A

Lorsqu'on dit que le sanskrit et le hittite ont huit cas, il faut avoir présent à l'esprit le fait que ce système différentiel ne se réalise en sanskrit qu'aux masculins des thèmes en *-o-*, alors que le hittite les distingue bien (mais cette distinction est peut-être secondaire). Par conséquent, il y a dès les plus anciennes langues i.-e. attestées des phénomènes de syncrétisme. On les résume rapidement:

- En dehors de l'anatolien, l'ablatif et le génitif singulier sont confondus, sauf aux thèmes en *-o-*.
- Le vocatif n'est différent du nominatif qu'au masculin et au féminin sg.
- Les neutres ont une forme unique aux N, V, A (singulier et pluriel).
- Au pluriel, l'ablatif se confond avec le datif.
- Au duel, les réductions sont plus importantes, car il n'y a plus que trois formes: NVA, GL, DI Abl.

Plusieurs faits demandent à être commentés. Le nominatif masculin et féminin (sauf pour les thèmes en *-ā*) en **-s* face au neutre *-∅* (mais *-m* dans les thèmes en *-o*) rend vraisemblable l'hypothèse que le proto-indoeuropéen avait une structure de type ergatif, la désinence *-∅* représentant l'ancien absolutif et celle en *-s* l'ancien ergatif. Par là même, on confirme l'existence à une date très ancienne d'une opposition animé/inanimé. On pourrait cependant opposer l'argument que le thème nu aurait dû caractériser également l'animé quand il était au cas absolutif et qu'il n'y en a pas de trace. Pour rendre compte de cette anomalie, il y a deux solutions possibles:

- ou l'on postule que l'absolutif animé possédait un **-m*, ce qui serait plutôt rare d'un point de vue typologique.
- ou l'on estime que l'ancien animé s'est doté d'une marque spécifique lorsque le système est passé de la structure ergative à la structure accusative.

L'opposition animé/inanimé tient peut-être une plus grande place en indo-européen qu'on ne se l'était imaginé auparavant. Alors que l'inanimé est la plupart du temps conçu comme ne pouvant pas agir, l'animé est saisi comme agent et comme patient, et les langues éprouvent le besoin impérieux de distinguer les deux. On le voit à date historique en vieux slave: comme l'évolution phonétique avait entraîné la confusion de **-os*, **-us*, **-om*, **-um* en *ū* (*ъ*) ou en *ī* (*ѣ*) selon la nature dure ou molle des thèmes, la langue a recréé un accusatif en *-a* de forme génitive, mais uniquement pour les humains et les noms collectifs. En effet, dans une langue à ordre des mots libre, il est essentiel de distinguer celui qui fait l'action et celui qui la subit. Or, le marquage différentiel de l'objet est un phénomène extrêmement répandu dans les langues à structure accusative: espagnol, sarde, corse, engadinois *a*, roumain *pe*, persan *râ*. Le russe est allé très loin dans cette direction puisque l'accusatif et le génitif se sont confondus dans

tous les paradigmes du singulier et du pluriel lorsque le référent est un animé (et non plus seulement un humain, comme en vieux slave où, d'ailleurs, on trouve encore des accusatifs masc. sg. semblables au nom. sg.). Au XIXe siècle, le bulgare possédait encore un accusatif-génitif masculin qui ne s'employait qu'avec les noms propres, les noms de parenté et *Bog* 'Dieu'. Si l'on regarde en dehors des langues i.-e., on constate qu'on a des faits semblables dans le groupe sémitique. Le protosémitique avait un système à trois cas: N *-u*, A *-a*, G *-i*, bien conservé en arabe classique. Or, ces marques ont pratiquement disparu dans les dialectes arabes actuels sauf en cas de liaison (avec les possessifs par exemple). Mais de nombreuses langues sémitiques ont recréé un marquage différentiel de l'objet: c'était déjà le cas en akkadien tardif, en hébreu et dans toutes les variétés d'araméen. A l'heure actuelle, le phénomène a gagné quelques dialectes néo-arabes (irakien, syro-libanais, maltais) et totalement l'éthiopien du sud (tigré, tigrigna, gafat, amharique) (Bossong 1991: 141).

À cette occasion, on peut relever un fait qui semble une lapalissade, mais qui a de profondes conséquences pour l'évolution des systèmes: une langue ne peut utiliser que les moyens dont elle dispose. Si le vieux slave a emprunté une désinence génitive, c'est parce que le génitif était le seul cas disponible. En effet, le datif servait à marquer l'objet II, et l'instrumental, ainsi que le locatif, étaient utilisés pour l'expression des fonctions circonstancielles. D'autre part, le génitif marquait l'objet dans la phrase négative et il n'était donc pas tombé du ciel. Ce n'est pas un hasard non plus si presque toutes les langues à marquage différentiel de l'objet se servent du morphème d'objet II (datif): comme la personne est normalement au datif dans les phrases triactancielles, elle se transpose aisément en fonction objectale dans les phrases biactancielles.

Dans les langues du type A, on relève les cas de syncrétisme suivants:

1) Le vocatif disparaît en tant que tel. C'est ce qui se passe en russe et en biélorusse (mais non en ukrainien), ainsi qu'en slovène. Ce cas a toujours été à part, et les grammairiens le considèrent comme hors-syntaxe. Il forme par lui-même un phrasème. Le plus étonnant peut-être est que certaines langues le conservent, en particulier le bulgare qui a éliminé toutes les autres marques casuelles. À nouveau, il faut replacer l'ensemble dans le contexte balkanique: le grec a conservé ce cas toujours vivant, ainsi que le bulgare. Le roumain a un vocatif en *-e* qui est peut-être conservé du latin, mais son vocatif en *-o* ne peut être qu'un emprunt au slave. Mais hormis cette situation particulière, on peut considérer que le maintien du vocatif est une curiosité.

2) En ce qui concerne les cas obliques du singulier, le latin a perdu l'instrumental (confondu avec l'ablatif) et le locatif qu'il n'atteste que sous forme de traces. La réduction est encore plus forte en grec ancien puisque le génitif acquiert les valeurs de l'ablatif, tandis que le datif prend celles d'instrumental et du locatif tout en gardant les siennes. Le serbo-croate (mais non ses dialectes čakavien et kajkavien) a confondu le datif et le locatif sg. On a une situation à peu

près semblable en germanique, attestée par le gotique, où le datif prend les valeurs de l'instrumental (conservé encore en westique, mais qui disparaîtra assez rapidement), du locatif et une partie des valeurs de l'ablatif, tandis que le génitif prend en charge l'autre partie. La situation est très voisine en vieil-irlandais, qui possède le même système casuel que le germanique ancien.

Au pluriel, la confusion du datif et de l'ablatif est totale en latin. On mettra ce fait en parallèle avec la confusion du D-I-L (en *-ma*) en serbo-croate.

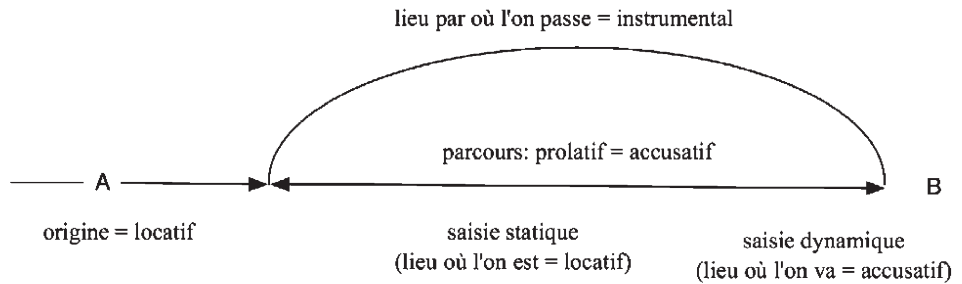
Pour résumer la situation, on peut dire que dans les langues du type A, on a pour les cas obliques la situation suivante (on exclut le génitif conservé partout):

- maximum: D I L (Abl).
- intermédiaire: D + autre cas.
- minimum: D seul.

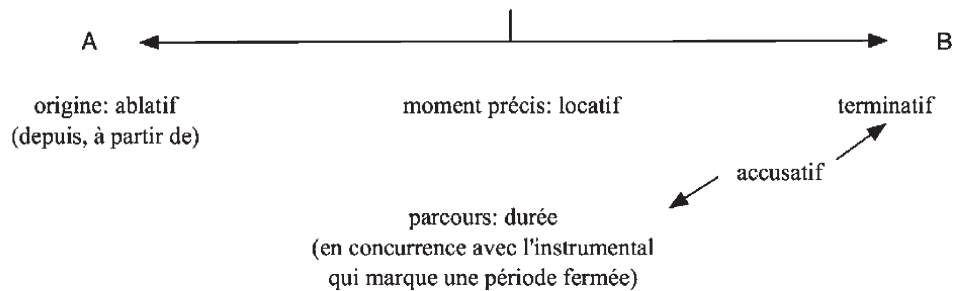
Si l'on excepte le latin, la coalescence se fait toujours en direction du datif. Ce n'est certes pas un hasard, et il convient de s'interroger sur le phénomène. Pour ce faire, on va tenter une esquisse des marques casuelles utilisées comme marquants de fonctions circonstancielles.

3) Les circonstants se divisent commodément en lieu, temps et notion (ce qui n'est ni lieu, ni temps):

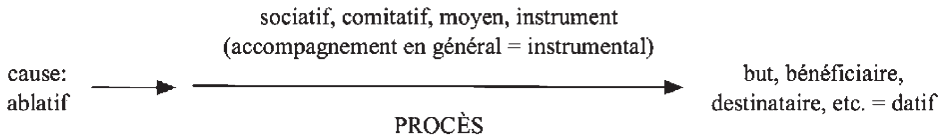
a) Le lieu s'organise selon le système des interrogatifs latins. On trouve dans les diverses langues indo-européennes des cas utilisés seuls.

b) On a un schéma parallèle avec le temps:

c) La notion est en revanche un peu différente:

L'accusatif n'apparaît normalement pas dans le système notionnel (ou rarement), alors que le datif n'apparaît pas dans le système spatio-temporel.

Si l'on compare maintenant avec les schémas actanciels, on retrouve en quelque sorte – mais en plus complexe – des traits communs puisque le datif est le cas du bénéficiaire, alors que l'accusatif est l'objet de référence (patient). Il va donc y avoir une superposition de structure avec trois termes fondamentaux: l'origine/le centre/l'entité terminale. L'accusatif restera toujours ce qui se situe entre deux points: parcours, durée et direction. L'origine, le point de départ sera exprimé par le génitif dont certains emplois sont proches de ceux de l'ablatif, tandis que le datif va remplacer le locatif. Quant à l'instrumental, il sera exprimé prépositionnellement, et chaque langue choisira parmi l'inventaire disponible le cas adéquat qui n'a à vrai dire plus d'importance puisqu'il est figé et non pertinent: en latin ablatif, en germanique datif, mais accusatif pour le perlatif.

On remarquera que le latin a accompli le même parcours que les autres langues, mais sans aller jusqu'au bout, puisque si le syncrétisme datif/ablatif s'est fait au pluriel et au singulier de la 2e déclinaison, ainsi qu'avec un grand nombre d'adjectifs, il ne s'est pas produit ailleurs.

L'important est donc l'expression de cette opposition ternaire à l'intérieur des fonctions circonstancielles à l'aide de cas qui sont utilisés avant tout pour les fonctions actanciennes. Cela montre que les fonctions circonstancielles n'ont pas obligatoirement besoin de formes casuelles spécifiques: c'est pourquoi le remplacement des cas par des prépositions est particulièrement fréquent. Le tokharien illustre bien cette situation. Krause & Thomas (1960: 79–90) distinguent les cas primaires (nominatif, oblique [= accusatif], génitif et vocatif [uniquement en B]) et les cas secondaires formés à l'aide d'affixes monofonctionnels à partir du cas oblique: instrumental en *yo* (en tokharien B, remplacé par le perlatif), perlatif (A *-a*, B *-sa*), comitatif (A *-assäl*, B *-mpa*), allatif (A *-ac*, B *-s(c)*), ablatif (A *-äs*, B *-mem*), locatif (A *-am*, B *-ne*), causal (seulement en B *-ñ*). Ce sont en fait des postpositions senties comme telles.

On peut en tirer la conclusion suivante, déjà signalée depuis longtemps: dans le processus de disparition des marques casuelles, ce sont toujours les cas spécialisés dans l'expression des fonctions circonstancielles qui sont touchés en premier. La raison en est simple: le cas seul ne peut exprimer les relations spatio-temporelles ou notionnelles avec autant de précision que la pré- ou postpo-

sition. Dès lors, la marque casuelle après préposition devient redondante, sauf dans l'opposition locatif/directif. L'allemand fournit un excellent témoignage: les prépositions dites «mixtes» n'ont la double réaction que lorsqu'elles ont un sens spatial (*Ich fahre auf der Autobahn /Ich fahre auf die Autobahn* «Je roule sur l'autoroute /Je m'engage sur l'autoroute»); si elles ont un sens temporel ou notionnel, on ne trouve plus que l'accusatif avec *auf* et *über* et le datif avec les autres prépositions.

Le locatif seul n'existe plus en grec et en latin que dans quelques archaïsmes. En vieux slave, il est encore fréquent, mais presque uniquement avec des verbes préfixés où le préfixe a la forme d'une préposition. Par la suite, cette situation disparaît: toutes les langues slaves qui ont conservé le locatif l'emploient seulement après préposition. Cela confirme la direction de l'évolution: cas seul, puis cas avec préposition, et finalement préposition seule si le processus parvient à son terme.

2. Type B

Dans les langues du type B, le syncrétisme commence à toucher les cas dits «centraux» exprimant ce que les linguistes anglo-saxons appellent les *core functions*. Les meilleurs représentants de ce type sont les langues balkaniques, mais on peut citer aussi l'allemand parlé où le génitif a disparu et qui ne présente plus, dans le cas le plus favorable (masculin singulier), qu'un système à trois cas: N-A-D.

La confusion du génitif et du datif ou plutôt la fusion en un cas unique des anciens génitif et datif a toujours été citée comme exemple typique du *Sprachbund* balkanique: dans d'autres terminologies, on parle de «balkanisme primaire». La convergence est effectivement frappante. Dans les langues dont on peut suivre l'évolution à partir d'états anciens (grec, latin, vieux slave), on constate la coalescence du génitif et du datif, distincts à l'origine. Morphologiquement, c'est l'ancien génitif qui est représenté en grec, et l'ancien datif en roumain et en bulgare, tandis qu'en albanais, on a une répartition selon le nombre: ancien datif au singulier, mais ancien génitif au pluriel. Quoi qu'il en soit, la convergence typologique est remarquable.

C'est ici qu'il faut analyser la position et les valeurs du génitif dans le système casuel. Dans la phrase verbale, s'il n'a pas remplacé l'ablatif, il n'est employé que dans les structures avec copule où il marque l'appartenance. Le génitif est prévisible à l'origine, car il est étroitement lié au sémantisme du noyau verbal. Là où il est d'un usage constant, c'est dans l'expression des fonctions adnominales. En conséquence, il est disponible pour rendre certaines fonctions adverbiales si d'autres cas donnent des signes de faiblesse (on l'a vu pour le vieux

slave). Il est donc écartelé entre plusieurs mouvements qui peuvent être contradictoires: si l'ablatif est distinct, comme en latin, le génitif n'a qu'une extension très limitée dans la phrase verbale, et il reste marginal; s'il acquiert les valeurs de l'ablatif, il sera fréquent comme marquant de fonction circonstancielle, mais beaucoup plus rare comme marquant de fonction actancielle. Si l'on prend l'exemple du vieux slave, on constate que le génitif apparaît comme objet II de verbes qui appartiennent aux champs sémantiques suivants: 'emplir', 'rassasier', 'privation', 'libération' (on reconnaît aisément la valeur partitive). Comme objet I, on trouve des verbes de sentiments négatifs, comme 'pleurer', 'gémir', 'trembler', 'souffrir', 'craindre', 'mépriser', 'envier', 'venger', de désir et d'attente ('chercher', 'désirer', 'attendre', 'demander') et des verbes *sentiendi*. Il est aisé de reconnaître des valeurs «partitive» (éloignement) et «causale» (verbes statiques de sentiment). La valeur réellement originale du génitif se trouve après les verbes de désir où l'on cherche à acquérir quelque chose pour le rendre sien. En fait, ne s'agit-il pas de la valeur de possession telle qu'elle est attestée dans le complément adnominal? On peut donc conclure provisoirement à trois grandes valeurs du génitif en vieux slave:

- l'appartenance;
- la partition, la privation, ce qui expliquerait non seulement le partitif dans russe *nalej nam vina* «verse-nous du vin», mais aussi la construction avec génitif dans la phrase négative;
- la cause, l'explication.

Mais le génitif est pratiquement en distribution complémentaire avec l'accusatif dans la phrase verbale biactancielle et avec le datif dans la phrase triactancielle. C'est pourquoi, s'il n'a pas pris d'autres valeurs à la suite de la disparition de certains cas, il est soit menacé comme actant (ainsi, l'allemand littéraire a éliminé la construction génitive de beaucoup de verbes mha.), soit menaçant pour le datif à cause de sa disponibilité comme actant. Cette situation, qui apparaît de prime abord totalement paradoxale, est pourtant celle qui est représentée dans les langues balkaniques: soit c'est le génitif qui est éliminé comme objet de la phrase biactancielle, mais il prend la place du datif comme objet II de la phrase triactancielle, tout en conservant ses valeurs adnominales (c'est le cas du grec), soit c'est le datif qui élimine totalement le génitif en lui prenant ses valeurs adnominales (c'est le cas du roumain). C'est donc bien la notion de *distribution complémentaire* selon les unités qui est le concept fondamental: le datif n'apparaissant pratiquement que comme complément adnominal, l'un peut prendre la place de l'autre sans que la reconnaissance des fonctions syntaxiques soit compromise.

Dans le cas de l'allemand populaire, l'évolution est un peu différente: c'est le datif seul avec changement de structure à l'intérieur du groupe nominal qui est choisi (type *dem Vater sein Wagen* /au père sa voiture/«la voiture de mon père»)

ou la préposition *von*, qui est déjà obligatoire dans la langue littéraire lorsque le déterminant n'apparaît pas ou que la marque casuelle n'est pas apparente.

On notera qu'en bulgare, c'est le datif qui s'est maintenu le plus longtemps avec l'accusatif. Il a toujours une forme spécifique dans les pronoms à la forme courte (qui servent aussi de possessifs) aux trois personnes du singulier et à la troisième du pluriel.

Une dernière remarque sur le génitif et le datif: en vieux bulgare, ces deux cas étaient courants et en concurrence dans l'expression du complément adnominal. Il y a sans doute à l'origine une transposition de la structure verbale d'appartenance avec datif dans une structure nominale (cf. fr. populaire *la voiture à mon père*). Mais il est remarquable que toutes les langues slaves, sans exception, aient éliminé cette redondance.

3. Type C

Avec les langues du type C, c'est tout le marquage des fonctions actancielles à l'aide de morphèmes casuels qui se trouve remis en question, l'aboutissement étant le passage complet à l'analytisme. Dans les systèmes à deux cas, on peut distinguer les oppositions suivantes:

1) Opposition cas-sujet/cas-régime. C'est par exemple ce qu'on trouve en ancien français:

	SG	PL
Sujet	<i>li murs</i>	<i>li mur</i>
Régime	<i>le mur</i>	<i>les murs</i>

Mais il y a des confusions au féminin: sujet *li pere* au sg. et au pl.

2) Opposition cas «direct» (anciens nominatif et accusatif)/cas «oblique»: c'est la situation du hindi où le cas oblique apparaît presque toujours après préposition, et en roumain, langue où l'objet II «indirect» et le complément adnominal sont exprimés par le cas seul.

3) Opposition *casus generalis*/autre cas marginal: par exemple en bulgare où le vocatif est hors-construction, ou en anglais, qui conserve un cas possessif.

Mais les situations peuvent être variées selon les types, les genres, le nombre ou les déterminants. À titre d'illustration, on peut citer les langues balkaniques:

– En roumain – si l'on excepte le vocatif –, les masculins et les pluriels ne se déclinent pas, et seuls les féminins opposent une forme de NA et une forme de GD. Mais la forme unique de pluriel est semblable à celle du NA singulier. En revanche, si le substantif est articulé, il y a une opposition binaire au singulier comme au pluriel.

– En albanais, à la déclinaison non articulée, on a deux formes au singulier: NA et GD; au pluriel, on a trois formes: NA/GD (en *-ve* à tous les genres) et Abl. (en *-sh* partout), mais ce dernier peut être remplacé par la forme de GD, d'où une opposition binaire aux deux nombres:

Masc. sg.	NA	<i>gur</i> 'pierre'	pl.	NA	<i>gurë</i>
	GD	<i>guri</i>		GD	<i>gurëve</i>
				Abl.	<i>gurësh</i>

À la déclinaison articulée, la forme d'Acc. sg. (en *-n*) est différente de celle du Nom. au masculin et au féminin: par contre, l'ablatif n'a pas de forme particulière:

Sg.	N	<i>guri</i> 'la pierre'	pl.	NA	<i>gurët</i>
	A	<i>gurin</i>		GD Abl	<i>gurëvet</i>
	GD	<i>gurit</i>			

– En grec moderne, on a la plupart du temps seulement deux formes distinctes au singulier et au pluriel. En dehors du type en *-ος*, qui maintient des formes différentes au N, A, G et Voc. singulier et pluriel (sauf Voc.), les masculins opposent au singulier un nominatif en *-ς* à une forme de VAG sans *-ς*; au pluriel, on a une forme de NVA en *-ες*; et une forme de G en *-ων(ν)*. Les féminins et les neutres opposent, aussi bien au singulier qu'au pluriel, une forme de NVA à une forme de G. Mais il faut préciser que l'article a des formes différentes au N, A, G (masc. et fém. sg.) et deux formes au neutre NA/G. Le génitif pluriel *των* est commun aux trois genres.

Mais il faut tenir compte aussi de ce qui se passe avec les pronoms. Les linguistes ont trop souvent tendance à les assimiler aux noms: il est vrai qu'ils occupent les mêmes fonctions syntaxiques dans l'unité verbale, mais ils peuvent marquer ces dernières de façon différente. Dans toutes les langues indo-européennes, on a au moins deux formes différentes pour les pronoms personnels au singulier (sauf peut-être pour le neutre de la 3e; cf. angl. *it*). L'une des formes est toujours celle du sujet et de l'attribut, l'autre celle de l'objet. Aux 3èmes personnes, l'objet I et l'objet II sont toujours marqués différemment: *le/lui*; angl. *him/to him*. Mais la contiguïté avec un groupe nominal peut simplifier le marquage: *I give him a book/I give a book to him*. D'autre part, de nombreuses langues distinguent un système absolutif/ergatif avec les noms et un système nominatif/accusatif avec les pronoms.

On constate aussi (cf. les langues balkaniques) que le marquage tend à la simplification dans la mesure où un seul constituant du groupe nominal se spécialise pour indiquer la fonction du groupe. On retrouve le principe d'économie, si répandu dans tous les domaines.

La simplification, et *a fortiori* la disparition des marques casuelles, entraîne un bouleversement typologique. Il est évident que la langue doit distinguer par d'autres moyens les fonctions actancielles. Trois procédés sont attestés:

1) Le recours à une préposition: c'est la solution presque obligée pour marquer l'objet II dans les langues sans déclinaison. Mais la position peut suffire, bien que le phénomène soit rare: angl. *He gave the children a toy* à côté de *He gave a toy to the children*: ici, c'est l'opposition animé/inanimé qui a pris le relais. Mais on n'oubliera pas les cas de marquage différentiel de l'objet.

2) Si les anciens nominatifs et accusatifs se sont confondus, la position devient le critère déterminant: les langues i.-e. adoptent la position SVO ou plus précisément le sujet précède l'objet, les pronoms se plaçant avant les groupes nominaux. Cela crée des contraintes de position que les langues vont essayer d'assouplir par l'utilisation d'un troisième procédé, à savoir la thématization de l'objet.

3) Le rappel d'un objet situé en tête de phrase par une forme pronominale est un moyen de se libérer de la servitude consistant à placer le sujet avant l'objet. Ce n'est pas un hasard si le phénomène est particulièrement développé en français et dans les langues balkaniques, langues où – à l'exception du grec – le sujet et l'objet ont la même forme. Mais cela n'explique évidemment pas pourquoi certaines langues présentant les mêmes phénomènes de syncrétisme n'ont pas recours à ce procédé. Cette impuissance à trouver le ressort explicatif se vérifie à chaque fois que l'on veut rendre compte exhaustivement d'un phénomène: une fois qu'il s'est accompli, on peut arriver à comprendre sa genèse à partir d'une situation donnée, mais il est presque toujours impossible de le prévoir ou d'expliquer pourquoi les choses se sont passées ainsi, alors que dans une autre langue étroitement apparentée ou présentant des structures quasiment identiques, il ne s'est rien produit de semblable. Mais ces incontestables difficultés ne doivent pas empêcher les recherches de continuer dans cette voie.

4. Conclusion

L'exposé a montré que les cas grammaticaux sont à replacer dans la perspective plus vaste de l'expression des fonctions syntaxiques. Il semble maintenant acquis qu'on ne peut plus séparer méthodologiquement cas, prépositions et position: ils font partie de l'inventaire des moyens dont dispose une langue pour indiquer les rôles des participants.

Il a paru intéressant d'illustrer les stades attestés par les langues indo-européennes. On remarque que le système maximum de huit cas est finalement assez pauvre comparé à celui du finnois (15 cas) et du hongrois (17), sans parler de l'agoul (Caucase du N.E) qui possède 4 cas «grammaticaux» (absolutif, ergatif,

génitif, datif), 24 cas «locaux» et un comitatif. Les différents types montrent les paliers suivants:

1) Système relativement riche, constitué de cas fondamentaux marquant les fonctions actanciennes et de quelques cas à valeur circonstancielle.

2) Perte complète ou presque complète des cas à valeur circonstancielle, mais maintien des cas actanciels.

3) Cas «actanciels» simplifiés ou éliminés, avec désémantisation de certaines prépositions et rôle accru de la position des éléments.

Bibliographie

Bossong, Georg. 1991. Differential Object Marking in romance and Beyond. – In: Wanner D. and Kibbee (eds). *New Analyses in Romance Linguistics*, 143–170. Amsterdam/Philadelphia: J. Benjamins Pub.

Dixon, Robert M.W. 1980. *The languages of Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foley William & Van Valin Robert D. 1985. Information packing in the clause». – In: Shopen Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description*, vol. 1., 282–364. Cambridge: Cambridge University Press

Fourquet, Jean. 1966. *Les groupes syntaxiques de l'allemand* (polycopié). Paris: Grand-Palais.

Krause Wolfgang & Thomas Werner 1960. *Tocharisches Elementarbuch* Band 1. Heidelberg: Carl Winter.

О затруднениях при грамматикализации Посессивный перфект и экзистенциальный пассив в болгарском языке

Руселина Ницолова
Софийский университет „Св. Климент Охридский“

Grammaticalization is a process reaching various degrees in quantitative and qualitative terms due to difficulties of various kinds. Two cases of grammaticalization involving *habere* are discussed: possessive perfect (Имам две написани статии по въпроса ‘I have two written articles on this topic’) and existential passive (Има две написани статии по въпроса ‘There are two written articles on this topic’), with a focus on the difficulties of lexico-semantic, morphological and thematic character in the development of these processes in Bulgarian.

Keywords: grammaticalization, degrees of grammaticalization, possessive perfect, existential passive, Bulgarian.

0.1. Грамматикализация – вид изменение, при котором „в определенных лингвистических контекстах говорящие используют части конструкций с грамматической функцией. В течении времени созданный грамматический элемент может стать более грамматическим, так как приобретает больше грамматических функций и расширяет множество своих классов“ (Brinton, Traugott 2005: 99). В этом определении отмечена одна важная особенность грамматикализации – это процесс, который может развиваться в разную степень, что касается грамматичности нового элемента, как в количественном отношении (т.е. в степени его частотности), так и в качественном отношении, напр. степень включения в новую конструкцию всей возможной лексики данного класса, место конструкции в грамматической системе, конкуренция с синонимическими конструкциями, если они налицо и т.д. (см. подр. Nitsolova 2014). К этому можно добавить, что существуют и случаи неразвившихся грамматикализаций, которые не могли достичь более высокую степень в количественном отношении (у них очень маленькая частотность) или в качественном отношении (в них участвуют очень мало лексем данного класса, они не могли занять свое место в оппозициях грамматической системы и т.д.).

0.2. Существуют и провалившиеся грамматикализации. Очень хороший такой пример представляет т.наз. синтетический кондиционал в болгарском языке типа *ядвам, ядвах*, который существовал очень ограничен-

но определенное короткое время в истории (XIX в. и первые десятилетия XX в.) и потом его употребление свелось лишь до нескольких глаголов. Причина этой несостоявшейся грамматикализации прежде всего формальна: использование для выражения условного значения суффиксов, которые омонимны с суффиксами имперфективации или близкие к ним *-ва, -ава, -а*. Эти суффиксы прибавляются лишь к некоторым основным глаголам несов. вида или к некоторым производным глаголам сов. и несов. вида (см. подр. Чакьрова 1995). В результате не редко создается омонимия с индикативными формами наст. времени и имперфекта, которая мешает расширенному употреблению „новых“ форм.

0.3. Существуют однако и грамматикализации, которые не исчезают, но развиваются лишь до определенной степени, не достигая полного развития в качественном и количественном отношении. В этой статье мы рассмотрим две такие грамматикализации и постараемся анализировать факторы, которые препятствуют их полному развитию. Речь идет от т. наз. посессивного перфекта – дальше: ПП (1) *Имам две написани статии по въпроса* ‘У меня две написанные статьи по вопросу’, и о т. наз. экзистенциальном пассиве – дальше: ЭП (2) *Има две написани статии по въпроса* ‘Существуют две написанные статьи по вопросу’, т.е. две грамматикализации с участием глагола *habere* и страдательного причастия прошедшего времени. В первом случае употребляется личный глагол *имам*, выражающий притяжание, а во втором – безл. глагол *има*, обозначающий экзистенцию.

1. Посессивный перфект (ПП)

1.1. Посессивный перфект считают одной из особенностей Standard Average European languages (Haspelmath 2001:1495). В зависимости от степеней развития грамматикализации посессивного перфекта в типологии Heine, Kuteva (2006: 144–145) эту конструкцию в болгарском литературном языке классифицируют в первой степени развития из четырех возможных (вместе с нулевой степени). Хайне, Кутева считают, что подобно положение и в других славянских языках (чехском, словацком, польском, словенском, верхне- и нижнелужицком, сербском, хорватском и в некоторых украинских и белорусских диалектах, как и в украинском литературном языке (Поповић 2014), тоже в современном ирландском, баскском, испанском (перфект с *tener*) и ирландском английском. Кроме того ПП засвидетельствован и в балканских языках, напр. формы типа лат. *factum habeo*, образованные с глаголом *имам* + страдательное причастие прош. времени ср. р. существуют в болгарских диалектах – *имам видено* ‘я увидел, букв. у меня увиденное’ = рум. *am văzut* = гр. *ἔχω γραμμένο* = рум. *kam parè* (Наврәнек 1931). Надо

отметить, что в болгарском литературном языке в форме ПП существует согласование причастия с прямым дополнением по роду и числу в отличие от югозападных македонских, южнотракийских и странджанских болгарских диалектах, в которых наблюдается более сильное развитие грамматикализации в рассматриваемой конструкции, напр. *Tuga ošte nemach xodeno na kasabata* – Еникьой, область Ксанти (Vasilev 1968: 217; Heine, Kuteva 2006: 145; Младенов, Дуриданов 2008; Nomachi 2015 и др.). Мы вполне согласны с мнением Асеновой (1989: 197), что „изоморфный перфект в балканских языках с *имам* + страд. прич. прош. вр. (изменяющееся или нет) (...) можно считать балканским образованием лишь в областях, известных и долгим и результатным билингвизмом (и полилингвизмом), т.е. в болгарских диалектах в югозападной Македонии“.

1.2. *О генезисе ПП в болгарском литературном языке.* Если генезис ПП в болгарских диалектах связан с *устными* языковыми контактами прежде всего с греческим языком, возможно и с арумунским и албанским языками, то генезис ПП в болгарском литературном языке связан с *письменным* влиянием других языков. Не случайно первые примеры ПП в древнеболгарском языке отражают соответствующую конструкцию в греческом языке, напр. в Марийском евангелии: *okameneno li imate srydъse wafe / πεπορωμένην ἔχετε τήν καρδίαν ὑμῶν* (Kostov 1975: 81, тоже и Мирчев 1973/1976). Мы считаем, что единичные примеры ПП в древнеболг. яз. в церковной литературе и стилистически ограниченное употребление ПП в настоящий период в публицистическом и административно-деловом стиле являются проявлениями тенденции к интеллектуализации в литературных языках. Интеллектуализация, как и демократизация – в известном смысле противоположные тенденции из теории литературных языков Пражской лингвистической школы, введенные впервые Гавранком. Интеллектуализация является тенденцией в развитии литературных языков, которая проявляется „приспособлением литературного языка, чтобы языковые проявления были определенными и точными, в зависимости от необходимости абстрактными, и чтобы они могли выразить связанность и сложность мышления, усиливая интеллектуальную сторону речи“ (Navránek 1932: 45; об интеллектуализации в болгарском литературном языке см. Ницолова 1979). Характерно для интеллектуализации то, что эта тенденция развивается под влиянием других литературных языков, в начале развития славянских языков – греческого и латинского, а потом и под влиянием иностранных языков славянского и неславянского происхождения. Сегодня трудно установить без подробных диахронных разысканий какой язык или языки являются источником влияния, так как много явлений в области синтаксиса, которые потом переходят в морфологию, имеют общий европейский характер. Новое время объединяет коммуникационно весь мир при помощи медий, а и практиче-

ская деятельность, в которой наблюдается тенденция к стандартизации в многих областях, тоже объединяет людей в мире. Поэтому не случайно, что и в болгарском, и в сербском (напр. Nomachi 2012, 2015), и в украинском литературном языках (см. Поповић 2014), как и в формирующейся норме македонского литературного языка (см. Mitkovska, Vužarovska 2008), ПП употребляется преимущественно в журналистическом и административно-деловом стилях, т.е. в стилях, в которых авторы стремятся соблюдать определенную установленную форму (см. Mitkovska, Vužarovska 2008: 130). Очень интересен и тот факт, что в указанных языках наблюдается очень большая близость в группах лексем, которые участвуют в качестве глагола страд. прич. в ПП (эти группы подробно представлены Попович в серб. и укр. языках.) Это ясный знак, что идиоматичность конструкции ПП на этом этапе очень высока в тех языках.

1.3. *Исследования о ПП в болгарском литературном языке.* Так как множество авторов писали по этой теме, здесь укажем лишь на группы основных мнений. Нет единства о том, является ли ПП установившейся морфологической формой или это синтаксическое сочетание с пассивным результативным значением. А.Т.-Балан (1957), К. Мирчев (1973), Й. Пенчев (1968) поддерживают второе мнение, а Вл. Георгиев (1957/1976), который написал целую студию по вопросу на основе большого материала, считает, что в нашем языке возникает новое глагольное время. С возникновением теории грамматикализации авторы начали говорить о степени грамматикализации ПП. Как мы упомянули, Heine, Kuteva (2006: 144–145) считают, что ПП находится на развитой первой степени грамматикализации, так как возможно опущение прямого дополнения, напр. (3) *Имам сготвено* ‘У меня состряпанное’. Нам кажется, что это пример субстантивации из-за эллипсы определяемого причастием, ср. (4) *Имам сготвено ядене* ‘У меня состряпанная еда’, проявляющийся только в единичных случаях, является исключением, а не тенденция развития ПП, как в македонском, ср. *Имам работено*.

1.4. *Наш корпус материала.* Наши наблюдения сделаны на основе экскерпции (о ней благодарю доц. П. Осеновой) из корпуса *BulTreeBank* (<http://www.webclark.org/>), начало 2004 г., который содержит тексты преимущественно из газет последних двух десятилетий – 111 примеров с ПП и 163 примеров с ЭП. Мы хотели сравнить состояние ПП в настоящее время с состоянием во времени Вл. Георгиева (1957), хотя 60 лет – это мгновение в истории языка. Надо подчеркнуть, что примеры Георгиева собраны преимущественно из устного варианта административно-делового стиля и меньше из газетных статей, опубликованных докладов, канцелярских писем, объявлений и под. Тексты нашего корпуса преимущественно публицистические из периодических изданий национального и регионального характера. От-

дельные примеры мы собрали из телевизионной речи, а единичные примеры – из разговорной речи, где ПП встречается исключительно редко, как и в художественной литературе. Надо подчеркнуть, что в нашей эксцерпции некоторые причастные лексемы в ПП встречаются многократно, т.е. речь идет о более или менее идиоматических сочетаниях, напр. *имам регистрирана фирма, имам изготвена оценка, имам създадена лаборатория/ отлична правна база, имам изградена структура/ водопроводна мрежа, имам разработана схема, имам изработена обща позиция, имам необслужвани кредити, имам несъбрани вземания/ плащания, имам сключен договор/ брак* и др. (13 раз повторяется сочетание *имам + сключен* ‘заключенный’). То же самое положение и в примерах Вл. Георгиева. Там еще чаще засвидетельствованы конструкции с одинаковыми причастиями, напр. *имам запланиран/ заплануван една такава работа, лекции/ два кабинета* и др., *имам записан твоя телефон/ един семестър/ лекции* и др., *имам написани лекции/ редица научни трудове* и др. Если наблюдаются некоторые лексические различия, они связаны и с содержанием примеров из речи двух разных социальных и экономических периодов, как и с различными источниками материала.

1.5. *Состав конструкции с РР с формальной и семантической точки зрения.* В конструкции с ПП входят:

а) подлежащее – главный аргумент, обозначающий глагольное лицо глагола *имам*. Так как болгарский – pro-drop язык, подлежащее 3. лица, которое самое частое в конструкции, иногда может не фигурировать в предложении;

б) главный предикат – глагол *имам*;

в) второстепенный предикат – он функционирует в качестве второго сказуемого определения – к дополнению – и выражен страдательным причастием на *-н-, -т-*;

г) аргумент к главному предикату *имам* – он функционирует в качестве прямого дополнения и выражен именем/местоимением в общей форме/винительном падеже, или именной группой. Напр. (5) *До момента химическият комбинат **има натрупани** задължения в размер на 50 милиарда лева* (Демокрация, 1998-05-29) ‘До тех пор у химического комбината накоплены 50 миллиардов лева денежных долгов’; (6) *Тая работа я **имам сканирана*** (разг. речь) ‘Эта работа у меня сканирована’.

1.5.1. *Формы глагола имам.* Глагол *имам* употребляется чаще всего в наст. время, но может быть и в имперфект, буд. вр., буд. в прош., ср. (5а) *Химическият комбинат **имаше натрупани** задължения.../ **ще има натрупани** задължения.../ **щеше да има натрупани** задължения...* Лексическое значение *имам* – статив, блокирует употребление аориста, а результирующие времена плюсквамперфект, буд. предварительное, буд. предв. в прошедшем замещаются акционными временами имперфект, буд. вр., буд. в

прош. Перфектные формы индикатива (*имал съм*), которые после развития эвиденциальной системы являются синкретичными (совпадают в 1 и 2 л. с наст. вр./ имперфектом конклюдива, а в 3 л. – лишь с формами тех же времен конклюдива), чаще используются с конклюдивным значением, т.е. означают, что у говорящего несвидетельская осведомленность о действии, точнее – о состоянии. Ср. (7) *Товава химическият комбинат е имал натрупани задължения в размер на 50 милиарда лева*. В эксцерпции существуют и примеры с ренарративов наст. вр./ имперфекта, обозначающий, что источник информации говорящего – чужая речь. Напр. (8) *Именно той е осигурявал цигарите от Кипър, където имал регистрирана фирма* (Капитал, 1998-05-27); ‘Именно он обеспечивал сигареты из Кипра, где у него была зарегистрирована фирма.’ Формы дубитатива глагола *имам* возможны, но не засвидетельствованы в ПП из-за сложности их значения и вообще очень редкого употребления.

1.5.2. *Формальные особенности страдательного причастия*: а) Переходность причастного глагола. б) Вид: преимущественно СВ, редко НСВ или двувидовые глаголы. Напр. (9) *Художникът имаше рисувани портрети в Африка* (разг. речь) ‘У художника были рисованные портреты в Африке’. в) Согласование страд. причастия по роду и числу со своим определяемым, см. (6), (7). г) Единичные случаи субстантивации страд. прич. формой ср. р. ед. ч. при элипсы определяемого, см. (3), (4), или при наличии квантификаторов *много*, *малко*, напр. (10) *Петров има много/малко писано по този въпрос* ‘У Петрова много/мало написано по этому вопросу’. д) Причастие *обязательно с нулевым артиклем*, независимо от возможной разной детерминации определяемого, напр. (11) *Имам преведена книга / Имам една книга преведена / Имам преведена книгата* ‘У меня переведена книга/ У меня переведена одна книга/ У меня переведена эта книга’. Если страд. причастие употребится с определительным артиклем, оно становится обычным определением и предложение обозначает лишь посессивность. Напр. (12) *Имам преведената книга* ‘У меня переведенная книга’.

1.6. *Порядок слов в предложении с ПП. Реприза дополнения*. Как показывает (11), в предложениях с ПП нарушается нормальный порядок слов в именной группе с определением, т.е. атрибут + определенный артикль + имя (*преведена-та книга*), един + атрибут + имя (*една преведена книга*), атрибут + нулевой артикль + имя (*преведена книга*), так как в таких случаях причастие не выполняет роль обычного определения, а является сказуемым определением, т.е. связывается и с глаголом. Поэтому страд. прич. стремиться или быть ближе к глаголу *имам*, или быть вне именной группы дополнения – в постпозиции или в препозиции к ней. Напр. (13) *Една книга на Витгенщайн я имам конспектирана* (разг. речь) ‘Одна книга Витгенштейна у меня конспектирована’, (14) *Имам една книга на Витген-*

щайн конспектирана ‘У меня одна книга В. конспектирована’, (15) *Имам конспектирана една книга на Витгенщайн* ‘У меня конспектирована одна книга В.’.

В зависимости от разных вариантов информационной структуры существует различный порядок слов в предложениях с ПП. Если дополнение с определительным или неопределительным артиклем занимает инициальную позицию топики, т.е. подлежащего чаще всего, оно „удваивается“ краткой вин. формой личного местоимения (которая включается в комплексный фокус), чтобы сигнализировать, что топик не подлежащее, а дополнение, см. (13) и (16) *Книгата я имам конспектирана* ‘У меня книга конспектирована’. Если дополнение не занимает инициальную позицию, оно не удваивается, см. (11), (14), (15).

1.7. *Семантические особенности ПП*. Глагольный субъект (обычно лицо или институция) глагола *имам* является *посессором*, но одновременно с тем налицо и конвенциональная импликация, что этот субъект выполняет и семантическую роль *агенса* по отношению к номинализованному предикату – страдательному причастию. Эта импликация обуславливается лексическим значением этого глагола, значением предложения и контекста и знанием мира участников в коммуникации. Эти факторы в каждом конкретном случае взаимодействуют по разному. Существуют причастные глаголы, которые вообще не допускают такой импликации, так как семантическая роль глагольного субъекта *имам* получатель или бенефициент, напр. (17) ... *Юридическият факултет на Пловдивския университет винаги е имал отпускани бройки за обучение на студенти по държавна поръчка* (Демокрация, 1999-11-30) ‘...у Юридического факультета ПУ всегда был предоставлен брой студентов для обучения по государственному заказу’.

Очень легко выделить причастные глаголы, которые не допускают рассматриваемой грамматикализации ПП. Очень трудно однако представить глаголы, которые ее допускают, так как не мало случаев, когда причастный глагол транзитивен и существует возможность *посессор*, субъект *имам*, быть и *агеном* причастного глагола, но конструкция с ПП вообще не возможна или проблематична. Наблюдается сильная идиосинкразия, так как все еще эти конструкции в большой степени пока на уровне идиоматики. Ср. (18) *Гледал съм този филм* ‘Я смотрел этот фильм’, (19) **Имам гледан този филм* ‘*У меня смотрен этот фильм’; (20) *Прекопал съм цветята* ‘Я перекопал цветы’, (21) **Имам цветята прекопани* (21) ‘У меня цветы перекопаны’; (22) *Гостът посети Пловдив* ‘Гост посетил Пловдив’, (23) **Гостът има посетен Пловдив* ‘У гостя посещен Пловдив’.

Общее для причастных глаголов в ПП в болгарском языке то, что все они принадлежат к большой группе глаголов accomplishment по классификации Вендлера. (В славянских языках нет установленных терминов

для класса accomplishment. Так например Падучева отмечает, что глаголы accomplishment „это приблизительно то, что принято называть в руссисти́ке *предельными глаголами*“ (Падучева 2014: 333), а на другой странице (335) говорит о глаголах *действия*. Надо отметить, что оба русских термина для глаголов класса accomplishment – *предельные глаголы* и *глаголы действия* – указывают на важные признаки этих глаголов. Предельность (telicity) обозначает, что действие совершилось до полной исчерпанности данного процесса, т.е. это аспектуальный признак действия. Предельность действия является необходимым условием для совершения действия над затронутым объектом. Термин *глаголы действия* указывает на акциональный класс глаголов, который определяется взаимоотношением между предикатом и его аргументами, т.е. между глагольным лицом *имам*, действием, обозначенным причастным глаголом с агенсом-посессором, и объектом обладания *имам*, который является объектом и причастного глагола. Не случайно в РР-конструкциях глагольное лицо – это обычно человек или институция, которые активны при осуществлении действия причастного глагола, а объект *имам* – преимущественно нелицо, как было указано выше.

Так как на этом этапе развития ПП посессивное значение глагола *имам* вполне сохраняется, явно, что *имам* ставит ограничения при выборе объекта обладания, когда он является объектом и какого-нибудь другого действия. Попович (2014) исследовала семантику группы причастных глаголов в ПП в сербском и украинском языках. Наши наблюдения показывают, что в основном и в болгарском языке употребляются те же группы глаголов, но существуют некоторые небольшие различия в их объеме и между отдельными лексемами – идиосинкретические различия (этот вопрос нуждается в отдельном исследовании). Оказывается, что эти два вида ограничения (обусловленные лексическим значением *имам* и лексическим значением причастного глагола) затрудняют развитие грамматикализации ПП.

Кроме того для выражения или невыражения значения ПП в не мало случаев оказывает влияние контекст и фоновые знания участников в коммуникации. Ср. (23) *Имам фотографиран този паметник* ‘У меня фотографирован этот памятник’, (24) *Имам фотографиран този паметник от брат ми* ‘У меня фотографирован этот памятник моим братом.’ Если (23) в зависимости от фоновых знаний слушателя допускает толкование конструкции как ПП, когда известно, что говорящий например фотограф, (23) можно толковать без таких фоновых знаний и просто как посессивную конструкцию, как и (24), где семантика предложения элиминирует импликацию о возможном тождестве между посессором и агенсом причастного глагола.

2. Экзистенциальный пассив (ЭП)

2.0. ЭП, другая конструкция с *habere* в болгарском языке, которая тоже содержит именную группу со страдательным причастием, но глагол *има* в безличной форме. Эти конструкции, отмеченные Вл. Георгиев (1957/ 1976) и Chr. Vasilev (1968), обозначают существование предмета, который является объектом некоторого действия, представленного страдательным причастием.

2.1. Формальные особенности ЭП.

2.1.1. *Глагол има*. Форма глагола *има* – 3 л. ед. ч. ср. р. Кроме самую частотную форму настоящего времени, используются имперфект и буд. время, т.е. экзистенция представлена в трех темпоральных планах (настоящего, прошедшего и будущего). Ограничения форм не только в индикативе, но особенно сильны и в других эвиденциалах. Напр. (25) *В Джофара има изградена и пещ за керамика* (Марица днес, 2001-07-15) ‘В Джофаре построена и печь для керамики’; (26) *Срецу Георги Илиев имаше образувана още една претиска* (Демокрация, 2001-02-08) ‘Против Г. И. была образована еще одна переписка’; (27) *Експерти обаче коментират, че е по-вероятно на самата матрица да е имало записани и други песни...* (Капитал, 1998-26) ‘Эксперты однако комментируют, что более вероятно на самой матрице были записаны и другие песни...’; (28) *За фирмата на Ж. Ж. имало документирано 700 наказуеми нарушения...* (Черно море, 161/15.07.1998) ‘(Говорят, что) о фирме Ж.Ж. были документированы 700 наказуемых нарушений ...’.

2.1.2. *Формальные особенности страдательного причастия*. Глагол страдательного причастия – транзитивен. Он преимущественно СВ, но встречаются и двувидовые глаголы, и глаголы НСВ. Напр. (29) *Има много преведжани от гръцки език съчинения* ‘Существуют много переведенных с греческого языка сочинений’.

Причастие *обязательно в форме с нулевым артиклем и согласуется* по роду и числу с определяемым им именем, которое обычно с нулевым артиклем. Причастие редко субстантивируется формой ср.р. ед.ч. Напр. (30) *По това въпрос има писано* ‘По этому вопросу существует написанное’.

2.1.3. Так как в экзистенциальном пассиве у глагола *има* объект обозначен именем с нулевым артиклем, варианты порядка слов с репризой дополнения не зарегистрированы в нашей эксцерпции из корпуса Vultreebank (реприза дополнения происходит лишь в случаях, когда объект определен или специфичен, подр. по этому вопросу см. у Ницолова 2008 и в цит. там литературе). Надо отметить однако, что конструкции экзистенциального пассива с репризой дополнения не совсем невозможны (о том см. ниже).

2.2. *Семантические особенности ЭП.* Глагол *има* - это универсальный экзистенциальный предикат. Он может обозначить существование всяких объектов, но в рассматриваемом случае речь идет лишь об объектах, которые являются и объектами некоторого действия, представленного страдательным причастием. Этой частью своего значения экзистенциальный пассив синонимичен конструкциям пассива, образованных вспомогательными глаголами *съм* и *бъда* 'быть'. Вот один пример с параллельным употреблением обеих конструкций: (31) *За такава книга вече има събран материал и повечето обекти са фотографирани* (Демокрация, 2000-01-27) 'О такой книге уже существует собранный материал и большинство объектов фотографировано'.

Замещение ЭП обычным пассивом с *esse*, ср. *има събран материал – събран е материал* всегда возможно, так как всегда действие, затрагивающее данный объект, создает его новую экзистенцию. Обратное замещение – обычного пассива с *esse* экзистенциальным пассивом – однако связано с ограничениями в информационной структуре высказывания.

2.2.1. *ЭП и пассив с esse.* Общее между обоими видами конструкций то, что у них деагентивизация, т.е. устранен агенс причастного глагола от семантической структуры высказывания, но между ними существуют и следующие различия:

1. В предложениях с обычным пассивом с *esse* существование затронутого действием объекта пресуппонируется, а в предложениях с экзистенциальным пассивом с *habere* – утверждается (является элементом ассерции);

2. Свойство глагольного лица, обозначенного страдательным причастием в предложениях с пассивом с *esse*, является результатом, конечным пунктом действия над объектом, после которого создается новая ситуация или ряд ситуаций (если действие итеративно) – повествование развивается вперед, а в предложениях с экзистенциальным пассивом выражается статическая ситуация с утверждением существования объекта, затронутого предидущим действием, т.е. эти предложения не развивают повествования, у них характер фона. Противопоставление между обеими пассивными конструкциями – это своеобразное противопоставление между динамикой и статикой в тексте.

3. Существенно различие между обеими конструкциями существует в информационной структуре высказывания. В предложениях с пассивом с *esse* объект действия является глагольным лицом – подлежащим, выраженным именными группами со всеми тремя артиклями. Чаще всего подлежащее является топиком, но оно может быть и фокусом, и элементом тетического предложения – без топика и фокуса. Напр. (32) *Комплексът е построен бързо* 'Этот комплекс построен быстро'; (33) *Бързо е построен комплекс/ един комплекс* 'Быстро построен комплекс/ один комплекс'.

В отличие от предложениях с пассивом с *esse*, в которых нет никаких ограничений относительно детерминации именной группы, обозначающей объект действия, и возможны все варианты информационной структуры высказывания, в предложениях с ЭП именная группа (с нулевым или неопределенным артиклем) нормально является фокусом или частью тетического предложения, где не различаются топик и фокус, но информационная структура, в которой именная группа является топиком, в принципе невозможна. Ср. (34) **Комплексът го има построен*, но: (35) *Има построен един комплекс/ комплекс* ‘Построен один комплекс/ комплекс’.

Это информационно-структурное ограничение конструкции с ЭП может быть снято очень редко лишь в случаях специальной семантики *habere*, когда экзистенция заменяется или локацией определенного предмета, или его копиями, проекциями, версиями, изображениями и под., см. (36) *Статията я има публикувана и в Помогалото* ‘Эта статья опубликована и в Помогалии’ и (37) *Книгата я има представена на изложбата* ‘Эта книга представлена на выставке’ – лишь в таких случаях именная группа с определенным артиклем является топиком и налицо и реприза дополнения.

Указанное серьезное ограничение в детерминации именной группы ЭП и связанное с ним ограничение в возможных вариантах информационной структуры высказывания уменьшает частотность его употребления. Поэтому и грамматикализация ЭП не может достичь конечного пункта, когда конструкция превращается в полноценной обязательной граммемой, которая употребляется без лексических или синтаксических ограничений. Поэтому в конкуренции между двумя пассивами – с *esse* и с *habere* – приоритет всегда будет у пассива с *esse*, потому что у него нет ограничений. ЭП, как и ПП, используется преимущественно в публицистическом и административно-деловом стиле, но он свободно употребляется, хотя и реже, и в разговорной речи, и в художественном стиле.

3. Выводы

Рассмотренные грамматикализации с *habere* в болгарском языке показывают, что грамматикализационный процесс не всегда может развиваться до конца, когда начальная лексема теряет свое лексическое значение и становится только маркером определенного грамматического значения, а новая граммема образуется без ограничений (лексических и грамматических). В отличие от форм футурных времен с *habere*, которые развились до полной грамматикализации, рассмотренные две конструкции с *habere* в болгарском языке – посессивный перфект и экзистенциальный пассив, наткнулись на ограничения разного характера по пути к полной грамматикализации. При

посессивном перфекте эти ограничения связаны с семантической комбинаторикой между сохраненным посессивным значением глагола *имам* и возможным объектом обладания, с одной стороны, отношением между причастием и определяемой им именной группой, с другой стороны, и ко-референтностью между посессором, глагольным лицом *имам* и агенсом причастного глагола, с третьей стороны. Несомненно, что эта очень сложная семантическая комбинаторика порождает так много ограничений, что мы имеем полное основание говорить на этом этапе о идиосинкразии и о начальной степени грамматикализации.

В отличие от *имам* безличный глагол *има* является универсальным предикатом, который может обозначить экзистенцию всяких возможных объектов, т.е. здесь нет семантических ограничений в сочетаемости глагола и именной группы. Здесь налицо однако ограничения, связанные с возможными грамматическими вариантами детерминации именной группы, которые ведут к ограничениям в информационной структуре предложения – явление, которое, поскольку нам известно, до сих пор не описано в литературе о грамматикализации.

У посессивного перфекта и экзистенциального пассива очень близок формальный состав – в обеих конструкциях используется глагол *имам*, но в личной и безличной форме с разными значениями, и страдательное причастие, которое согласуется по роду и числу с определяемым, но употребляется обязательно с нулевым артиклем. Эта формальная близость является причиной их параллельного употребления в публицистическом и административно-деловом стилях, в которых они являются одним из проявлений тенденции к интеллектуализации литературного языка. Надо отметить однако, что в отличие от посессивного перфекта, который очень слабо проникает в других стилях и в обычной разговорной речи, экзистенциальный пассив, у которого меньше ограничений при грамматикализации, с одной стороны, более частотен в публицистическом и административно-деловом стилях, и с другой стороны, не так чужой и другим стилям, и обычной разговорной речи, как посессивный перфект.

Литература

- Асенова, Петя. 1989. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София: Наука и изкуство.
- Георгиев, Владимир. 1957/1976. Възникване на нови сложни глаголни форми със спомагателния глагол *имам*. – В: Пашов, Петър, Руселина Ницолова (съст.) (1976). *Помагало по българска морфология. Глагол*. 294–311. София: Наука и изкуство.
- Мирчев, Кирил. 1973/1976. За съчетанията на глагол *имам* + минало страдателно причастие в български език – В: Пашов, Петър, Руселина Ницолова (съст.) (1976): *Помагало по българска морфология. Глагол*. 312–315. София: Наука и изкуство.

- Младенов, Максим, Иван Дуриданов. 2008. Дистрибуция на балканизмите в българските диалекти. – В: Младенов, Максим (ред.). *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика. Лингвистично наследство*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Ницолова, Руселина. 1979. За интелектуализацията в съвременния български книжовен език. – *Език и литература*, № 1, 62–67.
- Падучева, Елена В. 2014. Моментални глаголи на съвършено вид и тех произведени имперфективи. – В: *Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages*. Proceedings from the 36th Meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages of the International Committee of Slavists, München – Berlin – Washington D.C., 333–346. Verlag Otto Sagner.
- Пенчев, Йордан. 1968. Конструкции с глагола *имам*. – В: *Славистичен сборник*, 173–177. София: Изд. на БАН.
- Поповић, Људмила В. 2014. Посесивна резултативна дијатеза у српском језику у поређењу са другим словенским језицима. – *МСС. Научни састанак слависта у Вукове дане. Иновациони процеси у српском књижевном језику – утицаји других језика и култура*. 43/1, 27–45. Београд.
- Теодоров-Балан, Александър. 1957. Особит състав с глагол *имам*. – *Известия на Института за български език*, кн. V, 23–29.
- Чакърова, Красимира. 1995. Към въпроса за синтетичното условно наклонение в съвременния български език. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т.3, кн. 1 – *Филология*, 1995, 79–86.
- Brinton, Laurel J., Elizabeth Closs Traugott. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: CUP.
- Haspelmath, Martin. 2001. The European Linguistic Area: Standard Average European. – In: Martin Haspelmath, Wulf Oesterreicher and Raible, Wolfgang (eds.). *Language Typology and Language Universals, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, 1492–1510. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Havránek, Bohuslav. 1936. Romanský typ perfekta *factum habeo* a **casus sum*, **casum habeo* v makedonských dialektach. – In: *Sborník prací věnovaný památce profesora P. M. Haškovec*. Brno.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva. 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Kostov, Kiril. 1975. Die Verbindung von $\epsilon\chi\omega$ mit dem Participium perfecti passivi in Tetraevangelium und ihre altbulgarische Übersetzung. – *Linguistique balkanique*, XVIII, 2, 79–86.
- Mitkovska, Liljana & Eleni Bužarovska. 2008. On the use of *habere*-perfect in journalistic and administrative style. *STUF*, (61), 2, 128–138.
- Nitsolova, Ruselina. 2014. Correlation between Formal and Semantic Changes in Grammaticalization. – In: *Grammaticalization and Lexicalization in the Slavic Languages*. Proceedings from the 36th Meeting of the Commission on the Grammatical Structure of the Slavic Languages of the International Committee of Slavists, München – Berlin – Washington D.C., 2014, 31–50. Verlag Otto Sagner.
- Nomachi, Motoki. 2012. On the so-called possessive perfect in standard Serbian language (with a glance at other Slavic languages). – In: *Leptir Mašna, the Literary Magazine of Students in Balkan Studies*, Vol. 9, № 1, 89–97.
- Nomachi, Motoki. 2015. Possessive Constructions in the South Slavic Languages: Some Implications for Areal Typology. – In: *Od Čikago i nazad: Papers to Honor Viktor A. Friedman on the Occasion of his Retirement = Balkanistika* (28), 337–355.
- Vasilev, Christo. 1968. Der romanische Perfekttyp im Slawischen. – In: *Slawistische Studien um VI. Internationalen Slawistenkongreß in Prag, 1968*. München.

L'admiratif bulgare revisité

Zlatka Guentchéva
CNRS – LACITO

The paper is a brief survey of the so-called admirative in Bulgarian. It is an attempt to show that the meaning most often associated with (ad)mirativity in the typological literature, i.e. the surprise, is not its basic meaning and that semantic characteristics such as surprise, unexpectedness, and new information are in fact entailed by the discrepancy between the speaker's previous expectation or mental representation of a situation (state or event) and the speaker's newly perceived situation. It is demonstrated that admirative constructions could be better explained within the framework of the Theory of Enunciation as a linguistic realization of different types of inference (deduction and abduction) and associated with different temporal frames organised by the enunciator.

Keywords: admirative, mirativity, 1-participle, inference, deduction, abduction, temporal frames

1. Introduction

Il est bien connu que les recherches linguistiques sur la notion de mirativité sont liées aux observations de Aksu-Koç & Slobin (1986) sur le suffixe *-miş* en turc qu'un locuteur de la langue peut utiliser pour exprimer sa surprise lorsqu'il est confronté à une situation inattendue directement observable.¹ C'est en reliant ces observations à des phénomènes similaires notamment en Lhassa tibétain et en Hare (langue Athapaskan) que DeLancey (1997; 2001) a élaboré sa définition de la mirativité comme catégorie grammaticale autonome qui « marks both statements based on inference and statements based on direct experience for which the speaker had no psychological preparation, and in some languages hearsay data as well. What these apparently disparate data sources have in common ... is that the proposition is one which is new to the speaker, not yet integrated into his overall picture of the world » (DeLancey 1997: 35–36). Pour DeLancey, la tendance de regrouper l'inférentialité, l'information nouvelle ou inattendue et la surprise se manifeste dans la morphologie verbale de nombreuses langues du monde indépendamment de la catégorie de l'évidentialité. Depuis, le terme miratif a été rapidement impulsé dans la description de langues très diverses et caractérisé comme l'expression de surprise et de ses corrélats tels que 'découverte soudaine', 'constat inattendu', 'prise de conscience', etc. Mais ces recherches ont aussi don-

---

¹ Cet emploi de *-miş* est défini en termes psychologiques: la prise de conscience de la part du locuteur d'un fait nouveau et inattendu (Aksu-Koç & Slobin 1986).

né lieu à de vifs débats concernant la relation de la mirativité avec la catégorie d'evidentiality caractérisée comme le marquage de la source de l'information et donc son statut de catégorie inter-langue (cf. *Journal of Pragmatics* 2001 et *Linguistic Typology* 2012, dédiés à ces problèmes). C'est ainsi que la 'vogue mirative' a succédé, comme le souligne M. Squartini (à par.), à la 'vogue évidentielle'.

Comme dans l'abondante littérature descriptive et typologique sur la mirativité, on mentionne les langues de l'aire balkanique en identifiant souvent le terme de miratif à celui d'admiratif, ce dernier introduit par Dozon (1879) pour l'albanais et repris par Weigand (1923/1925) pour le bulgare, je me propose de revenir ici sur ce qu'on appelle 'l'admiratif' en bulgare et d'essayer de montrer que les constructions admiratives font appel à différents types d'inférence, d'où résultent, selon des conditions contextuelles et pragmatiques, la réaction des effets de surprise, d'étonnement, d'admiration, d'ironie, de sarcasme, de doute, de polémique, etc. Cet article se présente comme un écho amical aux contributions de Petya Asenova dans le domaine de la linguistique balkanique.

2. Du côté de la notion de surprise

Actuellement, la catégorie de la mirativité est caractérisée comme l'expression d'une information nouvelle, inattendue et/ou surprenante. Pour certains chercheurs, elle est avant tout l'expression de la surprise dont toutes les autres caractéristiques sémantiques en sont dérivées; aussi peut-elle se manifester, du point de vue linguistique, aussi bien par des procédés lexicaux que grammaticaux.² En ce qui concerne l'admiratif dans les langues balkaniques, l'admiratif ne se circonscrit pas à l'expression de la surprise (Friedman 2012, Duchet & Pěrnaska (1996) et Търпоманова (2015) pour l'albanais; Демина (1959), Герджиков (1984), Алексова (2003), Nitsolova (2003), Ницолова (2008) pour le bulgare). En albanais, l'admiratif (*mënyra habitore*) est une catégorie grammaticale qui réunit un ensemble de quatre paradigmes synthétiques (présent, imparfait, parfait et plus-que-parfait). Construits sur le modèle d'un parfait inversé (l'auxiliaire

---

² Citons T. Peterson (2013): « [...] mirativity is primarily about surprise and senses related to surprise such as suddenness, unexpectedness, and immediate realization. » (p. 1); « the primary meaning of mirativity is to register the surprise of the speaker, and that the other meanings commonly associated with mirativity, such as unexpectedness, new information etc, are entailed by surprise. » (p. 3–4). En fonction des procédés linguistiques mis en oeuvre, l'auteur distingue la *mirativité parasitique* lorsqu'elle se présente comme une extension sémantique d'une catégorie grammaticale ou sémantique (par ex. en albanais ou en turc) et la *mirativité non-parasitique* lorsqu'elle se réalise indépendamment de toute autre catégorie par des verbes, adverbes (*surprisingly*), intonation (*You made it!*), wh-exclamatives (*What a surprise!*). Cette façon d'analyser la notion de (ad)mirativité a sans doute sa pertinence cognitive mais elle soulève de nombreuses questions, à mon avis, sur le plan linguistique.

kam postposé et agglutiné à la forme tronquée du participe du verbe conjugué), ils ont leurs correspondants, à l'exception de l'aoriste, dans l'indicatif. Bien que l'effet de surprise comme réaction à un fait inattendu y soit dominante, il n'est pas l'invariant sémantique de l'admiratif albanais (Friedman 1981: 14–15; Friedman 1986, 2000, 2003, parmi bien d'autres; voir aussi Duchet and Përnaska 1996). En ce qui concerne le bulgare, ce qu'on appelle admiratif n'est ni une catégorie, ni une sous-catégorie grammaticale dans le système verbal de la langue (Герджиков 1984: 115, Алексова 2003: 70; Ницолова 2008) mais un emploi des formes construites à l'aide du participe parfait actif (le participe en *-l*) et l'auxiliaire *съм* 'être', le plus souvent omis aux troisièmes personnes, emploi qui permet au locuteur de faire appel à des raisonnements pour énoncer la discordance qu'il constate entre des faits ou des indices observés de ces faits et les représentations ou attentes préalables qu'il en avait, ce qui entraîne, selon le contexte, des réactions émotionnelles telles que la surprise, l'étonnement, l'admiration, l'indignation, l'ironie, etc., l'inverse n'est pas vrai. Tout comme en albanais, la surprise n'est pas l'invariant sémantique de l'énoncé 'admiratif' bulgare. L'expression de la surprise ne place pas en effet le locuteur devant un choix obligatoire comme en témoignent les deux exemples ci-dessous (Асенова 2004):

- (1) a. *Боже, колко мъка има на тоя свят!*
 'Mon Dieu, combien de souffrance il y a sur cette terre!' (Й. Йовков)
 b. *Боже, какви низости имало по света!*
 'Mon Dieu, quelles bassesses il y a sur cette terre!' (И. Вазов)

Ces constructions ne seraient nullement différentes, s'il n'y avait pas à prendre en considération ce qui constitue le pivot d'une construction 'admirative', à savoir la verbalisation explicite d'une discordance, voire la contradiction, entre une situation, telle qu'elle est perçue ou inférée par l'énonciateur et les représentations ou attentes préalables qu'il en avait (Guentchéva 1990; pour un point de vue très proche, voir Герджиков 1984, Алексова 2003; Nitsolova 2003, 2008; Търпоманова 2015). C'est « le moment-clé » dont parle E. Tarpomanova (Търпоманова 2015: 168-169) en comparant l'expression de surprise encodée par une construction exclamative à l'indicatif et celle encodée par une construction 'admirative' dans les deux langues:

- (2) a. *Бре, това дете е много палаво, бе!*
 'Mon Dieu, cet enfant est très turbulent!'
 b. *Бре, това дете било много палаво, бе!*
 'Mon Dieu, c'est qu'il est très turbulent cet enfant!'
 (3) a. *По ky ështe Kozma Dushi!*
 'Mais celui-là est Kozma Dushi!
 b. *Неу, по ky qenka Frank Riberi!*
 'Mais celui-là est Frank Riberi! (cité par Търпоманова 2015)

Dans ces énoncés exclamatifs, le choix de la forme verbale joue un rôle déterminant. Avec le un présent de l'indicatif, (2a) et (3a) traduisent la réaction de l'énonciateur; la surprise véhiculée par l'exclamation est accompagnée d'une incidence, négative à l'égard du comportement turbulent de l'enfant et positive en reconnaissant la personne sur la photo. Ils se présentent aussi comme une sorte d'affirmation qui va au-delà des attentes de l'énonciateur et comme une information déjà connue par le co-énonciateur. En revanche, (2b) et (3b) sont des constructions admiratives exprimant des constats que l'énonciateur n'avait pas prévus et qui sont contraires à ses représentations ou attentes préalables, l'effet de surprise étant une spécification contextuelle.

Bien d'autres réactions affectives peuvent être véhiculées par une construction admirative mais elles sont aussi le résultat de spécifications contextuelles: colère mêlée d'indignation (3), étonnement mêlé de reproche (4), désapprobation (5), ironie, etc.:

(4) – *Ама че си бил прост човек – укоряваше ме Бай Ганьо, – аз те мислех за по-хитър.*

‘Mais c'est que tu es bête – me reprémandait Baj Ganyo. Je pensais que tu étais plus malin.’

(5) *Брей! Хептен магаре бил този човек!* (А. Константинов, Бай Ганьо)

‘Sacrébleu! C'est vraiment un âne, celui-là!’ (traduction de M. Vrinat 1988)

Une réaction de surprise devant un fait que le locuteur découvre peut s'exprimer à travers toute une variété de structures syntaxiques (exclamatives, interrogatives, déclaratives, adverbiaux) mais aussi d'interjections, d'intonation, etc.) dont certaines, comme (6a), peuvent commuter avec une construction admirative:

(6) a. *Ама проста работа тези немци, един гвоздей не им стига умът да забият [...]*

b. *Ама проста работа били тези немци, един гвоздей не им стига умът да забият.*

‘Mais ils sont vraiment bêtes ces Allemands, il ne leur vient même pas à l'esprit d'enfoncer un clou dans le mur.’

(7) – *Вий съвсем без хляб ядете!* – *учудва се Бай Ганьо.*

‘Mais vous mangez vraiment sans pain! – s'étonne Baj Ganjo.’ (exemples empruntés à Friedman)

(6a) est simplement un énoncé déclaratif, résultat d'une simple prise en charge du contenu propositionnel, avec une orientation négative, dont l'énonciateur justifie la raison dans la deuxième partie de cet énoncé; (6b) qui est parfaitement possible dans ce contexte, aurait signifié explicitement que le constat va à l'encontre de ce à quoi l'énonciateur s'attendait et qu'il ne prend en charge

que plausibilité de ce contenu propositionnel. L'énoncé (7), en revanche, ne peut commuter avec une construction admirative bien qu'il exprime, comme (6a) et (6b), l'étonnement de l'énonciateur devant une situation dont il prend conscience au moment même de son énonciation. Cependant, contrairement à un énoncé comme (6b), il ne signale pas explicitement que ce constat est opposé à ses attentes. D'un point de vue comparatif, la différence avec l'albanais est évidente:

(6a'/6b') *Ama njerëz fare pa mënd qënkeshin këta austriakët* (Friedman 2001: 18).

(7') *Çudi qysh e hëngërkeni ju gjellën, fare pa bukë! – tha baj Ganua i çuditur.*

Comme le montre la traduction de ces deux exemples bulgares, l'admiratif en albanais est ici obligatoire et même s'il exprime « la surprise face à une nouvelle information inattendue basée sur une observation immédiate »³, il est en fait un « marked nonconfirmative » dont la valeur générale est d'indiquer que « le locuteur se dissocie d'une certaine façon de l'information » (Friedman 1981: 276)⁴ ou encore qu'il ne peut pas se porter garant de l'information (Friedman 1999: 523)⁵. L'auteur (1982; 2000: 344; 2013: 514) insiste particulièrement sur le fait que l'admiratif présent bulgare n'est pas un « vrai présent » ('true present'), c'est-à-dire qu'il ne peut exprimer, comme en albanais, un processus en cours, concomitant à l'acte d'énonciation et qu'il manifeste toujours une nuance de passé liée au participe en *-l*. En effet, on ne peut traduire le présent admiratif de (8) par une construction admirative en bulgare:

(8) *Po vrapuaka!*
'He's running!' (Friedman 2000)

Le présent admiratif bulgare se réalise généralement avec des prédicats statifs, essentiellement *săm* et *imam*, et bien plus rarement avec des verbes d'autres classes sémantiques⁶. De ce fait, il fait habituellement référence à des propriétés ou des caractéristiques du sujet de la relation prédicative et se comporte comme un parfait inférentiel dans bien d'autres langues.⁷ Aussi est-il interprété comme un

³ Albanian present admirative « expresses surprise at unexpected new information based on immediate observation » Friedman (2003: 197, 200).

⁴ « [...] the speaker is somehow disassociating himself from the statement [...] »

⁵ « it expresses surprise at unexpected new information based on immediate observation »

⁶ Sur un corpus important de textes bulgares, Kutzarov (Kyuarov 2007: 324) a répertorié 78% d'emploi avec *săm*, 11% avec *imam* et uniquement 11% avec d'autres verbes. En revanche, la grande variété de classes sémantiques de verbes en albanais s'explique par la grammaticalisation des périphrases issues du parfait (avec postposition de l'auxiliaire *kam* 'avoir' pour l'actif et *jam* 'être' pour le passif) qui dédoublent, exception faite de l'aoriste, les temps de l'indicatif.

⁷ C'est le cas en népalî (langue indo-aryenne) qui signale la perception immédiate « d'un état de fait préexistant dont le locuteur n'était pas conscient, du moins pas pleinement » (Michailovski

état préexistant que l'énonciateur découvre et dont il n'avait pas pris conscience auparavant:

- (9) *Ах, това езеро било много красиво!*
'Oh! Ce lac est très beau!'
- (10) *Браво бе, Гуньо, провикна се Бай Ганьо, ти си бил цял Бисмарк.*
'Oh, bravo, Gunjo, s'écria Baj Ganju, tu es (finalement) un vrai Bismarck!'
- (11) *Но изведнъж Боянов изохка. Прилепът беше го ухапал [...]. На пръста му се показва струйка кръв.*
– *Кръв!* – *извика Вяра.* – *Че той много ви ухапал.*
'Mais brusquement, Vojanov poussa un cri. La chauve-souris l'avait mordu [...] un filet de sang apparut sur son doigt.
– Du sang! – s'écria Vjara. – Mais c'est qu'elle vous a bien mordu!'

Cependant, comme le fait très justement remarquer Tarpomanova (Търпоманова 2015: 177), les constructions admiratives avec des verbes dynamiques comme *пея* 'chanter', *пия* 'boire', *пиша* 'écrire' qui sont généralement cités, illustrent la capacité ou l'aptitude du sujet de la relation prédicative à effectuer une action. Bien que d'un usage particulièrement rare, ces verbes peuvent aussi s'insérer dans une construction admirative pour faire référence à un processus concomitant à l'acte d'énonciation. Mais, dans ce cas, surtout à la 2e personne, l'effet peut être celui d'un compliment ou encore d'ironie.

3. Du côté des formes

En bulgare, il n'y a pas de formes verbales dont la fonction soit spécifiquement admirative. Les descriptions dont on dispose aujourd'hui montrent que l'un des problèmes auxquels se heurte le linguiste est l'emploi très particulier du participe en *-l*, accompagné de l'auxiliaire ou seul à la 3e personne. L'exemple suivant, cité par de nombreux linguistes (Демина 1956: 326; Friedman 2003: 108-110; Sonnenhauser 2013), est très significatif à cet égard:

- (12) – *Чухте ли новината?* – *извика Марк Аврелий. [...]*
– *Каква новина?* – *обадохме се всички.*
– *Бай Ганьо се върнал от Европа!*
– *Не може да бъде!*

1996: 111):

āhā! *kasto* *rāmro* *pokhrī* *rahecha!* Cf. *cha* « est ».
ah! que beau lac il est.Inf
'Ah! quel beau lac!'

- Как не “може да бъде”, бе, господа, аз го видях, говорих с него.
 (А. Константинов, Бай Ганьо)
 ‘ – Avez-vous entendu la nouvelle? – s’est écrié Mark Avrelij.
 – Quelle nouvelle? – avons-nous tous répondu.
 – Baj Ganju est revenu d’Europe!
 – Impossible!
 – Comment « impossible », Messieurs, je l’ai vu, je lui ai parlé.’

B. Sonnenhauser souligne que l’interprétation d’une forme perfectoïde dépend de son contexte d’emploi. Elle observe ainsi que le lecteur est amené à interpréter la forme perfective *се върнал* ‘est revenu’ d’abord comme un emploi rénarratif, interprétation déclenchée lexicalement par *новината* ‘la nouvelle’. Cependant, la suite du dialogue (*Как не „може да бъде“, бе, Господа, аз го видях, говорих с него*) l’oblige à la réinterpréter en lui associant une interprétation admirative, cette dernière étant pour l’auteure la plus plausible due à l’intonation et au contexte d’énonciation (type of speech-act).⁸ Une question se pose ici cependant: est-ce que l’intonation exclamative qui accompagne l’énoncé *Бай Ганьо се върнал от Европа!* est l’expression d’une surprise ou tout simplement celle d’un état émotionnel que l’énonciateur manifeste lors de son énonciation? Ceci expliquerait peut-être sa traduction par un aoriste en albanais (voir (12) ci-dessous).

A propos de ce même exemple, V. Friedman (2003: 108–110) remarque aussi qu’il n’est guère possible d’interpréter *се върнал* comme un rénarratif (‘reported’ dans sa terminologie) et que son occurrence est, dans ce contexte, la manifestation de son usage admiratif. Ce qui est particulièrement intéressant cependant, c’est que l’annonce du retour de Baj Ganju d’Europe, exprimée en bulgare par *се върнал*, est traduite en albanais par un aoriste (*u kthye*), de la même façon que sont traduits les deux aoristes bulgares *видях* (*e pashë*) et *говорих* (*fola*), alors que le traducteur recourt au présent de l’admiratif pour l’énoncé exclamatif modalisé (*Как „не може да бъде“*):

⁸ Pour rendre compte de la polysémie d’une forme perfectoïde comme *pisal e / Ø // pisali sa / Ø* qui se trouve faire partie de paradigmes différents (parfait, rénarratif, conclusif, admiratif), Sonnenhauser rejoint la proposition formulée par Ivanchev (Иванчев 1976, 1984) de réunir les formes en question dans un ‘complexe perfectoïde’. L’auteure postule une base sémantique commune, ainsi que deux autres paramètres: l’observateur et le narrateur. La base sémantique commune est constituée d’un état connecté à un événement antérieur (exprimé par le participe en -l) et elle est spécifiée contextuellement. Dans le cas de l’admiratif, l’état connecté est asserté et l’événement antérieur est logiquement impliqué, tous deux étant reliés au point de vue d’un ‘observateur’ qui n’est pas inclus dans le temps de l’énonciation, d’où la représentation sémantique de l’admiratif:

e – connected state
 entailed asserted
 O ⊄ TU, observer = narrator (self-distancing)

(13) *Baj Ganua u kthye nga Evropa.*

– *E pamundur!*

E pse na qënka kaqë e pamundur.

*Jo, ore zotërinj, ai u kthye, unë e pashë me këta sy, **fol**a vetë me të...*

Un certain nombre d'exemples soulève le problème de la distinction entre l'usage d'un parfait résultatif qui, amputé de l'auxiliaire à la 3e personne et intonné comme une exclamative, peut prendre une coloration expressive d'étonnement (ou d'un autre état émotionnel de l'énonciateur) d'une part et l'admiratif, d'autre part. Particulièrement intéressant est, à ce propos, l'exemple suivant:

(14) *Обръщам се наляво – всички редове зад мене се кискат и сочат нещо от дясната ми страна. Моментално ми мина нещо недобро през ума. Обръщам се към Бай Ганьо... Боже! Какво виждам! Бай Ганьо **се съблякал** по ръкави и си **разкопчал** жилетката, която го стяга от натъпканите в пояса му мускали.*

'Je me tourne à gauche [et je vois que] tous dans les rangs derrière moi rigolent et montrent quelque chose à ma droite. Je me tourne vers Baj Ganju... Mon Dieu! Que vois-je! Baj Ganju **a enlevé** sa veste [= il est **en manches de chemise**] et **déboutonné** son gilet [...]

Pour Ju. Maslov (Маслов 1956: 251; 1981: 273), les formes avec un participe en *-l*, bâti sur l'aoriste et l'auxiliaire au présent, omis aux 3e personnes, relèvent du rénarratif (пересказывательное прошедшее, dans la terminologie de l'auteur) et fonctionnent comme des aoristes dans la narration. Cependant, l'auteur souligne que ces formes peuvent acquérir aussi une valeur admirative (qui ne fonctionne pas comme un aoriste non rénarratif) comme *се съблякал* (*по ръкави*) et *си разкопчал* (*жилетката*) dans (11).⁹ Dans cet emploi, souligne l'auteur, elles sont « proche[s] du parfait de l'indicatif dont elle[s] ne se distingue[nt] que par une connotation bien marquée d'étonnement. » K. Aleksova (Алексова 2003: 35) reprend ce commentaire de l'auteur et réanalyse l'exemple. Elle considère que ces formes s'inscrivent dans la trame narrative d'un récit mené au présent historique et ne peuvent pas être analysées comme un emploi admiratif d'un aoriste rénarratif mais plutôt comme un parfait de l'indicatif, l'omission de l'auxiliaire étant le signal d'une expression émotionnelle et expressive. En d'autres termes, le bulgare exploite ici le parfait résultatif (dont le participe en *-l* est bâti sur l'aoriste perfectif), accompagné d'une intonation exclamative, pour superposer au constat d'un état résultant d'un événement inattendu, un jugement personnel d'étonnement ou, comme dans l'exemple cité par Nitsolova (Ницолова 2008: 382), un jugement péjoratif:

⁹ Cf. les critiques de Demina (1959: 326) à propos de ce traitement de ces formes.

(15) *Какви сърца! Седнали в работно време видео да гледат!* (Г. Мишев)

Cependant, la frontière entre un parfait résultatif à coloration expressive et l'emploi admiratif d'un aoriste conclusif n'est ni évidente, ni facile à établir. K. Aleksova (Алексова 2003: 93–97) insiste sur ce point et admet que le problème peut se poser même dans un large contexte, comme c'est le cas avec l'exemple suivant (p. 95):

(16) *Мариница (отвън). Албено! Албенке! (Влиза Кераница) Гости имаш ли, Албено? Ей ни с Кераница. (Вглежда се в Албена, която ги посреща) А-а! Хем ти си плакала... Защо? Хубава работа. Че ако Куцар е болен, дава не е умрял...* (Й. ЙОВКОВ)

'Marinica (dehors). Albena! Albenke! (Keranica entre) As-tu de la visite, Albena? Nous voilà avec Keranica. (En regardant Albena qui va à leur rencontre). Tiens, tiens! On dirait que tu as pleuré... // Oh! Mais c'est que tu as pleuré... Pourquoi? Allons donc. Si Koutsar est malade, c'est qu'il est pas mort.'

Dans ce morceau de dialogue, la forme *си плакала* se prête plus spontanément à être interprétée comme un emploi admiratif dans le champ conceptuel de l'aoriste 'conclusif', (d'où la possibilité de traduire l'énoncé par 'Tiens, tiens! On dirait que tu as pleuré...'). Cette interprétation est facilitée par le fait que le participe en *-l* est bâti sur un aoriste imperfectif, d'une part, et par la présence de la particule expressive *А-а*, d'autre part.¹⁰ Cependant, la particule *хем*, mise en tête de l'énoncé et la suite (*Защо? Хубава работа. Че ако Куцар е болен, дава не е умрял...*) viennent troubler cette interprétation.¹¹ La question est donc la suivante: s'agit-il ici d'un raisonnement permettant d'inférer la plausibilité d'un événement à partir d'un état constaté qui ne correspond pas aux attentes de l'énonciateur (emploi admiratif de la forme) ou d'asserter un état résultant (engendré par un événement antérieur) qui étonne l'énonciateur (parfait résultatif à coloration expressive) ? La différence entre un parfait et un inférentiel, comme le souligne Comrie (1976: 110), est en effet très ténue car tous les deux reposent sur la notion de résultativité: « the semantic similarity (not, of course, identity) between perfect and inferential lies in the fact that both categories present an event not in itself, but via its results. »

Prenons un autre exemple qui est cité par Demina (Демина 1959: 327) et dont l'interprétation admirative soulève des objections:

(17) – *Нали и papa е търговец – на спирт. А пък спирт се правел от царевица и картофи. Представете си – чак сега научих това.*

¹⁰ Sur l'expressivité des particules bulgares, cf. Vrinat 1988,

¹¹ De plus, la règle pratique de Gerdzikov (Герджиков 1984), comme le signale K. Aleksova elle-même, ne permet pas de trancher vraiment entre ces deux interprétations.

‘Mais papa, n’est-ce pas, est aussi marchand – de spiritueux. Mais alors les spiritueux *se font* avec du maïs et des pommes de terre. Imaginez-vous que je viens juste de l’apprendre.’

Il n’est pas difficile de constater qu’il s’agit ici de la reprise des paroles d’autrui. Or, dans ce cas, l’admiratif bulgare impose des restrictions importantes et le contexte de ce passage dialogique ne permet pas d’interpréter l’énoncé *А пък спирт се правел от царевица и картофи* ‘Mais alors les spiritueux se font avec du maïs et des pommes de terre’ comme une conclusion fondée sur un raisonnement. La suite du dialogue le confirme: il s’agit des propos rapportés (Представете си – чак сега научих това. ‘Imaginez-vous que je viens juste de l’apprendre.’). Cet exemple, comme le fait remarquer Nitsolova (Ницолова 2008: 379), est différent de (18):

(18) *Представи си, брате мой, завари ме пред ковчега с пълна пола жълтици*

Дяконът му разправи подробно случката. [...]

Огнянов стоеше с кръстосани ръце, изумен....

– Та тоя човек бил светец!

‘Imagine-toi, mon frère, il m’a surpris avec une jupe pleine de pièces d’or devant le cercueil avec.

– Le diacre lui raconta ce qui lui était arrivé. [...]

Ognjanov se tenait les bras croisés, étonné ....

– Mais cet homme *est* (alors) un saint!’

En effet, *Та тоя човек бил светец!* ‘Mais cet homme *est* (alors) un saint!’ peut être paraphrasé par « d’après ce que tu me dis, je peux inférer que »; il est donc le résultat de tout un raisonnement et non pas une simple reprise des paroles d’autrui.

Ces quelques exemples montrent bien que l’interprétation admirative d’une construction n’est pas propre à la forme perfectoïde elle-même mais qu’elle se construit en interaction avec le contexte où plusieurs facteurs s’entrecroisent (intonation, particules et interjections exclamatives, sémantique lexicale, catégorie de la personne; propriétés aspecto-temporelles du participe en *-l*; etc.).

4. Pour une analyse énonciative et discursive de l’admiratif en bulgare

Dans ce qui suit, je présenterai quelques éléments permettant de montrer que la construction admirative peut résulter de différentes opérations énonciatives qui sont spécifiées par le contexte ou reconstruites à l’aide de celui-ci d’une part et que le type de raisonnement sous-jacent peut aussi bien être une abduction qu’une déduction, d’autre part. La comparaison de (19) et (20) qui peuvent être produits dans la même situation énonciative, nous servirons de point de départ

pour mettre en évidence que la construction admirative fait appel à un raisonnement abductif construit différemment d'un raisonnement abductif exprimé dans le cas d'une construction « conclusive »:

(19) *Пехотата е офейкала.*

'L'infanterie s'est (on dirait) enfuie (= se serait enfuie).'

(20) *Сами сме... Пехотата офейкала!* (exemple cité par Демина 1959: 326)

'Nous sommes seuls...ça alors l'infanterie a décampé/ nous a faussé compagnie!'

En (19), c'est un raisonnement abductif, déclenché par un indice observé (par ex., la tranchée vide), et la règle générale d'expérience ou d'un savoir commun partagé par les interlocuteurs: « si la tranchée est vide, c'est que l'infanterie a filé »; ce raisonnement abductif, déclenché par le constat de l'indice, conduit l'énonciateur à faire savoir qu'il est « remonté vers » une hypothèse plausible et c'est bien cette dernière hypothèse qu'il énonce par (19). Le schéma de l'abduction (au sens de Peirce)¹² revient à:

1. 'q' est constatée, donc vraie
2. appel à un savoir partagé: 'si p => q'
donc
3. 'p' est plausible.

d'où l'énonciation *Пехотата е офейкала* qui traduit une certaine plausibilité, constatée éventuellement par l'interlocuteur qui peut donner, lui, une autre raison du constat 'q' et avancer une autre hypothèse explicative.

En (20), l'événement verbalisé ne correspond pas aux attentes de l'énonciateur; il exprime ainsi une transition entre la croyance antérieure de l'énonciateur et son constat. Il se dégage les étapes suivantes dans la production cet énoncé:

1. L'énonciateur croyait: l'événement 'l'infanterie n'a pas décampé' ($\neg p$) est actualisée et donc vraie au moment de l'énonciation;

2. L'énonciateur fait appel au savoir commun: si elle n'a pas filé ($\neg p$), alors elle est là (q), c'est pas dire: ' $\neg p \Rightarrow q$ '.

3. Or, l'énonciateur constate qu'elle n'est pas là ($\neg q$);

Donc (par contraposition de l'implication du pas 3:

' $\neg p \Rightarrow q \Leftrightarrow \neg q \Rightarrow \neg p$)

4. l'événement elle a filé (p) est donc actualisé au moment de l'énonciation.

On peut représenter plus généralement cela par:

1. l'énonciateur pensais que Event ($\neg p$);

2. Event ($\neg p$) => State (q)

3. or State ($\neg q$)

Donc:

4. Event (p);

¹² Cf. J.-P. Desclés (2000).

Remarquons bien que dans l'analyse de l'énoncé (19), c'est un raisonnement abductif qui repose sur le constat d'un indice pour remonter vers l'énonciation d'une hypothèse plausible (donc non certaine), alors que dans (20), c'est un raisonnement déductif où le constat ($\neg q$) est l'antécédent de l'implication.

Prenons d'autres exemples qui permettent de montrer que les deux types de raisonnements, par abduction et par déduction, sont compatibles lorsque l'on tient compte des propriétés aspectuelles du participe en *-l-*:

(21) *Вали!* (Présent)

'Il pleut!'

(22) *Валяло е!*

'Il a plu!'

(23) *Ох, то валяло!*

'Oh, c'est qu'il pleut!'

L'énoncé (21) est au présent de l'indicatif; c'est un énoncé déclaratif qui décrit un processus en cours directement observé par l'énonciateur et donc concomitant à son énonciation; l'énonciateur s'engage avec ce contenu propositionnel mais exprime sa surprise, marquée par l'intonation. L'énoncé (22) signale que l'événement annoncé est obtenu par un raisonnement abductif, à la suite du constat d'un indice (par ex., l'herbe est mouillée) et d'un savoir partagé (quand il pleut, l'herbe est mouillée). L'énoncé (23) est un exemple d'emploi admiratif, où est exprimé clairement un processus actualisé au moment de son énonciation mais qui ne correspond pas à l'attente de l'énonciateur.¹³ Il est évident que, dans ce cas, il n'y a ni abduction, ni déduction puisqu'aucune relation n'est implicitement posée entre deux propositions comme dans (22) et (23); il y a simplement constat d'une contradiction entre ce qui est attendu et ce qui est constaté.¹⁴

Prenons un exemple qui est compatible avec trois contextes différents:

(24) *Дъщеря Ви свирела много хубаво на пиано.*

'Votre fille joue très bien au piano.'

On obtient ainsi les trois valeurs suivantes: 1) discours indirect: on ma dit que ta fille jouait très bien du piano; 2) 'rénarratif' (dans notre modèle médiatif): ta fille [d'après ce que l'on dit] joue très bien du piano; 3) interprétation admirative, avec une intonation marquée. Ces trois valeurs ne sont pas cependant construites par les mêmes opérations énonciatives et font appel à la notion de référentiel temporel qui est indispensable pour en rendre compte (Desclés & Guentchéva (2011):

- La valeur de discours indirect fait appel à un référentiel énonciatif d'un locuteur différent de l'énonciateur avec reformulation plus ou moins exacte des propos tenus dans le passé par le locuteur.

¹³ Sur ce point notre analyse diffère de celle de Friedman (1982: 67) qui considère qu'il s'agit de l'expression d'une action en relation avec un état déjà existant.

¹⁴ Cette analyse est très proche de celle de Nitsolova (Ницолова 2008: 378).

• Dans le cas de la valeur médiative, l'énonciateur fait appel à un savoir général: si un processus 'p' s'actualise, alors on entend dire que ce dernier s'actualise; or, l'énonciateur entend dire que le processus 'p' s'actualise ('p' = la fille du co-énonciateur joue très bien du piano); le processus 'p' est donc, pour lui, plausible et il l'énonce comme tel.

• La valeur admirative fait appel à deux référentiels temporels: d'une part, le référentiel où sont inscrites les attentes, les savoirs et les croyances de l'énonciateur et, d'autre part, le référentiel énonciatif où apparaît une contradiction entre une situation attendue et une situation effectivement constatée.

Prenons un dernier exemple où le mécanisme est celui décrit pour (20):

(25) *И аз съм го любил! Аз съм страдала за него!*

Et moi je l'ai aimé! J'ai tant souffert pour lui!

Là encore, on a besoin de deux référentiels temporels: le référentiel des croyances passées de la jeune fille: « je croyais qu'il était digne de mon estime », ce qui impliquait la négation d'événements négatifs comme 'trahir'. Or, j'ai constaté dans « mon » référentiel que les événements que je croyais ne pas avoir eu lieu, ont réellement eu lieu, ce qui implique une rectification de ma croyance: « il n'était pas digne de mon estime ». Autrement dit, dans le référentiel des croyances de la jeune fille, l'état 'p' implique ultérieurement '¬ q'; or la jeune fille constate l'occurrence de 'q', donc un changement d'état '¬p' (si $p \Rightarrow \neg q$; or 'q' est constaté, donc, par contraposition, '¬ p').

Cette analyse nécessiterait de présenter avec plus de précision l'actualisation des opérateurs d'aspectualisation sur des intervalles topologiques avec des bornes ouvertes et fermées et des relations temporelles entre ces intervalles.

5 Pour conclure

A travers ce bref parcours d'une notion complexe, j'ai tenté de montrer que l'admirativité en bulgare est l'expression de raisonnements déclenchés par la discordance que découvre l'énonciateur entre des faits ou des indices observés de faits effectivement effectués et ses attentes préalables. J'ai essayé de montrer que les effets de surprise ou d'étonnement (mais aussi d'autres réactions émotionnelles) sont entraînés par un constat imprévu ou problématique et que les énoncés ne sont pas le résultat des mêmes inférences.

References

Aksu-Koç, Ayhan & Slobin, Dan. 1986. A Psychological Account to the Development and Use of Evidentials in Turkish. – In: Chafe, Wallace & Nichols, Johanna (eds). *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology. Advances in Discourse Processes*, vol. XX, 159–167. Norwood – Ney Jersey, Ablex Publishing Corporation.

- Comrie, Bernard. 1976. *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DeLancey, Scott. 1997. Mirativity: The Grammatical Marking of Unexpected Information. – *Linguistic Typology* 1, 33–52.
- DeLancey, Scott. 2001. The Mirative and Evidentiality. – *Journal of Pragmatics*, 33, 369–382.
- DeLancey, Scott. 2012. Still mirative after all these years. – *Linguistic Typology*, 16, 529–564.
- Desclés, Jean-Pierre. 2000. Abduction and Non-Observability – Some Examples from Language Science and Cognitive Science. – In: Afazzi, Evandro (ed.). *The reality of the Unobservable – Observability, Unobservability and their Impact on the Issue of Scientific Realism*, 87–112. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Desclés, Jean-Pierre & Zlatka Guentchéva. 2011. Référentiels aspecto-temporels: Une approche formelle et cognitive appliquée au français. – In: F. Neveu, V. Muni Toke, J. Durand, T. Klingler, L. Mondada, and S. Prevost (eds.). *2e Congrès Mondial de Linguistique Française – CMLF 2010*, 1675–1696. Paris: Institut de Linguistique Française. Reprinted (2011) in *Bulletin de la Société de Linguistique*, 106(1), 95–127.
- Dozon, August. 1878. *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*. Paris: Leroux.
- Duchet, Jean-Louis & Pěrnaska, Remzi. 1996. L'Admiratif albanais: recherche d'un invariant sémantique. – In: Guentchéva, Zlatka (ed.). *L'Énonciation médiatisée*. Louvain-Paris: Editions Peeters.
- Friedman, Victor A. 1981 Admirativity and confirmativity. – *Zeitschrift für Balkanologie*, 17–1, 12–28.
- Friedman, Victor A. 1982 Reportedness in Bulgarian: category or stylistic variant. – *International journal of Slavic linguistics and poetics*, 25–26, 149–163.
- Friedman, Victor A. 1986. Evidentiality in the Balkans: Macedonian, Bulgarian, and Albanian. – In: W. Chafe and J. Nichols (eds.). *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*, 168–187. Norwood, N.J.: Ablex.
- Friedman, Victor A. 2000. Confirmative/nonconfirmative in Balkan Slavic, Balkan Romance, and Albanian with additional observations on Turkish, Romani, Georgian, and Lak. – In: Johanson, Lars and Utas, Bo (eds.). *Evidentials in Turkic, Iranian, and neighbouring languages*, 329–366. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Friedman, Victor A. 2003. Evidentiality in the Balkans with special attention to Macedonian and Albanian. – In: Alexandra Y. Aikhenvald & R. M. W. Dixon (eds.). *Studies in evidentiality*, 189–218. Amsterdam: Benjamins.
- Friedman, Victor A. 2012. Perhaps mirativity is phlogiston, but admirativity is perfect: On Balkan evidential strategies. *Linguistic Typology* 16, 505–527
- Guentchéva, Zlatka. 1990. Valeur inférentielle et valeur « admirative » en bulgare. – *Contrastive Linguistics* XV/4–5, 47–52.
- Michailovsky, Boyd. 1996. L'inférentiel du nepali. – In: Zlatka Guentchéva (ed.). *L'Énonciation médiatisée*, 109–123. Leuven: Peeters.
- Nitsolova, Rousselina. 2003. The Evidentiality in Bulgarian and in other Balkan Languages. *Bulgaria, Korea & East Europe – Humanities and Social Science*. The Third International Academic Conference of Kacees, 14th – 15th July 2003, Sofia University, 17–29.
- Peterson, T. 2013. Rethinking mirativity: the expression and implication of surprise. Manuscript. http://semarch.linguistics.fas.nyu.edu/Archive/2FkYTg4O/Rethinking_Mirativity.pdf
- Pierce, Charles A. 1974. *Collected Papers*, Vol. I–VI. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sonnenhauser, Barbara. 2013. Hear-Say, Inference, Surprise: (Self-)Distancing In Bulgarian. – In: Barbara Sonnenhauser & Anastasia Meermann (eds.). *Distance in language: grounding a metaphor*, 117–141. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

- Vrinat-Nikolov, Marie. 1988. L'expressivité en bulgare: quelques procédés lexicaux et grammaticaux. – *Revue des études slaves*, 60/2, 405–420.
- Weigand, Gustav. 1923-1925. The admirative in Bulgarian. – *The Slavonic review*, 2, 567–568.
- Алексова, Красимира. 2003. *Адмиративът в съвременния български език*. София: Сема.
- Асенова, Петя. 2004. Преизказването на глаголното действие в българския език – проява на балканския манталитет? – В: Радева, Василка (ред.). *Българистични студии*, 34–43. София: Университетско издателство „Св. Св. Климент Охридски“.
- Демина, Евгения. 1959. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. – В: *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*, 326–343. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Герджиков, Георги. 1977. *Една специфична глаголна категория в съвременния български книжовен език*. Годишник на Софийския университет, 69–2, 9–68.
- Герджиков, Георги. 1984. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство.
- Иванчев, Светомир. 1976. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. – В: Петър Пашов и Руселина Ницолова (ред.). *Приноси в българското езикознание*, 80–91. София: Наука и изкуство.
- Иванчев, Светомир. 1984. Миналите разказвателни системи в българския език. – *Български език*, XXXIV/1, 27–32.
- Куцаров, Иван. 2007. *Теоретична граматика на българския език, Морфология*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“.
- Маслов, Юрий. 1956а. *Очерк болгарской грамматики*. Москва.
- Маслов, Юрий. 1956б. К вопросу о системе форм пересказывательного склонения. – В: *Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан*, 311–318. София.
- Маслов, Юрий. 1981. *Грамматика болгарского языка*. Москва: Высшая Школа.
- Ницолова, Руселина. 2008. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Климент Охридски“.
- Търпоманова, Екатерина. 2010. Адмиративът в български и албански език. – *Български език*, 1, 45–66.
- Търпоманова, Екатерина. 2015. *Евиденциалност в балканските езици: български и албански*. София: Ни плюс.

Expressing presumption in the Balkan languages

Ekaterina Tarpomanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper outlines four models for expressing presumption in the languages of the Balkan linguistic area: future, conditional, subjunctive, and infinitive. All the models are a result of reinterpretation of already existing grammatical forms or syntactic structures to express presumption. The paper focuses on the grammaticalisation process of each construction.

Keywords: Balkan languages, presumptive, grammaticalisation

The languages of the Balkan linguistic area share multiple similarities in their verbal systems, which are defined as primary balkanisms, such as the substitution of the infinitive by an analytic construction (conjunction + finite verb), the common development of the future tense, the Balkan type of conditional mood, the preserved opposition between aorist and perfect, etc. (for details, see Асенова 2002). In addition to these core balkanisms, there are several more recently developed verbal structures that have been objects of analysis in the linguistic literature, and among them is the so called *presumptive*. In Romanian the presumptive is classified as one of the verb moods, while in Bulgarian, Greek and Albanian its status is unclear. In some studies it is associated with the category of evidentiality, regarding the capacity of the Romanian presumptive to express evidential meanings (for example in Friedman 1998). In this paper I will outline several ways to express presumption *per se* in Bulgarian, Romanian (=Daco-Romanian), Albanian and Greek with a focus on the processes of (started, ongoing or completed) grammaticalisation of each construction.

1. Presumptive or presumptivity in the Indo-European languages?

According to the tradition in the linguistic terminology, *presumptive* is a grammatical means to express presumption, while *presumptivity* is a broader linguistic (semantic) category. In the Indo-European languages there are several constructions that are commonly used to express presumption:

- modal verbs

Eng. *This **must** be your father.*

Eng. *They **must** have seen something.*

- future tense

It. *Giovanni **sara** malato*. ‘Giovanni must be ill.’

- conditional mood

Fr. *Le cambrioleur **serait** encore dans les parages*. ‘The thief must be still somewhere around.’

Fr. *Sur le coup ma mère resta sans bouger, peut-être elle **aurait voulu** que je dise que c’était elle ma vie...* ‘Suddenly my mother remained still, she probably wanted me to say that she was my life...’

As they are contextual usages of a lexical item or a grammatical form with a different primary meaning, none of them can be considered a grammaticalised presumptive.

2. Forms/formats labeled as presumptive in the Balkan languages

In a number of grammars and studies of the Balkan languages we can find a discussion on forms or paradigms that are called presumptive with regard to their status in the overall verb system of the respective language. Some more precisely formulated issues are whether these forms can be described as a specific category or a mood; whether they are grammaticalised or rather a transposition of other verbal categories; and, finally, if there is a presumptive paradigm, which forms should be included in it.

When describing the language data concerning the presumptive in the Balkan linguistic area, Romanian is a good starting point, as it is widely accepted that in that language the presumptive is a grammaticalised verbal mood. Still, there is a disagreement which forms/paradigms should be included in this mood. A review of different opinions is made by Friedman, who outlines two opposite trends: a minimalist approach that includes the future form only (future auxiliary + *be*-infinitive + gerund of the lexical verb: *va fi cântând*¹), and a maximalist approach that combines three paradigms:

future auxiliary + *be*-infinitive + gerund/participle of the lexical verb: *va (o) fi cântând/cântat*;

conjunctive particle + *be*-infinitive + gerund/participle of the lexical verb: *să fi cântând/cântat*;

conditional auxiliary + *be*-infinitive + gerund/participle of the lexical verb: *ar fi cântând/cântat* (Friedman 1998: 396–397).

Mihoc gives even more extended paradigmatic scheme completing the mentioned sets with other temporal and aspectual forms and adding the infinitive

---

¹ All the presumptive forms are given in 3 p. sg.

paradigm (Mihoc 2013). All the options are summed up in Table 1 following Mihoc's representation with slight terminological modifications.

Table 1. *Presumptive formats in Romanian*

	Future format	Conditional format	Subjunctive format	Infinitive format
Present simple	<i>va/o cânta</i>	<i>ar cânta</i>	<i>să cânte</i>	<i>a cânta</i>
Present progressive	<i>va/o fi cântând</i>	<i>ar fi cântând</i>	<i>să fi cântând</i>	<i>a fi cântând</i>
Perfect	<i>va/o fi cântat</i>	<i>ar fi cântat</i>	<i>să fi cântat</i>	<i>a fi cântat</i>
Past progressive	<i>va/o fi fost cântând</i>	<i>ar fi fost cântând</i>	<i>să fi fost cântând</i>	<i>a fi fost cântând</i>
Past perfect	<i>va/o fi fost cântat</i>	<i>ar fi fost cântat</i>	<i>să fi fost cântat</i>	<i>a fi fost cântat</i>

The present simple and the perfect rows are homonymous with the respective forms of the future, conditional, subjunctive and infinitive, except the future *o*-forms. The present progressive, the past progressive and the past perfect rows have presumptive readings only, but the last two rows are of limited use. The present progressive forms of the future format, which are considered the most typical variant of the presumptive, are a result of reanalysis and grammaticalisation of an aspectual periphrastic form with a proper temporal (future) value (Dindelegan 2013: 41).

The Romanian data are impressive with the identical paradigmatisation of all the presumptive formats. However, they are not functionally and semantically equal (Mihoc 2012: 7).

In Bulgarian the forms labeled as presumptive emerged as a result of reanalysis of the *futurum* and the *futurum exactum* forms to express presumption with a present and a past reference, respectively: *ще да прави*, *ще да е правил* (Ницолова 2008: 329). The omission of the conjunction *да* is considered the final stage in the historical development of the future tenses in Bulgarian (Асенова 2002: 216), but it is preserved in the presumptive forms although its use is optional: future *ще прави* / presumptive *ще (да) прави*. The combination *ще да* + imperfect has a restricted usage but it shows the tendency of fusion of the future particle and the conjunction as a presumptive marker, whereas a combination *ще* + imperfect is impossible in the standard language. The form has a past temporal reference and denotes a continuous action:

Bulg. ...*дюзина още някакви странни комбинации от плодове, зеленчуци и ракия, които били ама направо м'брозий, бе, което навярно ще да идваше от амброзия, ама по модерному.* '...and a dozen of strange combinations of fruits, legumes and rakia, a real mbroziy, that probably meant ambrosia, but in a modern way.'

In contrast to the dominant hypotheses, Gerdzhikov offers a different theory about the origin of the presumptive in Bulgarian. He assumes that the presump-

tive is related to the category of evidentiality and in the form with a past time reference *υπε δα ε παρην* the presumptive formant *υπε δα* is added to the inferential aorist and not to the indicative perfect (Герджиков 1984/2003: 125). Gerdzhikov’s theory seems to be unsupported by the linguistic data of the Indo-European languages where the expression of presumptivity is relatively homogeneous and is basically linked to the modal interpretation of the future tenses.

In Greek the proper presumptive form is a combination of the future particle and a verb in past simple tense (aorist): *θα πηγυε* (Holton 2000: 229). This form is exclusively presumptive and has no other reading. Presumption with a present reference can be expressed through the future continuous tense: *θα πηγυαίνε*, and with a past (continuous) reference through the *futurum praeteriti* form (functioning also as a conditional mood): *θα πηγυαίνε* (Giannakidou and Mari 2016).

In Albanian the forms that express presumption are similar: *futurum* for an action with a present temporal reference: *do të shkujë*; *futurum exactum* for an action with a past reference: *do të ketë shkuar*; *futurum praeteriti* (=conditional) for a continuous action in the past: *do të shkante* (GGjSh 1: 316–317). None of them is exclusively presumptive. A combination of the future particle and a periphrastic present progressive form can be used both with a temporal (future progressive) and a presumptive value. The example below illustrates the presumptive interpretation:

Alb. *Nënë, besoj se do të shkuj në shtëpi. Ema do të jetë duke më pritur.* ‘Mother, I think I should go home. Ema must be waiting for me.’

The forms that have a presumptive meaning in Bulgarian, Greek and Albanian are summarised in Table 2.

Table 2. *Presumptive forms in Bulgarian, Greek and Albanian*

	Bulgarian	Greek	Albanian
Present	<i>υπε (δα) οτιυα</i>	<i>θα πηγυαίνε</i>	<i>do të shkujë</i>
Present progressive	-	-	<i>do të jetë duke shkuar</i>
Past	<i>υπε (δα) ε οτιυηλ</i>	<i>θα πηγυε</i>	<i>do të ketë shkuar</i>
Past continuous	<i>υπε δα οτιυαυε</i>	<i>θα πηγυαίνε</i>	<i>do të shkante</i>

The forms in Bulgarian, Greek and Albanian are similar to the Romanian future format. In all three languages there is a paradigmatisation process, but the only unique forms are the past continuous in Bulgarian and the past in Greek. Albanian present progressive is structurally and functionally equivalent to its Romanian counterpart, but unlike in Romanian its temporal value is preserved. A common feature of Bulgarian and Greek is the structure of the present form: it can be formed with an imperfective verb/form, whereas the combination of the future particle and a perfective verb/form has a future temporal reference.

3. Models to express presumption in the Balkan languages

The models to express presumption in the Balkan languages are a result of a reanalysis of already existing grammatical forms or syntactic structures. The modal verbs are not included in this study, as the presumptive meaning is part of their lexical semantics and cannot be analyzed within the grammaticalisation theory.

3.1 The future model

The future tenses are the main means for expressing presumption in the Balkan languages. The semantic transition *futurity* > *presumptivity* is based on the epistemic interpretation of the futurity. The process involves a reanalysis of the future particle/auxiliary as a presumptivity marker and subsequently a change of the temporal reference from future to present or past depending on the verb form.

Different grammaticalisation levels in the four languages accompany this transition. In Romanian the grammaticalisation process has advanced to the greatest extent: the presumptive future format has a paradigm with clear temporal and aspectual oppositions and with fixed and regular forms; there are unique forms exclusively expressing a presumption; although the presumptive mood is not highly frequent in the language usage, there is a certain level of obligatoriness of the paradigm which means that if a language user wants to express presumption, he would most probably choose a form of the presumptive paradigm.

In Bulgarian the omission of the conjunction *да* in the future tenses differentiates the temporal and the presumptive forms. Presumption can be expressed by the future tenses as well (i.e. without *да*), but the structure of the past continuous form (*ще да* + imperfect) shows the cohesion and the fixation of the formant *ще да* as a presumptive marker, as it is added as a whole construction to the imperfect verb form. There is a process of partial grammaticalisation of the presumptive in Bulgarian, but it remains a marginal category both with its low frequency and free alternation with lexical means that express presumption:

Bulg. *Това ще да е Иван. / Това сигурно е Иван.* ‘This must be Ivan.’

The opinion of Nitsolova (Ницолова 2008: 330) that the presumptive began but has not reached its complete development captures very well the status of the category in Bulgarian.

Unlike in Bulgarian, in Greek the conjunction *να* is omitted both in the future and the presumptive readings of the future model. In the three-member presumptive paradigm there is one unique form (*θα* + aorist).

In Albanian the conjunction *të* is preserved in the standard language, but it is usually omitted in the colloquial speech. In both standard and spoken language varieties there is no particular presumptive form, but, on the other hand, there is

a symmetrical paradigmatisation of the presumptive values with clear temporal and aspectual oppositions based on the existing future forms.

3.2 The conditional model

The semantic transformation *conditional* > *presumptivity* is due to the proximity of the respective modal senses, both functioning in the hypercategory of irrealis. Only in Romanian there is a proper conditional form, whereas in Greek and in Albanian conditionals are homonymous with the respective future tenses, *futurum praeteriti* and *futurum exactim praeteriti*. The so-called Balkan type of conditional (=futura praeteriti) generalized in Greek and Albanian is based on the combination of the future particle with an imperfect verb form and has both temporal and modal functions, depending on the context (Асенова 2002:220). It is difficult to conclude whether the presumptive reading originates from the future or from the conditional value of the form, but taking into account the present presumptive meaning of the future model (=future), the former seems more plausible.

The Balkan conditional is not typical for the Daco-Romanian dialects, nor for the standard Romanian. The Romanian conditional comprises a specialised auxiliary *aș* and the infinitive of the verb and its presumptive paradigmatisation follows the future model, albeit with restricted usage.

In Bulgarian the Balkan conditional *ще ходех* is a dialectal variety occurring in the Southwestern part of the language territory (Асенова 2002: 221). The predominating type is *щях да ходя*. Unlike the Balkan type, the imperfect marker is added not to the lexical verb, but to the auxiliary. The Bulgarian type is functionally equal to the Balkan type, combining temporal and modal values, but it doesn't have a presumptive reading. There is an obvious formal difference between the conditional *щях да ходя* and the presumptive *ще да ходех* that clearly shows the presumptive formation cannot be associated with the conditional. The conditional of Slavic type *бих ходил* has not a presumptive reading either.

3.3 The subjunctive model

In Romanian the subjunctive model with a presumptive reading copies the future paradigm and this fact can be viewed as a sign of grammaticalisation. The paradigmatisation and the form fixation is visible in the usage of the infinitive after the conjunction *să* that requires a subjunctive: *trebuie să fie* (*să* + subj.) vs. *să fi cântând* (*să* + *fi* inf. + gerund).

Subjunctive in Albanian and subjunctive-equivalent syntactic constructions in Bulgarian and Greek may also have presumptive readings. The modal conjunction can combine with present and perfect tense (aorist in Greek) to express pre-

sumption (Асенова 2002: 189–190). In Albanian, similarly to the future model, a combination with the periphrastic present progressive form is possible:

Alb. *Kanë kaluar 5 orë dhe Zeneli s'po përgjigjet. A të jetë vallë duke u larë?*
'Five hours passed and Zenel hasn't been answering. Can he possibly be in the bathroom?'

The combination of the modal conjunction with a verb in imperfect has rather an optative reading (Асенова 2002: 185).

In all the four languages the use of the subjunctive model in independent/main clauses is restricted: it is typically used in interrogative clauses.

3.4 The infinitive model

In the Balkan linguistic area infinitive is preserved in Romanian, whereas it is replaced by subjunctive in Albanian and a subjunctive-equivalent construction in Bulgarian and Greek. Therefore the infinitive model is found only in Romanian and has no equivalents in the other Balkan languages.

4. Conclusion

In this paper I gave a brief overview of the four models to express presumption in the Balkan languages based on semantic reinterpretation of grammatical (temporal or modal) forms. Future tenses seem to be the main model to have a presumptive interpretation, and although it is not a specific Balkan feature, in contrast with other Indo-European languages, in the Balkan languages there are strong indications for the grammaticalisation of the future paradigms as presumptive. There are quite a few similarities in the Balkan languages regarding the conditional model: it forms a paradigm in Romanian, but it is homonymous with the future model in Greek and Albanian and unproductive in Bulgarian. On the contrary, the subjunctive model can be considered a common Balkan feature although with a limited usage as a means to express presumption. The low frequency of all the models acts in the opposite direction of the grammaticalisation trends and the presumptive remains a marginal category in the Balkan linguistic area.

References

- Dindelegan, Gabriela Pană. 2013. *The Grammar of Romanian*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedman, Victor A. 1998. The Grammatical Expression of Presumption and Related Concepts in Balkan Slavic and Balkan Romance. – In: Michael Flier and Alan Timberlake (eds.). *American Contributions to the 12th International Congress of Slavists*, 390–405. Bloomington.
- Giannakidou, Anastasia and Alda Mari. 2016. A unified analysis of the future as epistemic modality: the view from Greek and Italian.

- <http://home.uchicago.edu/~giannaki/pubs/GiannaMari.Epistemic.future.NLLT.final.pdf>
(15 April 2016)
- GGjSh 1 = Demiraj, Shaban (red.). 2002. *Gramatika e gjuhës shqipe*, Vëll. 1, Morfologjia. Tirana: Akademia e Shkencave.
- Holton, David, Peter Mackridge and Irini Philippaki-Warburton. 2000. *Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Πατάκη.
- Mihoc, Teodora. 2012. *The Romanian presumptive mood: inferential evidentiality and upper-end degree epistemic modality* (PhD thesis).
<http://scholar.harvard.edu/files/tmihoc/files/chapter1.pdf> (12 June 2016)
- Mihoc 2013: Mihoc, T. The Romanian presumptive mood: The key to the Romanian will-future. – In: *Ottawa Papers in Linguistics* (online).
http://artsites.uottawa.ca/clo-opl/doc/Mihoc2013.final_.pdf (12 June 2016)
- Асенова, Петя. 2002. *Балканско езикознание*. Велико Търново: Фабер.
- Герджиков, Георги. 1984/2003. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Ницолова, Руселина. 2008. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Лексика

Румънски думи в Чергедските молитви от XVI век

Боряна Велчева, Василка Алексова

София/Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The article examines the Romanian words in the language of the Bulgarians in Transylvania, a language kept in 39 prayers, published in the second half of the 19th century. The loanwords from Romanian are presented in three groups: Romanian words of Hungarian origin, inherited from the Latin language words in Romanian and words of Slavic origin. Some observations on their semantics and their morphological adaptation have been made.

Keywords: Prayers of Cserged, language contact, lexicon

За езика на седмиградските българи, запазен в известните *Чергедски молитви*, пръв съобщава още преди 160 години известният основоположник на славистиката Франц Миклошич в своето съчинение „Die Sprache der Bulgaren im Siebenbürgen“ (Wien, 1856). Става дума за език на български изселници от Свищовско (може би богомили), напуснали земите си в края на XIII век. В Седмиградско (Трансилвания) те стават впоследствие протестанти и в обкръжение на унгарци, румънци и немци постепенно губят своя език. За щастие, на един етап от своя развой – края на XVI или XVII век – този език, древен български мизийски диалект, бива съхранен в 39 кратки текста (молитви и поучения), преведени от немски и стигнали до нас в късен препис (вж. Милетич 1896, ново изд. 1987¹). Езикът на тези текстове е изключително важен източник за историята на българския език и българската историческа диалектология. Важен е и с отразените в него езикови контакти. В текстовете има румънски думи, многобройни са и унгарските заемки, за голяма част от които Л. Милетич и Фр. Миклошич предполагат румънско посредничество. Срещат се малобройни гръцки думи, като например *хора* в старо значение ‘страна, област’, напр. *небеска хора* за ‘небесно царство’. Трябва да се отбележи, че в Чергедските молитви не се срещат турски думи. Заемката *хаина* ‘дреха’ (бълг. *халина*) Ст. Младенов определя като персийска, минала през турски (Младенов Ст. 1941: 665). Тя обаче се среща също и в румънски (*haină*²) и вероятно не е изконна в говора на седмиградските българи, а зета от румънския, за което свидетелства и фонетичният ѝ облик.

¹ Л. Милетич пише своя труд за седмиградските българи и техния език след като сам посещава няколко селища в Трансилвания, за да търси „исторични и езикови паметници, отнosesи се до седмиградските българи“ (Милетич 1987: 68). Вж. за езика на тези българи още Цонев 1884; Мирчев 1962.

² Според Ал. Чорънеску румънската дума е зета от сръбски (Ciorănescu 2001: 388).

Въпреки че молитвените текстове са превод, както се предполага от немски, в техния език няма немски думи. Изключение прави глаголът *цугам* от немското съществително *Zug* (глагол *ziehen* ‘дърпам, тегля’), а също и думата *фестер* за ‘прозорец’ (немско *Fenster*), регистрирана в приложеното към изданието на Л. Милетич българо-немско-унгарско речниче от 1812 г.

Румънските думи, които се срещат в молитвите, могат да се разделят в три групи:

- Румънски думи от унгарски произход;
- Изконни румънски думи;
- Румънски думи със славянски произход.

1. Румънските думи с унгарски произход представляват интерес и за изучаването на ранните унгарско-румънски контакти. Те са важни, разбира се, както за унгарската, така и за румънската езикова история. Л. Милетич е определил тези думи по данни на Фр. Миклошич в приложение към изданието на чергедските молитви (Милетич 1987: 179–181). Ето някои от тях (при цитатите се посочва в скоби номерът на молитвата и частта от нея):

Алдувам ‘благославям’, а също и *алдемаиш* ‘благословия, дар’, например: *Да ви алдува сланце и меасенц Бог...* (8.5); *...и сето що ни си дал от твое свент алдемаиш фаф твуите ренце*³ (10). В румънския език глаголът *a aldui* ‘благославям’ (срещащ се в Трансилвания), от който идва алдувам, е зает от унг. *áldani* със същото значение, а *aldămaș* ‘почерпка, дар’ от унг. *áldomás* (срв. и Ciorănescu 2001: 31).

В едно и също изречение намираме заедно заемките *банувам* ‘роптая, укорявам, съжالياвам, подозирам’ (рум. *a bănuî*, а то от унг. *bánni*), *кин* ‘образ’ (рум. *chip*, унг. *kép*) и *кин* ‘мъка’ (рум. *chin*, унг. *kín*): *Терпи и ниде(i) банува на синзи кин (ц)еш (из)багна о(г) безнитуи кинове* (текст 32.4). Наред с *кин* от румънски е зает и глаголът *кинувам* ‘мъча’, от *a chinui* със същото значение: *...Кинуваха го пом Понциус Пилатуса, го растегнаха...* (16).

Ще изброим още: *баратаиш* ‘приятел’ от унг. *barat*, което пък е славянска заемка в унгарския (в рум. *barat* ‘калугер, брат’); *бантувам* ‘повреждам, нападам, обиждам’ (рум. *a bántui* ‘разрушавам, опустошавам’ от унг. *bántani*); *бизувам* ‘вярвам, доверявам’ (рум. *a (se) bizui* със същото значение, от унг. *bizni*); *бирувам* ‘побеждавам, надвивам’ (рум. *a birui* също, от унг. *bírni*); *бичулувам* ‘почитам, ценя’ (от рум. ост. *a biciului* също, а то от унг. *becsülni*)⁴; *ганд* ‘мисъл, умисъл, съвест’ (рум. *gând* от унг. *gond*); *лакувам*

³ = рънце, с латиница *genze* (Милетич 1987: 130).

⁴ В своя етимологичен речник на румънския език, позовавайки се на Фр. Миклошич, Ал. Чорънеску отбелязва, че румънската лексема се среща в Трансилвания и че е проникнала и в езика на трансилванските българи (Ciorănescu 2001: 91).

‘живея, обитавам’⁵ (рум. *a locui*, ост. *a lăcui*, от унг. *lakni*)⁶, *салаш* ‘жилище, подслон’ (рум. *sălaș*, от унг. *szállás*); *сама* ‘брой, число’ (рум. *seamă*, диал. *samă*, от унг. *szám*); *фагадувам* ‘обещавам’ (рум. *a făgădui*, от унг. *fogadni*); *фелелувам* ‘избирам, сортирам’ (от рум. *fel* ‘вид’, унг. *fél*).

Интересна е думата *хикланст(в)о* (и *хикланцто*) за *хитленство* от унг. *hitlen* ‘безверник’, рум. *viclean*, ост. *hiclean*⁷. В Чергедските молитви *хикланцто* е честа дума и може да означава най-общо ‘зло’. Срв.: *и сними из нас и сакво хиклансто* (текст 1.6), в немския текст: *von allem Übel uns erlös*.

Във формата *хиклансто*, освен нарушената вокална хармония, както впрочем и във формата *алдемаш*, са намерили отражение характерни български диалектни изменения, като промяна на група *tl > kl* (срв. например *тлъсто > клъсто*)⁸, а също така опростяване на група *ств* в *ст* (срв. *створя > сторя*). Възможно е обаче в езика на трансилванските българи да е била заета от румънски и лексемата *хиклан*, от която е образувана *хиклансто*.

Според речника към изданието на Л. Милетич думата *сокотем* ‘смятам, преценявам’ е от унг. *szokotálni*, минала с румънско посредничество. Срв. *сокоти нине четвартата бесеада* (29.5). Румънският глагол *a socoti* няма ясна етимология. Някои езиковеди смятат, че е заемка от посочената унгарска лексема (която пък извеждат от слав. *скотъ*), но според унгарски учени по-скоро унгарската дума е заимствана от румънски (срв. преглед на мненията у Ciogănescu 2001: 727). Присъствието ѝ в езика на седмиградските българи очевидно е резултат на българо-румънски езиков контакт.

Може би глаголът *ментувам* ‘спасявам’ не е от рум. *a mântui*, както смята Л. Милетич (1987: 180), а директно от унг. *menteni*. Ал. Чорънеску предполага дори славянско посредничество при заемането на унгарската дума в румънския (Ciogănescu 2001: 512).

Някои думи остават неясни, например *ниам*, значението на която според Л. Милетич е ‘светя’, а произходът – от рум. *neam* (‘народ, племе; раса, класа; поколение’), а то от унг. *ném*. В този случай ни се струва по-вероятно у Милетич значението на лексемата в молитвите на български да не е предадено точно. Неясно е също и междуметието *булчук* (*булчук, булчук, о зъл свеат* – 8.3).

⁵ Във влахобългарските грамоти има дума *лакевали* със същото значение (Милетич 1896а: 148).

⁶ Бълг. *лакува* в езика на трансилванските българи отбелязва и Ал. Чорънеску (Цит. съч.: 474).

⁷ Във влахобългарските грамоти се среща *хитленъ* за ‘неверен, бунтовник’ и *хитленство* ‘вероломство, бунтовничество’ (Милетич 1896а: 152). В румънския език фонетичният облик *hiclean*, днес остарял, се среща редовно в стария език и в ранните паметници на румънски. Обяснение за фонетичните промени, довели до *viclean*, вж. напр. у Densusianu 1975: 349.

⁸ Каквато промяна се среща и в народнолатинския, отразена в румънския. Срв. лат. *vetulus* > народнолат. > *veclus* > прарум. **vecl'u* > рум. *vechi*.

2. В Чергедските молитви се срещат и румънски заемки, които са унаследени от латински в румънския език. Такива са например:

Vare ‘който и да е’, у Милетич (1987: 180) от рум. *oare*, което в румънския е наречие или елемент в състава на неопределителни местоимения и наречия. Идва от лат. *volet* ‘иска’ и по-старата му форма е *vare*, която се среща в най-ранните румънски писмени паметници от XVI в. Тъкмо тя е заета в езика на седмиградските българи.

Вецезува ‘увяхва’ от рум. *a veșteji* ‘изсъхвам, увяхвам’, което е образувано от *veșted* ‘увяхнал’ < лат. *viscidus* ‘кисел, горчив’. Семантиката на румънската дума се обяснява чрез междинно значение ‘престоаял, развален’ (Ciorănescu 2001: 833).

Домнувам ‘владее’. Според Л. Милетич (1987: 180) от рум. *dominez* (което предполага инфинитивна форма *a domina*, 1 л. в съвременния език *domin*, а не *dominez*), но този глагол е неологизъм в румънския (от XIX век). Изходната румънска лексема всъщност е *a domni* ‘владее’, от *domn* ‘владетел; господин’ < лат. *dōmīnus* (вж. напр. Ciorănescu 2001: 298). Срв. ... *да ни домнува кривина среде нас...* (1.2).

Нумаі ‘само, веднага’ от рум. *numai* < лат. *non tãgis* (вж. Ciorănescu 2001: 547).

Путере ‘сила, мощ’, от рум. *putere* < лат. *pōtēre*, както и *путерник*, от деривата на румънска почва *puternic* ‘силен, мощен’. Срв. *Мие молиме твоіе свента путере...* (34.2); *О Боже, ти си и (д)неска таі путерник...* (31.9).

Раза ‘лъч, хубост’, от рум. *rază* ‘лъч’ < лат. *radia* (вж. Ciorănescu 2001: 659).

Суфери ‘търпя, понасям’, от рум. *a suferi* със същото значение < лат. *sūfferre* (Пак там: 757).

3. Една част от румънските думи в молитвите са от славянски произход в румънския, обикновено старобългарски. Употребата им има значение за хронологията на тяхното разпространение. Такива са например *цепене* ‘твърдо’⁹ (*вгарвам цепене* – 31.4). Също и *пофтея*¹⁰ ‘желая’: *затуі слушаіте карстіене, котри бога пофтеіете* (32.11), *пазитор* ‘пазител, стражар’ (от заетия от старобългарски глагол *a pǎzi*), *вражмаш* ‘неприятел’ (от *vrajbǎ*, срв. стб. *враждьд*), *невоіеш* ‘беден, сиромах’¹¹.

⁹ Срв. в старобългарския разказ „Чудото с българина“ израза: *цѣпльнзи и непокоривзи родъ болгарскни* (по руски препис). Думата е със значение ‘корав’ (вж. Велчева 1994: 72). В съвременния български език следи от тази лексема има в глагола *вцепеня се / вцепенявам* ‘се ставам неподвижен от внезапен страх, ужас’. Също *вцепенение*.

¹⁰ Рум. *a profi*, от стб. *похътъти*.

¹¹ Според Л. Милетич „невоіеш ‘беден, сиромах’, р[ум]. *nevoeaș*, от *nevoie*, стб. *неволя*“ (Милетич 1987: 180). Като производна от *nevoie* я дава и Ал. Чорънеску (Ciorănescu 2001: 544).

Несигурно е дали са заети от румънски или са изконни в мизийския говор на седмиградските преселници думите *мила* ‘милост’ (*с мила ни банди* ‘бъди ни милостив’ – 18) и *добанда* ‘добив, печалба’, *добандеме* ‘печелим’ (...*куи ма стигна смарта, смарте ми е добанда* – 15.3). Думата *мила* за ‘милост, обич’ и днес се среща в български говори, а *добанда* в Чергедските молитви намираме заедно с глагол *забандувам* ‘забравям’: *думант, че Бог забандува* (24.3). Но, от друга страна, рум. *milă* тъкмо като ‘Божия милост, Божия благодат’ се среща с голяма честота във всички текстове с религиозно съдържание от XVI в. насетне (вж. Алексова 1989: 93, корпус). По-вероятно изглежда лексемата да е заета от румънски.

Поради фонетичния облик *бесада* и конкретната употреба в молитвите, е възможно и тази лексема да е заета обратно от румънски. Срв. ...*твоита драга бесада*... (25.6), но и: *Сокоти нине четвартата бесеада*... (29.5)¹².

Глаголът *надуливам* ‘чезна за нещо, желая’ може би е свързан с българско *надам се*, рум. *a nădăi*. Милетич дава и румънско съответствие *nădulesc* (Милетич 1987: 180).

Румънското влияние в езика на седмиградските българи от XIII – XVI в. може да бъде предмет на разнообразни изследвания. Интерес будят например проблемите на морфологичната адаптация и семантичните взаимодействия. Ще споменем един случай, който сме склонни да тълкуваме като семантична калка по румънски модел – употребата на глагол *мокрят* за ‘поливам’: *Блажил ни е сата зема златиот свенти баца; сете банда намокрива, пораса сентем трева*... (38.4). Дума *намокривам* в значение на ‘поливам’ би могла да е употребена и под влияние на немския текст, който гласи: *Berg und Thal, die macht er nass* (пак там). Все пак е показателно, че *мокрят* за ‘поливам’ е отбелязал и М. Младенов в езика на български мизийски преселници в Румъния: *мокри съ* ‘полива се – зеленчук’ (Младенов 1993: 316). В българския подобна употреба на *мокрят*, *намокрят* е невъзможна. Напоследък в младежкия жаргон се е появил глагол *мокрят* се със значение ‘наливам се, пия много алкохол’, което, разбира се, е съвсем различно.

При морфологичната адаптация се наблюдава известна регулярност. Например заетите глаголи са придружени със суфикс *-ува-* по новобългарско трето спрежение: *алдувам, бизантувам, бирувам, бичувам, вещезувам, домнувам, лакувам, ментувам, фагадувам, фелелувам*¹³. Изключенията са

¹² В румънския език *beseadă* и *a besădui* са заети от по книжовен път от български и се срещат в старите румънски писмени паметници, а днес – предимно в Трансилвания. Именно поради локализирането им основно в тази област, някои румънски учени смятат *beseadă* за заемка от унг. *beszed* ‘дума, разговор’, а *a besădui* за дериват на румънска почва (вж. библиография по въпроса у Алексова 1989: 148), което ни се струва неточно.

¹³ В румънския език заетите от унгарски глаголи на *-i* (*bizni, lakni* и т.н.) завършват на *-ui* (*bizui, locui*). Според Овид Денсушану това става по аналогия с глаголите на *-ui* със славян-

малко: *пофтейе, сокотем, суфери*. Съществителните са приети с тяхната румънска суфиксация, независимо от нейния произход: *вражмаи, пазитор, невойеи, вайник, путерник*.

Най-важната особеност, която трябва да се отбележи за румънските заемки в Чергедските молитви, е, че те са главно думи за абстрактни понятия и християнски термини. Изключения като *комора* ‘хазна’, *вещезува* ‘увяхва’ са сравнително малко. Даже думата *салаи* е употребена с абстрактно значение ‘подслон’, а с конкретно значение за ‘дом’ намираме *къца*: *...о ти зъл свеат, тебе та напуцам. Не ми си бил зало сладък, слаб салаи ми си бил* (8.3), но: *като коренот от лоза сас грозге, таі щеш би фаф каца със твуи дечице* (5.4).

Липсата на контакт с традиционния български книжовен език, православната църква и славянското богослужение са наложили на седмиградските българи необходимост от нова употреба на домашни думи или заемане на чужди. За следи от традиционна стара християнска лексика могат да се смятат само няколко думи, като напр. *ангел, милосръд, свенти дух, свента троица, (при)чиста дивица*. В повечето случаи се откриват нови употреби, например *труп* за ‘плът’ (срв. *...коменделуваме тебе душа и трупа и сето...; душофна и трупфна неволиа – 10*), *баца* за ‘отец’, *Божо сандение* за ‘Божия съд’, *сандец* за ‘съдия’ (*...ще вреви напред согози сандеца; ...и с туі фаф си право сандение – 25.5,6*), *патиние* за ‘страдание’ и, разбира се, много от вече споменатите заемки.

В това отношение Чергедските молитви се отличават значително от влахо-българските грамоти, където старата славянска книжовна лексика, свързана с православието, непрекъснато присъства. Срв. думи като *неправда, възлюбенъ, благовъренъ, христюлюбивъ, добродѣтель*, и даже новообразувания по стар модел като *многюлюбимъ, прѣвъзлюбленъ, злотворецъ* и под. (срв. речника у Милетич 1896а). Подобни думи отсъстват в Чергедските текстове.

Откъсването на предполагаемите български жители от Свишовско и заселването им в Седмиградско в далечния XIII век е определило характера на техния речник и неговото обогатяване с нова лексика. Преселниците са живели и работили в чуждо езиково обкръжение. Тази изолираност несъмнено е консервирала до голяма степен граматическата структура на езика им, като е променила обаче значително техния речник. И в двата случая езиковият материал поставя интересни задачи пред историците на езика.

ски произход (Densusianu 1975: 349–350). Румънският езиковед предполага, че е възможно някои от тези унгарски глаголи да са заети в румънския с южнославянско посредничество. По-категоричен в това отношение е Ал. Росети, според когото унгарските глаголи, заети в български и сръбски, завършват на *-овати*, а това обяснява и суфикса в румънски (Rosetti 1968: 419). Изглежда по-вероятно и в румънския, и в южнославянските езици унгарските заемки да са адаптирани по сходен начин.

Цитирана литература

- Алексова, Василка. 1989. *Към въпроса за българо-румънските книжовноезикови контакти*. София. Дис.
- Велчева, Боряна. 1994. За езика на „Чудото с българина“. – *Старобългарска литература* 28–29. 70–79.
- Милетич, Любомир. 1896. Седмиградските българи. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 13. 153–257.
- Милетич, Любомир. 1896а. Нови влахо-български грамоти от Брашов. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 13. 3–153.
- Милетич, Любомир. 1987. *Изследвания за българите в Седмиградско и Банат*. София: Наука и изкуство.
- Мирчев, Кирил. 1952. Бележки върху гръцките заемки в езика на седмиградските българи. – *Известия на Института за български език* 1. 231–238.
- Младенов, Максим Сл. 1993. *Българските говори в Румъния*. София: Изд. на БАН.
- Младенов, Стефан. 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София.
- Цонев, Беньо. 1884. Трансилванските българи и техните молитви. – *Български преглед* 1. 43–50.
- Ciorănescu, Alexandru. 2001. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Saeculum I.O.
- Densusianu, Ovid. 1975. *Opere. Vol. 2. Histoire de la langue roumaine*. București: Minerva.
- Miklosich, Franz. 1856. *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*. Wien.
- Rosetti, Alexandru. 1968. *Istoria limbii române*. București: Ed. pentru literatură.

Zur Umkehranrede auf dem Balkan

Birgit Igla
Sofia

The article is a follow-up of former research on inverted addressing especially connected to Bulgarian, summarizes the findings related to the historical development of the phenomenon and points to its relation to the surrounding Balkan languages and Turkish. It tries to trigger further research as to a) getting more detailed data on the state of affairs in the other Balkan languages and finally b) based on these researches to get an overall picture that allows establishing the connections and mutual influences in the field of inverted addressing.

Keywords: addressing, pragmatics, Balkan Studies, language history

Der Begriff „umgekehrte Anrede“ (Beyrer&Kostov 1978), hier „Umkehranrede“ (weiter: UA¹), „обратно обръщение“ (Ницолова 1984), „allocuzioni inverse“ (Renzi 1968), „inverted addressing“ bezeichnet die Erscheinung, dass Verwandte verschiedener Generationen sich mit demselben Terminus anreden.²

Die UA ist eine verbreitete Erscheinung in den Balkansprachen und als solche mehrfach Gegenstand der wissenschaftlichen Untersuchung geworden – ohne allerdings auf nachhaltiges Interesse zu stoßen. Als erste tiefere Analyse kann die von Beyrer&Kostov 1978 gelten, auf die Nitsolova 1984 hinweist. Von größter Bedeutung scheint mir der Beitrag von Hauge (Хайге 1999), der die Vorherigen aktualisiert, dabei noch Tietze (1993) für das Griechische, Türkische u.a. heranzieht und in seiner Schlussfolgerungen mit Nachdruck die Bedeutung der Erscheinung für die Balkanistik hervorhebt: *Най-очевидният извод, който може да се направи [...] е, че на обратното обръщение трябва да се отреди място в списъка на балканизмите, щом то съществува и в румънски, български, албански и гръцки.* (Хайге 1999: 13).

1. Charakteristika der UA

Im Bulgarischen spricht eine Mutter ihr Kind (Junge oder Mädchen) mit *мами!// мама!// мамо!// маме!// мамеце!* u.ä. an; Väter nennen ihre Sprößlinge

¹ Beyrer&Kostov 1978 folgend spreche ich im Normalfall von „direkter Anrede“ (DA). Die terminologische Opposition wäre demzufolge DA : UA.

² Nach der Formulierung von Dzibel: Явление, при котором родственники различных поколений обозначаются [в СТР] одинаковыми терминами [...] (Дзибель 1995: 138).

mame!// маму!// татко!// татенце! – d.h. die Mutter/ der Vater benutzen unterschiedliche Kasus- oder Wortbildungsformen des Lexems, das in deklarativen Sätzen auf sie selbst referiert, als Anrede für ihre Kinder. In der gleichen Weise benutzen auch andere Verwandte für die Anrede an jüngere Familienmitglieder eben das sie selbst bezeichnende Lexem.

Diese Anredeform ist zum Ersten unidirektional und zum Zweiten *sexusneutral*. ‘Unidirektionalität’ bedeutet, dass nur ein jüngerer Adressat mit einem Terminus angeredet wird, der eigentlich den Sprecher bezeichnet, und ‚sexusneutral‘ weist darauf hin, dass das natürliche Geschlecht des Adressaten nicht in Betracht gezogen wird: die Mutter nennt sowohl den Sohn wie auch die Tochter *мамо!*. Der ältere Bruder sagt zum jüngeren *бате!*, oder *батко!* und benutzt dieselbe Anrede auch für die kleine Schwester. Das natürliche Geschlecht des Adressaten ist in der UA in jedem Fall neutralisiert.

1.1. Partizipanten am UA-System

Der Gebrauch der UA ist auf eine überschaubare Anzahl möglicher Konstellationen von Sprechern und Adressaten beschränkt. Nur in den genannten Fällen ist die umgekehrte Anrede möglich:

1.	Mutter o. Vater	<->	Sohn/ Tochter
2.	Großvater o. -mutter	<->	Enkel/Enkelin
3.	Tante o. Onkel	<->	Neffe/Nichte
4.	Ältere(r) Bruder/ Schwester	<->	Jüngere(r) Bruder o. Schwester

Die Differenziertheit der Verwandtschaftslexik zeigt sich im Bulgarischen in der mehrfachen Besetzung der Bezeichnungen für ‚Onkel‘ und ‚Tante‘ – dies gilt für die Anrede (DA und UA) ebenso wie für den referentiellen Gebrauch.

Die einzige Konstellation mit zwei Sprechern ohne Generationsunterschied, in der dasselbe Lexem in der Anrede in beide Richtungen gebraucht werden kann, sind Geschwisterpaare: der ältere Bruder ist für den jüngeren Bruder oder die jüngere Schwester *батко*, die ältere Schwester ist die *кака* der jüngeren Geschwister (*кака* ist Referenzform und UA; s.u. 3.3).

Die zahlreichen zur Realisierung der UA in den o.g. Relationen verwendeten Formen unterscheiden sich nach ihrem WB-Status oder zeigen verschiedene, z.T. obsoletere, Kasusformen, die die Entstehungsphasen der UA reflektieren.

1.1.1. *Lexem- und Formenbestand*

Es fällt auf, dass sich einzelne Formen eines in beide Richtungen verwendeten Lexems hinsichtlich ihrer Verwendbarkeit als DA vs. UA unterscheiden.

Manche Formen können sowohl in direkter wie auch in umgekehrter Anrede stehen, so etwa kann ein Kind seine Mutter mit *мамо!* oder *мама!* ansprechen (DA) und die Mutter kann beide Formen in der UA für den Sohn oder die Tochter verwenden, während andere Formen auf nur eine Richtung festgelegt sind: *маме!* steht nur zur Anrede für den Vater (DA), während der Vater in der UA *маму!* für den Sohn verwendet. Diese Restriktionen in der Verwendung sind als Reflexe der ehemaligen grammatischen Funktionen zu deuten.

Die folgende Tabelle soll die Vielfalt der normsprachlichen Realisierungen illustrieren; weil das System synchron in Bewegung ist, könnte keine Übersicht mit Anspruch auf Vollständigkeit erstellt werden. Mit dem Obsoletwerden einzelner Formen werden ihre Anwendungsbereiche weniger deutlich unterschieden. Während *маме!* : *маму!* oder *баба!* / *бабо!* : *бабу!* eindeutig dem DA- und UA-Bereich zugeordnet werden können, ist das bei *деде!* : *деду!* – die beide außer Gebrauch kommen – nicht der Fall. Der Gebrauch von *маму!* – zunächst vermutlich nur UA – auch als Form der DA, dürfte angelsächsischem Einfluss („mummy“) geschuldet sein.

Table 1. Verwendung einzelner Formen in DA und UA

	DA + UA	nur DA	nur UA	Bez.adj.
Mutter	мама!/мамо!/мами!			[мамин-]
Vater	татко!	тате!	тати!	[татков-]
Oma	бабо!	баба!	баби!	[бабин-]
Opa	дядо!	деде!	деди!] дедко!	[дядов-]
Tante	леля! лельо!		лели!	[лелин-]
Onkel		чичо!		чичово!
Bruder	батко/бате			[багъов-]
Schwester		кака!	како! како!	[какин-]

Unter den hier Angeführten stellt das Wort für ‚Onkel‘ den einzigen Fall dar, in dem für die UA (Anrede für den Neffen/ die Nichte) allein das Beziehungsadjektiv zur Verfügung steht.

1.1.2. Beziehungsadjektiv

Die bulgarischen Beziehungsadjektiva könnten bei isolierter Verwendung in Anredefunktion – *мамин(ият)!* *лелино(то)!* *бабина(та)* – dazu verleiten, sie als UA einzustufen, indes ist diese Bestimmung fragwürdig, da offensichtlich ist, dass es sich um eine verkürzte NP handelt (*мамин син*, *лелино дете* etc.) und vor allem, weil die Anrede nicht reziprok einsetzbar ist.

Beyrer&Kostov nehmen an, dass *die Möglichkeit der Adjektivierung des Verwandtschaftsterminus [...] offenbar zeitig genutzt worden [ist], weshalb sie*

als eine in der ersten Phase ausgeprägte Erscheinung zu werten ist. (Beyrer&Kostov 1978: 45) Das Beziehungsadjektiv – als Determinans in der NP oder isoliert – ist auch heute als Anredeform für jüngere Verwandte ganz geläufig. Genus und Numerus der Anredeform stimmen dabei mit dem Adressaten überein, auch wenn das Appellativum fehlt, vgl.: *мамин!*, *маминият!*, *мамината!*, *маминото!* Wenn zwei oder mehrere Kinder angesprochen werden, steht der Plural: (*елате*) *мамините!*

2. Pragmatisches

Als Teil der intimen Rede innerhalb der Familie dürfte die UA immer substandardsprachlich gewesen sein – was erklärt, warum es so mühevoll ist in schriftlich fixierten Folkloretexten Belege zu finden. Isolierte Nominalformen wie *маму!*, *мама!* and *мамо!*, *маме!* überraschen nicht nur den zufälligen Hörer mit einer anderen Muttersprache als Bulgarisch. Die in der Alltagssprache hochfrequente UA wird ganz unreflektiert gebraucht und danach befragt – etwa: *казваш ли 'лельо' на племенника си?* [„sagst Du ‚Tante‘ zu Deinem Neffen?“] – reagieren die meisten Sprecher überrascht und manchmal auch konsterniert.

Die lexikalische Bedeutung der Anredeform ist in der UA völlig verloren gegangen und an ihre Stelle ist die pragmatische getreten: Ausdruck von Intimität, Zärtlichkeit u.ä. des älteren Sprechers in Bezug auf seinen jüngeren Adressaten. Auf diese pragmatische Bedeutung scheint die UA strikt festgelegt zu sein. Ich konnte keine systematischen Unterschiede zwischen konkurrierenden UA-Formen feststellen, die Verteilung von *мамо*, *маму*, *мама* oder *маме!* dürfte idiolektal sein. In diesem Zusammenhang ist der Fall einer jungen Romani erwähnenswert, die im Romani zwei aus dem Bulg. entlehnte Formen, *маму!* und *мамо!*, mit unterschiedlichen Konnotationen für ihren Sohn verwendet: *казвам 'маму!' когато го галя, а когато му се карам казвам 'мамо!'.*

3. Sprachhistorische Entwicklung.

Beyrer und Kostov (1978) umreißen die Entwicklungsschritte bei der Entstehung von UA in einer detaillierten Analyse für Rumänisch und Bulgarisch. Die in der UA gebrauchten Formen werden auf eine Nominalkonstruktion zurückgeführt, in der sowohl der Sprecher wie auch der Adressat enkodiert sind. Sie zeigen, dass die isolierten substantivierten Formen (*маму!* *мама!* etc.) in ähnlicher Weise als Verkürzung einer NP zu deuten sind wie das isoliert verwendete Relationaladjektiv (Beziehungsadjektiv).

Auf der Grundlage des Vergleichs der UA in den beiden untersuchten Sprachen, rekonstruieren Beyrer&Kostov das zugrunde liegende Syntagma: ein Ap-

pellativum im Vokativ bezeichnet den Adressaten, während der Sprecher durch ein anderes Nomen im Genitiv ausgedrückt wird, welches seine Verwandtschaftsbeziehung zum Adressaten bezeichnet (Vater/Mutter//Tante//Opa etc.):

Sprecher [determinans] : Genitiv – Adressat [determinatum] : Vokativ

Diese Rekonstruktion kombiniert zunächst synchrone Daten aus beiden Sprachen: Ein Genitiv existiert heute nur im Rumänischen (*fata mamei*), ein Vokativ nur im Bulgarischen (*сине мамѝ! Иване мамѝ!*).

Die in der UA anzutreffenden Formen *маму! тату! бабу! деду!* („Mamas“ „Papas“ etc.) sind Reliktformen des synthetischen Kasussystems, bei denen aufgrund des Kasussynkretismus nicht eindeutig zu klären ist, ob es sich um einen ‘genitivus possessivus’ oder einen ‘dativus possessivus’ handelt [Beyrer&Kostov 1978:45]. Diese Genitive/Dative referieren auf den Sprecher (determinans) und drücken ein Verhältnis der Zugehörigkeit zum Adressaten (determinatum) aus. Die Festlegung auf die UA spiegelt die längst opak gewordene grammatische Funktion wider.

3.1. Wegfall des Genitivmarkers *на*

Mit dem Untergang der Deklination werden die flexivischen Genitive durch eine analytische Konstruktion aus *на* + casus generalis ersetzt: *маму* > *на мама* etc.

Der nächste Schritt in Richtung auf den heutigen Status ist der Schwund des Genitivmarkers *на*.

Der Schwund des Genitivmarkers *на* ist mit der temporären Parallelität des synthetischen und des analytischen Genitivs (*маму* und *на мама*) und dem Opakwerden der Bedeutung der alten Form erklärt; der Genitivmarker verliert bei Auslassung des Determinatums seine syntaktische Funktion: *предлогът на като изразител на притежателното отношение винаги свързва субекта на притежанието с обекта на притежанието* (Ницолова 1984: 60). So ist der Genitivmarker in isolierter Verwendung überflüssig geworden..

An dieser Stelle sei auf eine m.E. vergleichbare Entwicklung im Albanischen hingewiesen, wo in der UA der Genitiv des Determinans ohne den sonst für den Genitiv obligatorischen vorangestellten Artikel steht (s.u. 4).

3.2. Wegfall des Appellativum

In der zugrunde liegenden NP wird der Adressat entweder mit dem Eigennamen oder einem Appellativum vom Typ „Kind/ Liebling/ Schatz“ o.ä. bezeichnet; dieser eigentlich wichtigste Teil der Anrede ist weglassbar *weil Sprecher und Hörer über die semantisch-kommunikative Qualität der Anrede gleichermaßen Bescheid wissen und sie unausgesprochen mitverstehen* (Beyrer&Kostov 1978: 46).

Nach dem Wegfall der Bezeichnung für den Adressaten steht nunmehr die Bezeichnung für den Sprecher selbst, die *affektiv stark* [ist] und *daher nicht auch eliminiert werden kann*. (Beyrer&Kostov 1978: 46). In dem Moment, da das Determinans allein die Anredefunktion übernommen hat, ist nicht nur die lexikalische Bedeutung verloren gegangen, auch die ursprüngliche grammatische Funktion ist weggefallen: Zunächst die Zugehörigkeit bezeichnend, hat der Genitiv jetzt die Anredefunktion (vokativische Funktion) des Determinatum übernommen.

3.3. „Vokativtransfer“ ?

Auf diesem Stand der Entwicklung – das genitivische Determinans hat Vokativfunktion übernommen – erscheint der „Vokativtransfer“, gemeint ist, dass der Vokativmarker vom Determinatum an das Determinans tritt, vielleicht nur ein logischer und konsequenter Schritt der Entwicklung. Nitsolova spricht von einem „progressivem Opakwerden in der Morphosyntax der Verwandtschaftsbezeichnung“³ in der letzten Phase. Mit dem Gebrauch des Vokativs in der UA ist die Opposition Vokativ : casus generalis bei einigen Lexemen neutralisiert⁴ – *мамо* kann nunmehr als Anrede für die Mutter (DA) wie auch für den Sohn/die Tochter (UA) stehen. Der einzige Fall, in dem die alte Opposition der Formverteilung – Vokativ = DA und casus generalis = UA – bei den Feminina noch ganz stabil zu sein scheint, ist DA *како!/каке!* : UA *кака!*.

4. Die UA in den Balkansprachen

Der Beitrag von Beyrer&Kostov zur UA ist reichlich mit literarischen Beispielen aus dem Rumänischen und Bulgarischen unterlegt. Als Desideratum formulieren die Autoren: *Die skizzierte Erscheinung verlangt [...] nach einer Klärung im Hinblick darauf, ob sie als [...] balkanisches Charakteristikum bestimmt werden kann* (Beyrer&Kostov 1978: 41). Zwanzig Jahre später besteht für Hauge kein Zweifel daran, dass die Erscheinung in eine Liste der Balkanismen aufgenommen gehört (Xayre 1999: 13).

Die Verhältnisse in den beiden Sprachen weisen viele Parallelen und im Detail auch Unterschiede auf, die strukturell und systemisch (Beziehungsadjektiv nur im Bulgarischen) oder normativ und pragmatisch sein können: ein Beispiel für das Letztere wäre die metaphorische Verwendung der UA *als Ausdrucksmittel der Sympathie, Anteilnahme, Vertraulichkeit [...] nicht nur zwischen Verwandten, sondern beliebigen Personen* (Beyrer&Kostov 1978: 50). Nach den Autoren

³ Прогресивно затъмняване на морфосинтактичната стойност на роднинското название (Ницолова 1984: 60).

⁴ [...] се неутрализира съществуващата опозиция при някои лексеми вокатив: нечленувана обща форма (Ницолова 1984: 60).

soll die metaphorische Verwendung im Rumänischen ziemlich frequent, im Bulgarischen dagegen unüblich sein. Nach Beobachtungen aus jüngster Zeit dürfte die Frequenz der metaphorischen UA im Bulgarischen in den letzten Jahrzehnten aber beachtlich gestiegen sein.

Die Feststellung, dass das Makedonische ähnliche Anredeformen für jüngere Familienmitglieder besitzt wie das Bulgarische, überrascht nicht wirklich. Es scheint aber nicht belanglos, dass die UA von älteren für jüngere Geschwister im Makedonischen nicht oder bestenfalls regional gebräuchlich ist – dies weist auf einen möglichen Zusammenhang mit dem benachbarten Albanischen, wo die sonst verbreitete UA bei *bac* und *bal/dod* (älterer Bruder/Schwester) überhaupt nicht verwendet wird.

Für das Kosovo-Albanische ist die UA bei allen anderen Verwandtschaftsbezeichnungen belegt (außer dem o.e. *bac*, *bal/dod*). Von der Struktur der UA-Ausdrücke betrachtet, treffen wir etwa die gleiche Variation wie im Bulgarischen: gebräuchlich ist a) das komplexe Syntagma vom Typ „Mutters/Mamas Junge!“: *djalë e nanës!* / *djalë e mamit!* oder hieraus verkürzt b) der bloße Genitiv *nanës!* / *mamit!*; *babës!*, *babit!* und ebenso bei den **übrigen** Verwandtschaftsbeziehungen (*tezës!* / *hallës!* und *dajës!* / *axhës!*). c) Nur Vater und Mutter verwenden als intime Anrede für den Sohn/die Tochter den Nominativ (auch Vokativ) *baba!* / *babi!* bzw. *nanë!* / *mami!* M.W. sind die Beispiele unter b) die einzigen Fälle, in denen im Albanischen der Genitiv ohne vorangestellten Artikel steht, auch hier Ergebnis der Auslassung des determinierten Glieds und der damit verbundenen total veränderten Funktion (Bezeichnung der Zugehörigkeit/Possessivität > Anredefunktion s.o. 2.2). Wir brauchen in diesem Fall nicht mit Beeinflussung durch eine andere Sprache zu rechnen; die parallele Entwicklung kann ähnlichen strukturellen Prinzipien geschuldet sein.

Einen Hinweis auf die Relevanz von Kontaktsensitivität finden wir ein weiteres Mal in der Kosova. Die für das Serbische insgesamt nicht nachgewiesenen UA ist belegt im kosovarischen serbischen Dialekt:

Mati govori detetu: Idi majko, donesi mi ovo kupce vodu! (Elezović 1932: 381)⁵.

Das **Griechische** kennt – wie das Serbische – keine den anderen Balkansprachen entsprechende UA. Es gibt allerdings einen semantischen Wandel bei *μανούλι* – das Deminutiv zu „Mutter“ wird für ein begehrenswertes junges Mädchen (*λαχταριστό κοριτσόπουλο*) verwendet. Tietze (1993) schreibt diese semantische Verschiebung türkischem Einfluss zu: das **Türkische** verwendet in der UA die Deminutivform des den Sprecher bezeichnenden Lexems + Possessivsuffix der 1.sg. für den Adressaten; mit *baba-ciğ-im* oder *ane-ciğ-im* „mein Väterchen/mein Mütterchen“ werden Sohn oder Tochter angeredet. Weniger frequent sind in der UA *baba-m* / *ane-m* ohne Diminutivsuffix. Das Diminutivum in der UA wird

---

⁵ Norbert Boretzky gilt mein Dank für die Überlassung dieses Beispiels.

als Modell für entsprechende bulgarische Formen (*майчица, татенце, леличка* u.v.a.m.) in Erwägung gezogen (Хайре 1999: 10f). Bei der Frage der Kontakt-sensitivität der UA in den Balkansprachen kommt dem Türkischen eine bedeutende Rolle zu. Der oben beschriebene Typ ist im ganzen türkischen Sprachgebiet verbreitet, auch in den türkischen Dialekten **Bulgariens** ist er bekannt, aber minderfrequent. Hier dominiert der Typ ‚Bezeichnung des Sprechers im Genitiv‘ a) in ganzer NP – *anenin / babanın çocuğu* ‚Mamas/Papas Kind‘ oder b) unter Auslassung des Determinatums *anenin* und *babanın*. Die regionale Verteilung der beiden UA-Typen außer Acht lassend, vermutet Pavlova die Entstehung der UA (im Bulgarischen) durch türkischen Einfluss hervorgerufen: *На мене ми се струва, че става въпрос за заемане на модела на адресиране към по-млади родственици, който и до днес е актуален в турски език* (Павлова 2015: 35). Dem ist zunächst vor allem entgegengehalten, dass die unterschiedlichen Verhältnisse in den türkischen Dialekten in Bulgarien und im Türkei-türkischen über die Richtung des anzunehmenden Einflusses an Deutlichkeit nichts zu wünschen übrig lassen. Die insbesondere für das Bulgarische plausible Herleitung, die Beyrer & Kostov hinsichtlich der Entwicklung der UA geben, kann für das Türkische nicht herhalten. Eine breiter angelegte Untersuchung der Verteilung der in der UA verwendeten Formen und Ausdrücke sollte aber möglichem türkischen Einfluss bei der Verwendung der Diminutivformen in der UA nachgehen.

Die vielleicht umfangreichste Deskription der UA in einer Einzelsprache aus jüngster Zeit liegt in der Beschreibung der diesbezüglichen Verhältnisse in den Romani-Dialekten von Petra Cech vor. Die Dialekte des Romani spiegeln in ihrer Vielfalt vor allem die Verhältnisse in den jeweiligen Kontaktsprachen wider, weisen aber z.T. auch Pekularitäten auf, die noch einer Deutung ihrer Herkunft harren (Iglar & Cech 2016).

Eine Antwort auf die bei Pavlova durchscheinende Fragestellung nach dem Ursprung der UA liegt vielleicht gar nicht in der Linguistik. Hauge 1999 präsentiert umfangreiche Daten von Sprachen mit UA: zunächst Daten aus diversen Turksprachen und nationalen Varianten des Arabischen, bei denen eine areale Einwirkung auf die Balkansprachen nicht mit letzter Gewissheit zu verwerfen ist. Aber geradezu erschlagende Datenevidenz zum Ursprung der UA kommt aus der Anthropologie/Ethnologie zu (*Алгебра родства*. 1995, und hier insbesondere Дзибель 1995). Die UA konnte in 100 auf allen Kontinenten beheimateten Sprachen nachgewiesen werden, bei denen in der Mehrzahl weder einseitige noch reziproke Einflussbeziehungen mit dem Balkan anzunehmen sind. Dzibel (Дзибель 1995: 13) spricht von *einer außerordentlich großen Verbreitung der Erscheinung in archaischen Gesellschaften*⁶ und – in Hinblick auf die Daten aus der Ethnologie schreibt Hauge (Хайре 1999, 13) in seiner Konklusion, dass *[...] на фона на големия брой езици с подобни реципрочни [...] обръщения*

⁶ Явление [...] весьма широко распространено в архаических обществах (Дзибель 1995: 138).

между роднини, изглежда по-вероятно обратното обръщение в български да представлява някакъв реликт от архаични модели.[...].

5. Schlußfolgerung

Zwar kann die Entwicklung der UA – besonders für das Bulgarische – in überzeugender Weise erklärt werden, aber die vorhandenen Angaben für die Balkansprachen insgesamt sind kaum hinreichend, um aufzudecken, was an dem System der UA sehr alt und was eher rezent und vielleicht fremdem Einfluss geschuldet ist. Es ist sicher eine Sache der Linguistik (bzw. der Balkanistik) eine Antwort zu geben auf Fragen, die mit der Ausdrucksseite und mit der einzelsprachlichen Entwicklung der UA zu tun haben, was den Ursprung dieser mit sprachlichen Mitteln realisierten Erscheinung betrifft, zeigt sich deutlich, dass die Linguistik hier an die Grenzen ihrer Kompetenz stößt: mit linguistischen Methoden kann nicht auf alle mit der UA zusammenhängenden Fragen eine Antwort gegeben werden.

Literatur

- Алгебра родства*. 1995. Санкт Петербург: Российская академия наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера).
- Beyrer, Arthur, Kiril Kostov. 1978. Umgekehrte Anrede im Bulgarischen und Rumänischen? – *Linguistique Balkanique* 21. 41–53.
- Дзибель, Герман. 1995. Феномен генерационного скашивания в системах родства. – В: *Алгебра родства*, 138–171.
- Elezović, Gliša. 1932. *Rečnik Kosovsko Metodijskog dialekta*. Београд.
- Хауге, Хетил Ро. 1999. Обратното обръщение в съвременния български език. – В: Проблеми на социолингвистиката: *Езикът и съвременната действителност. 6-та международна конференция по социолингвистика, Шумен, 1997*, 9–14. София: Издателска къща „Делфи“.
- Иванова, Калина, Руселина Ницолова. 1995. *Ние, говорещите хора*. София: Университетско издателство.
- Igla, Birgit, Petra Cech. 2016. Inverted addressing in Balkan languages and Romani dialects. – In: *Grazer Romani Publikationen*. (Im Druck)
- Ницолова, Руселина. 1984. *Прагматичен аспект на изречението в български книжовен език*. София: Народна просвета.
- Павлова, Неда. 2015. Обратните обръщения в българската реч – между роднинските апелативи и дискурсивните думи. – *Българска реч* 1. 20–37.
- Renzi, Lorenzo 1968. Mamă, tată, nene, ecc.: il sistema della allocuzioni inverse in rumeno. – *Cultura neolatina* 28. 89–99.
- Τεγόπουλος-Φυτράκης. 1990³. *Ελληνικά Λεξικό*. Athen: Εκδοσεις Αρμονία.
- Tietze, Andreas. 1993. „Μανούλα μου!“ Ein psycholinguistischer Turzismus? – In: John S. Langdon et al. (eds.). Το Ελληνικόν. *Studies in Honor of Speros Vyzronis, Jr., vol. 2: Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the Balkans and Modern Greece*, 425–433. New Rochelle: Artistide D. Caratzas.

Балканският контекст на бълг. *мечка* ‘Ursus arctos’

Уте Дукова

БАН и Университет Франкфурт на Майн

In Bulgarian the Common Slavic taboo word **medvěď* ‘bear’ is replaced by a hypokoristic feminine *ме́чка* ‘species Ursus arctos’. I argue that this replacement is due to Balkan mythology, where the she-bear represents the Great Mother-Godess.

Keywords: grammatical gender/sex, Balkan mythology

Както е известно, в славянските езици животното *Ursus arctos* има табуистичното название **medvěď* ‘който яде мед’, *i-* основа от мъжки род. За обозначение на женската се образуват производните **medvědica* с общославянско разпространение и **medvědka*, засвидетелствано в срхр. диал. *мѣветка*, *мѣвѣтка*, словен. *medvědka* (ЭССЯ 18, s.v.). От тези женски форми се образуват в южнославянските езици гальовно-експресивни форми: от **medvědica* срхр. *ме́ца* ‘название на мечката в детския език’, бълг. *ме́ца* ‘името на мечката в приказките’, от **medvědka* чсл. (XVI в.) *меч(ь)ка* ‘ursa’ и производното *мечькъ* ‘ursus’ (Miklosich 1862: 367) – т.е. създава се нова родова опозиция, в която женската форма е немаркираната – срхр. *ме́чка*, което означава освен женската и вида (РСКНЈ 12, s.v.) и бълг. *ме́чка*, което напълно загубва експресивния характер и става видово означение. Като такова то измества старото название *медвед*, което вече се среща само в диалектите и в местни и лични имена (БЕР 3,777–778). Отстъпване на мъжкия род пред женската форма намираме и в арумънски *ursă* ‘ursus arctos’ и ‘женската на мечката’, като мъжкия род е съхранен само в местни имена (Papaahagi 1974: 1245). В гръцкия език при названието на мечката Genus commune се среща още в старогръцки, преобладава обаче женският род, например в името на съзвездието *ἡ Ἄρκτος* ‘Голямата мечка’, а новогръцки *ἀρκτος* и *αρκοῦδα* означават и вида и женския индивид. В латинския език *ursa* ‘женската на мечката’ при някои автори (Вергилий и Овидий) се употребява и за вида (Der neue Georges, s.v.), вероятно под гръцко влияние.

Налагането на женската форма на територия, която представлява географски континуум, говори за общ произход на самото явление. Според мене решаващо значение в този процес, където се преплитат категориите род и пол, има концепцията на мечката в митологията. Известно е голямото значение на мечката в религиозната мисъл и култа на цялото евразийско

(и северноамериканско) пространство (Leroi-Gourhan 1981: 38). Докато при балти, славяни и германци митологичният облик на мечката има подчертано мъжки характер (Иванов-Топоров 1965: 160–165), на Балканите от антично време до традиционната култура на 19/20 век преобладава женският облик на мечката. Тя се явява като символ на майчинството. В старогръцките легенди новороденият Зевс бил отгледан от две нимфи-мечки (Ginzburg 1993: 141). Богинята Артемида, *πότνια θηρῶν*, богиня-майка, девствена покровителка на родилките (Der kleine Pauly 1: 618–622) носи белези на първоначален териоморфен облик: жриците ѝ в светилището Браурон се наричат „мечки“ и носят мечешки кожи, тяхната служба се означава с глагола *ἀρκτηύω* (Frisk 1: 142). Нейната придружителка Калисто – предполагаема хипостаза на самата Артемида – е превърната в мечка. Типологично сходство с античната Артемида показва келтската богиня Artio, също символ на плодородие и майчинство, изобразена като мечка в известна бронзова статуетка от 2/3 век н.е. (Botheroyd 1995: 25), но въпросът, дали съществува историческа и етимологична връзка между тези богини остава неизяснен (Frisk 1: 154; Der kleine Pauly 1: 619).

Женски характер притежава обликът на мечката и в българската народна култура. И тук тя е символ на плодородие и майчинство (БМ: 216). В детския фолклор тя се нарича *Баба Меца*. Тясната ѝ връзка с женската сфера е описана подробно в етнографската литература (вж. Краев 1991: 227–229, Попов 2003: 260–261; БМ: 216). Преки успоредици към старогръцката митология са образът на нимфа-мечка, етиологичните легенди за превръщането на мома в мечка (особено вариантът, според който превръщането е наказание за загубата на девствеността) и моминските „мечи“ хора. Връзка с мечката в България и в балканския регион показва и християнската наследница на Великата богиня девица-майка, Св. Богородица: в Гърция на остров Акротири има пещера, посветена на ‘Panaghia Arkoudiotissa’ (Ginzburg 1993: 143). Времето, когато мечката ражда малките си – декември-януари (Пешев и др. 1984: 210), съвпада с празничния период около Рождество Христово, което в народната мисъл приближава мечката към Св. Богородица: според румънското поверие мечката ражда малките си през коледната нощ (проф. Погирк, Лекция през декември 1992, Университет Бохум). В Ресава (Сърбия) на Василевден (Мали Божић) се меси колак, който се нарича *мечки повојница* (РСКНЈ: 12) – срв. бълг. *повойница* = *богородична пита* (Вакарелски 1974: 560). В целия балкански регион се смята, че мечката се събужда от зимен сън на Сретение Богородично, 2 февруари (Попов 2003: 263).

И така, изместването на зооним от мъжки род от женска хипокористична форма в българския език може да се тълкува като своеобразен балканизъм, развил се в сферата на балканската духовна култура.

Библиография

- Botheroyd, Sylvia, F. Paul. 1995. *Lexikon der keltischen Mythologie*. München: Diederichs. 3. Auflage.
- Frisk, Hjalmar. 1973. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. 1. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag.
- Ginzburg, Carlo. 1993. *Hexensabbat, Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*. Frankfurt am Main: FischerTaschenbuchverlag.
- Der neue Georges = Karl-Ernst Georges. 2013. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Bd. 2. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Leroi-Gourhan, André. 1981. *Die Religionen der Vorgeschichte*. Paläolithikum. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Miklosich, Franz. 1862. *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- Papahagi, Tache. 1974. *Dicționarul dialectului aromân*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Der Kleine Pauly = K. Zieglerund, W. Sontheimer (eds). 1964. *Lexikon der Antike*. Bd. 1. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- БЕР = Владимир Георгиев (съст.) и др. 1986. *Български етимологичен речник*. Т.3. София: Издателство на БАН.
- БМ = Анани Стойнев (съст.) 1994. *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: Издателска група 7М + ЛОГИС.
- Вакарелски, Христо. 1974. *Етнография на България*. София: Издателство Наука и изкуство.
- Иванов, Вячеслав Вс., Владимир Н. Топоров. 1965. *Славянские языковые моделирующие системы*. Москва: Издательство „Наука“.
- Краев, Георг. 1991. Мечата комедия в руската и българската фолклорна обредност. – В: *Проблеми на българския фолклор 8. Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция*, 227–229. София: Издателство на БАН.
- Пешев, Цоло и др. 1984. *Животинският свят на България*. София: Държавно издателство Наука и изкуство.
- Попов, Рачко. 2003. Следи от култа към мечката във вярванията и обичаите на балканските народи. – В: *Растителният и животинският свят в традиционната култура на българите. Доклади от X-та Национална конференция на българските етнографи Стара Загора 2003*. София: Етнографски институт с музей – БАН.
- РСКНЈ = *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- ЭССЯ = Олег Н. Трубачев (ред.) 1993. *Этимологический словарь славянских языков*. 18. Москва: Наука.

Türkische Lehnwörter im heutigen Bulgarischen

Aspekte ihres Gebrauchs aus eurolinguistischer Sicht

Helmut Wilhelm Schaller
Philipps-Universität Marburg

Turkish rule and Turkish language influenced Bulgaria and Bulgarian language for centuries. The consequence was a considerable number of Turkish loanwords in Bulgarian. But there was after 1878 also a retrograde tendency of using those loanwords. Nowadays one can see a renewed use of Turkish word-formations in modern Bulgarian language.

Keywords: Turkish rule in Bulgaria and Turkish loanwords in Bulgarian, retrograde usage after 1878, new word-formations after 1990

Neben dem Griechischen und Romanischen war es in früheren Jahrhunderten vor allem das Türkisch-Osmanische, das die Balkansprachen im engeren Sinne, die südosteuropäischen Sprachen Bulgarisch, Serbisch und Kroatisch, Albanisch, Rumänisch und Neugriechisch im weiteren Sinne beeinflusste, wie 1959 Zbigniew Gołąb in einer Abhandlung zum türkischen Einfluss auf das Südslawische ausführte: „It is evident, that the Turkish rule which lasted for many centuries in the Balkan peninsula must have left deep traces on the culture and languages of the people living here“ (Gołąb 1959: 26).

Diese Einflüsse in der Sprache und ihre Widerspiegelung in der Kultur der Bulgaren gilt es im Folgenden anzudeuten, denn nach Johann Gottfried Herder „hat sich von selbst kein Volk zur Kultur erhoben“. Der im 19. Jahrhundert führende Wiener Slawist Franz Miklosich hatte 1884 in einer Untersuchung der türkischen Lehnwörter nicht nur in den südost-, sondern auch in den osteuropäischen Sprachen drei Perioden der Einflussnahme türkischer Völker auf die Slawen angesetzt, wobei die erste Periode auf eine Zeitspanne zurückgeht, als die Slawen noch in ihrer Urheimat in Osteuropa saßen. Von diesen Berührungen zeugen noch Lehnwörter aus Turksprachen, die als gemeinslawisch zu bezeichnen sind, die also übernommen wurden, bevor die Slawen im 6. Jahrhundert im Rahmen ihrer Wanderungsbewegung auf den Balkan vorstießen und sich in drei Gruppen aufgliederten, nämlich Ost-, West- und Südslawen. Die zweite Periode wird von Miklosich in Zusammenhang mit der Einwanderung der Protobulgaren gebracht, und die dritte und zugleich intensivste Periode beginnt schließlich mit der Unterwerfung der Balkanvölker durch die Osmanen im 14., 15. und 16. Jahrhundert, sie stellt ein einschneidendes Ereignis dar, das seine Spuren in allen

Lebensbereichen hinterlassen hat, so auch in den verschiedenen Sprachen Südosteuropas wie dies auch im Bulgarischen der Fall ist (Miklosich 1884: 239–338; 1885: 105–192; 1888: 1–88; 1890: 1–194).

1361 wurde von den Osmanen die Stadt Adrianopel erobert und 1365 zur Hauptstadt des Osmanischen Reiches bestimmt, zugleich wurden die Reste des Byzantinischen Reiches für tributpflichtig erklärt. Nach der Schlacht auf dem Amselfeld/Kosovo polje im Jahre 1389 wurde Serbien tributpflichtig und vier Jahre später, 1393, war bereits der größte Teil Bulgariens von den Osmanen erobert worden. 1394 bis 1397 folgte die Eroberung Attikas und des Peloponnes, 1395 wurde die Walachei tributpflichtig und nach der Eroberung Konstantinopels 1453 wurde schließlich die Hauptstadt des Osmanischen Reiches dorthin verlegt. Die 500jährige Herrschaft der Osmanen in Südosteuropa hat zu einer Isolation der dort lebenden Völker gegenüber ihren europäischen Nachbarn geführt. Besonders stark war der türkische Einfluss dort, wo auch der Islam Fuß gefasst hatte, nämlich in Bosnien, Albanien und Makedonien, während sonst nationale Identität, Eigenart und auch die Sprachen bewahrt werden konnten, wie man am Beispiel Bulgariens deutlich sehen kann.

Voraussetzungen für Entlehnungen waren vor allem die Kommunikation zwischen Personen verschiedener Sprachen, wobei ein Blick auf das Deutsche zeigt, dass Sprachen, die es beeinflusst haben, nämlich das Französische, Italienische vom Deutschen umgekehrt unbeeinflusst blieben. Umgekehrt haben Sprachen, die vom Deutschen beeinflusst wurden, keinen nennenswerten Einfluss auf das Deutsche gehabt, so etwa die skandinavischen Sprachen, die slawischen Sprachen und das Ungarische. Viel komplizierter liegt der Fall beim Englischen und das Niederländische ist wohl die einzige Sprache, mit der ein Austausch wechselseitig war. Der Leipziger Sprachwissenschaftler Henrik Becker, Ende der 40er Jahre des 20. Jahrhunderts durch seine Schriften zum europäischen Sprachbund bekannt geworden, wies mehrfach darauf hin, dass dann, wenn man wirklich europäische Perspektiven eröffnen will, man besser zu den Polen und zu den Ungarn als zu den Deutschen geht, die nur sich schätzen, oder zu den Franzosen, die grundsätzlich kaum eine Vorstellung hätten, was anderswo gespielt wird (Becker 1948).

Im Albanischen kann man von etwa 1700 türkischen Lehnwörtern ausgehen, die während der Osmanenherrschaft übernommen wurden. Wie in anderen südosteuropäischen Sprachen auch, machen im Albanischen die Substantiva den Hauptanteil aus, wobei es sich sowohl um Bezeichnungen für Abstrakta als auch für Konkreta handelt, die damit in die Sprache neu eingeführt wurden. So finden sich aus dem Türkischen übernommene Bezeichnungen für Gegenstände aus dem täglichen Leben, Bezeichnungen aus dem Handwerkswesen, der Verwaltung, dem Militärwesen und dem Islam. Hinzu kommen Bezeichnungen für Speisen, in geringerem Umfang auch für Pflanzen und Tiere. Wie in anderen südosteuropä-

ischen Sprachen sind im Albanischen auch andere Wortkategorien, wenngleich auch in weitaus geringerer Zahl mit Entlehnungen aus dem Türkischen vertreten, so Verben, Adjektive und auch einige Konjunktionen und Interjektionen. Wie für das Bulgarische, so wurden auch für das Albanische Versuche unternommen, den Gebrauch türkischer Lehnwörter durch albanische Entsprechungen zurückzudrängen. Im Rumänischen ist der Einfluss des Türkischen keineswegs so stark gewesen wie im Bulgarischen und im Albanischen. Bei den türkischen Lehnwörtern des Rumänischen handelt es sich jedoch auch nicht um einen so viele Lebensbereiche umfassenden Wortschatz. Im Rumänischen sind vor allem türkische Bezeichnungen für Kleidung, Einrichtung und auch Speisen zu finden. Ein weitaus größeres Ausmaß zeigen die türkischen Lehnwörter im Serbischen, während im Neugriechischen im Vergleich zu den anderen südosteuropäischen Sprache heute nur mehr wenige türkische Lehnwörter zu finden sind.

Auch bei einer zunächst nur oberflächlichen Betrachtung des Wortschatzes der südosteuropäischen Sprachen im Hinblick auf türkische Entlehnungen zeigt sich, dass das Bulgarische neben dem Albanischen wohl am stärksten in dieser Hinsicht beeinflusst wurde. Hierbei wurde die Terminologie bestimmter Lebensbereiche von türkischen Lehnwörtern besonders stark durchsetzt, andere Bereiche des Wortschatzes weisen dagegen kaum solche Entlehnungen auf. Durch die Jahrhunderte andauernde osmanische Herrschaft war die geistige und materielle Kultur in der Terminologie zunehmend von türkischen Lehnwörtern durchsetzt worden. Zu diesen Tatsachen kamen dann noch neue Produkte, Gebrauchsgegenstände, Kleidung und Speisen, die zusammen mit der türkischen Bezeichnung übernommen werden musste, da ein entsprechendes Wort im Bulgarischen nicht vorhanden war. Ganz besonders stark war der türkische Einfluss bei Bezeichnungen aus dem Bereich der Verwaltung, des Handwerkswesens und des Handwerks, so z.B. das heute nicht mehr aktuelle bulgarische Wort *ферман* = „Erlass, Dekret“, ferner *чаршия* = „Markt“ oder *еснаф* = „Zunft der Handwerker“. In Frage kommen auch Bezeichnungen für Tiere und Pflanzen, z.B. *катър* = „Maultier“ oder *зюмбюл* = „Hyazinthe“. So war gerade im Bulgarischen die Zahl der türkischen Lehnwörter in der Schriftsprache des 19. Jahrhunderts noch beträchtlich, so dass sich der Leipziger Romanist und Bulgarist Gustav Weigand (1860–1930) veranlasst sah, alle türkischen Lehnwörter in seinem zusammen mit seinem bulgarischen Assistenten Alexander Doritsch verfassten deutsch-bulgarischen Wörterbuch mit einem „T“ zu kennzeichnen (Weigand, Doritsch 1913). Von bulgarischer Seite wurden aber auch Versuche unternommen, den Gebrauch türkischer Lehnwörter einzuschränken, so von Mosko Moskov in seiner Schrift zum Kampf gegen die „Fremdwörter“ im Bulgarischen, erschien 1958 in Sofia (Moskov 1958, Mirčev 1963). So verschwanden auch Lehnwörter aus den Bereichen der Verwaltung, z.B. *харач* als Bezeichnung für eine „Kopfsteuer“ der Osmanen, *куршум* als Bezeichnung für eine Flintenkugel. Am meisten wurden je-

doch türkische Lehnwörter aus dem Bereiche des Handwerks, des Hausbaus und auch für Speisen beibehalten, so z.B. *одая* = „Zimmer“, zu türkisch *oda*, *каймак* = „Sahne“, zu türkisch *каймак*, *мезе* „Gabelbissen“, zu türkisch *meze*, *пилаф* als Bezeichnung für eine Reisspeise zu türkisch *pilâv*. Im Gegensatz zu zahlreichen Substantiva und Adjektiva sind es nur wenige Verben, die aus dem Türkischen in das Bulgarische übernommen wurden, so.B. *кандардисвам* = „überreden“, zu türkisch *kandırtmak*, *аиладисвам* = „veredeln“, zu türkisch *aşılamak* oder *казандисвам* = „gewinnen, profitieren“, zu *kazanmak*. Ganz gering ist der Anteil anderer Wortkategorien, die aus dem Türkischen in das Bulgarische gelangt sind, z.B. *ама* = „aber, doch“, zu türkisch *ама*, *хайле* = „genug“ zu türkisch *haili* oder *чак* = „gerade, nur“ erst zu türkisch *сag*, *тамам* = „gerade, genau“, zu türkisch *tamat*, damit gebildet *тамам ми е* = „es passt mir genau“.

Die linguistischen Aspekte der Entlehnungen aus dem Türkischen in das Bulgarische lassen sich u.a. an Adjektiven zeigen, die wegen ihrer lautlichen, morphologischen oder semantischen Eigenschaften eine besondere Betrachtung verdienen. Adjektive werden wie Substantiva zum Teil lautlich und morphologisch unverändert von der einen in die andere Sprache übernommen, zum Teil wurden sie aber auch den sprachlichen Gegebenheiten der jeweils aufnehmenden Sprache, in unserem Falle dem Bulgarischen, angepasst oder adaptiert. Das Türkisch-Osmanische zeichnet sich zudem bekanntlich durch Besonderheiten seines Vokalsystems aus, die u.a. auch durch die sogenannte „Vokalharmonie“ bedingt sein können. Im Türkischen finden sich acht Vokalphoneme, neben /a/, /e/, /i/, /o/, /u/ auch noch /ı/, /ö/ und /ü/. Diesen türkischen Vokalphonemen stehen im Bulgarischen nur /a/, /e/, /i/, /u/ und der sogenannten „Mittelzungenvokal /â=ъ/ gegenüber. So entspricht einem türkischen *kör* ein bulgarisches *къорав*, einem türkischen *kadır* ein bulgarisches *кадърен*. Was die Wortklassen der Nomina im Türkischen betrifft, so hatte 1947 Ludwig Peters in seiner Grammatik der türkischen Sprache darauf hingewiesen, dass die Grenzlinie zwischen Substantiven und Adjektiven – wie die zwischen fast allen Wortklassen – im Türkischen noch fließender als im Deutschen sei (Peters 1947: 109ff). Hinzu kommt auch noch die Tatsache, dass das Türkische bei den Nomina keine Genusunterschiede besitzt.

Dementsprechend können Adjektive auch unverändert aus dem Türkischen in das Bulgarische übernommen worden sein, z.B. *пелтек*, *чолак* und *ахмак*, denen lautlich und morphologisch entsprechend ein türkisches *peltek*, *çolak* und *ahmak* gegenübersteht. In anderen Fällen finden sich jedoch nicht nur lautliche, sondern auch morphologische Veränderungen, die dem bulgarischen System der Adjektivbildung entsprechen. Nach der Art der Derivation müssen zwei Gruppen von Adjektiven unterschieden werden, die aus dem Türkischen in das Bulgarische entlehnt wurden. Bei einer direkten Derivation von Adjektiven wird das türkische Adjektiv durch Suffigierung an das bulgarische System angepasst, adaptiert, so z.B. *kör* > *къорав*, *mor* > *морав*, *rembe* > *нембен*. Eine indirekte

Derivation liegt wohl dann vor, wenn Substantiva entlehnt wurden, die dann erst im Bulgarischen zu Adjektiven abgeleitet wurden, z.B. *katran*//*катран* = „Teer“ > *катранен*, *elmaz*// *елмаз* = Edelstein, Diamant > *елмазен* = „diamanten“, *pa-zar*//*пазар* = „Markt“ > *пазарен* = „Markt-, zum Markt gehörend“. Ein Teil der Adjektive, die aus dem Türkischen in das Bulgarische entlehnt wurden, entzieht sich der Unterscheidung von direkter und indirekter Derivation, was u.a. auch durch die morphologische Nichtunterscheidung von Substantiven und Adjektiven im Türkischen bedingt sein kann, z.B. türkisch *peltek*//*пелтек* kann das Wort sowohl „stotternd, lispelnd“ als auch der „Stotterer“ bedeuten, im Bulgarischen findet sich diese Entlehnung nur in substantivischer Bedeutung, ähnlich dem türkischen *sürgün* mit der Bedeutung „verbannt“ und „Verbannung“, im Bulgarischen nur in substantivischer Verwendung gebräuchlich. Offensichtlich sind die folgenden Entlehnungen, bei der Übernahme lautlich und morphologisch unverändert sowohl im Türkischen als auch im Bulgarischen nur als Substantive zu finden: *бадем* = „Mandel“, *адаш* = „Namensvetter“, *бостан* = „Gemüsegarten“, *кибрит* = „Streichholz“, *баклава* = eine auch im übrigen Europa bekannte Süßspeise, *махмурлук* = „Katzenjammer“, *сюнгер* = „Schwamm“ u.a.

Mehrfach wurden türkische Substantive in das Bulgarische entlehnt und dann für weitere Wortbildungen, Derivationen und Kompositionen verwendet, so z.B. türkisch *patuk*//*памук*, das Wort für „Baumwolle, Wolle“, aber auch als Bezeichnung für die „Baumwollstaude“, als ein bereits im Türkischen abgeleitetes Wort: *patuklu kumas*, = „Baumwollstoff“ und davon im Bulgarischen abgeleitet *памуклия* = „wattierte Jacke, Steppjacke“. Nominalkomposita mit wortbildendem Morphem *-o-* stellen dann die Entlehnungen *памук-о-берач* = „Baumwollpflücker“ und *памук-о-предачница* = „Baumwollspinnerei“ sowie *памук-о-тъкачница*, ebenfalls mit der Bedeutung „Baumwollspinnerei“ sowie auch *памук-о-производител* = „Baumwollbauer“ dar. Eine bulgarische Adjektivderivation zum türkischen Substantiv *patuk* stellt *памук-ов* = zu „Baumwolle gehörig, baumwollen“, dar. Um bereits türkische Derivationen handelt es sich aber bei *памуклия* = „wattiert“, und *памукчия* = „Baumwollerzeuger, Baumwollhändler“. Besonders produktiv im Hinblick auf syntagmatische Bildungen ist im Bulgarischen das türkische Wort *çanta* = bulgarisch *чанта* „Tasche“ geworden: *дамска чанта* = „Damenhandtasche“, *кожена чанта* = „Lederhandtasche“, *пазарска чанта* = „Einkaufstasche“, *ловджийска чанта* = „Jagdtasche“, *ученическа чанта* = „Schultasche“, *пътническа чанта* = „Reisetasche“, *студентска чанта* = „Kollegmappe“. Weitere Bildungen im Bulgarischen sind das Substantiv *чантаджия* = „Täschner, Taschenhersteller, Taschenproduzent“, davon abgeleitet das Adjektiv *чантаджийски* = „Täschner-“ *чантаджийски артикули* = „Täschnerartikel“, *чантаджийска работилница* = „Täschnerwerkstatt“. Das Substantiv *чантаджия* als Bezeichnung für den „Täschner“, den Hersteller von Taschen, ist so aus dem Türkischen mit entsprechender morpholo-

gischer Adaption übernommen worden, hat im Bulgarischen neben der Bezeichnung des betreffenden Handwerkers aber auch eine pejorative Bedeutung bekommen, nämlich „Bürokrat“. Das davon abgeleitete Adjektiv *чантаджийски* kann ebenfalls in pejorativer Bedeutung für „bürokratisch“ verwendet werden. Gerade das türkische Suffix *-ci*, das Personen bezeichnet, die eine Handlung oder berufliche Tätigkeit ausüben, ist über die türkischen Entlehnungen hinaus in der bulgarischen Wortbildung produktiv geworden, so bei *ваксаджия* = Schuhputzer zu *вакса* = Schuhcreme oder *бетонджия* = Betonarbeiter entsprechend den im Bulgarischen wiederzufindenden türkischen Wortbildungen *бакърджия* = Kupferschmied, *казанджия* = Kesselschmied, *трамвайджия* zu *трамвай* = Trambahnarbeiter, *курортаджия* zu *курорт* = Kurortbesucher, *бостанджия* zu *бостан* = Gemüsegärtner, *чорбаджия* = wohlhabender Mann, z.B. *селски чорбаджия* im Bulgarischen „Großbauer“. Vielfach sind diese türkischen Wortbildungssuffixe auch für Pejorativa verwendet worden, z.B. *каваджия* zu *кавга* = streitsüchtige Person, *джебчия* = Taschendieb zu türkischem *сер* und bulgarisch *дџоб* = Tasche, *инат* = Trotzkopf, Dickkopf, zu türkischem *inat*, bulgarisch = Eigensinn, Trotz, davon auch ein bulgarisches Verbum abgeleitet, nämlich *инатя се* = störrisch werden, sich auf etwas versteifen, eine ebenfalls pejorative Derivation ist mit dem von *кибрит* abgeleiteten Adjektiv *кибритлия* = hitzköpfig gegeben, der die bulgarische Adjektivderivation *кибритен* gegenübersteht. Bulgarische Wortbildungen mit dem türkischen Suffix *-li* finden sich bei Substantiven wie = Händler. Aber auch Ableitungen von bulgarischen Ortsnamen für Bezeichnungen von Bewohnern finden sich mit diesem Suffix gebildet, z.B.: Bewohner der Stadt Gabrovo = *габровлия*, *търновлия* = Bewohner der Stadt Tarnovo neben der bulgarischen Wortbildung *търновчанин*, aber auch *бургазлия* und *бансколия* als Bezeichnungen für Bewohner der bulgarischen Städte Burgas und Bansko.

Bei anderen Ableitungen von türkischen Substantiva handelt es sich dagegen um innerbulgarische Derivationen, z.B. zu *ахмак* = Dummkopf, das davon abgeleitete Adjektiv *ахмашки* = dumm, dämlich. Anders bei dem türkischen Substantiv *zor*, das sich lautlich und morphologisch unverändert im Bulgarischen *зор* mit derselben Bedeutung, nämlich „Bedrängnis, Beklemmung, Druck“ findet und so in mehrere feststehende Redensarten des Bulgarischen Eingang gefunden hat, nämlich *давам си зор* = „Blut und Wasser schwitzen“, = „sich Mühe geben“, ebenso: *на зор съм* = „in der Klemme sein“.

Einen überraschend geringen Anteil machen im Bulgarischen türkische Lehnwörter aus, die sich auf die Terminologie des Islam beziehen. Hierher gehören z.B. *ислям* als Bezeichnung für den Islam, *гяур* als Bezeichnung für Ungläubige, für Nichtmohammedaner, *рая* als Bezeichnung für die christlichen Untertanen des Osmanischen Reiches, *джамя* als Bezeichnung für Moschee, *ходжа* als Bezeichnung für den türkischen Priester, *минаре* als Bezeichnung für das Mi-

narett und *хаджи* als Bezeichnung für den Mekkapilger. Im weltlichen Bereich der Osmanenherrschaft sind mehrere Lehnwörter aus dem Türkischen in das Bulgarische gelangt, die jedoch heute kaum mehr Verwendung finden, so *падишах* = „Sultan, Padischah“, *пашалък* = „Gebiet eines Paschas“, *рушетчия* = „bestechlicher Beamter“ oder *ферман* = „Dekret, Erlass“.

Erhalten geblieben sind in Bulgarien auch eine Reihe von geographischen Bezeichnungen türkischer Herkunft, so z.B. *Кара Тене* = „Schwarzer Hügel, Schwarzer Berg“, *Ак Бунар* = „Weiße Quelle“ und *Беш Тене* = „Fünf Hügel“.

Von einer ganzen Anzahl türkischer Entlehnungen bei Ljuben Karavelov (1837–1879) in seiner Erzählung „Маминото детенце“ finden sich die meisten auch heute noch im Bulgarischen, so das Substantiv *конак* für ein Verwaltungsgebäude während der Türkenzeit, das aber mit dieser Bedeutung heute nicht mehr aktuell ist, sondern nur noch mit der Bedeutung „Herberge zur Übernachtung“ verwendet, *чапкън* = „nichtsnutzig“, mit bulgarischem Suffix für Personenbezeichnungen *чапкънин* = „Taugenichts“, wo Adaptionen im lautlichen und morphologischen Bereich erfolgt sind. Zum Teil wurden türkische Wortbildungen in das Bulgarische übernommen, zum Teil wurden aber die türkischen Entlehnungen auch bulgarischen Wortbildungen, Derivationen und Kompositionen, unterzogen. Schließlich wurden türkische Lehnwörter, wie bereits kurz erwähnt, mehrfach auch für bulgarische idiomatische Redewendungen verwendet. In einer Abhandlung zum seinerzeit neuen bulgarischen etymologischen Wörterbuch und zu den türkischen Elementen im Bulgarischen hatte der Turkologe Karl-Heinrich Menges folgende Feststellungen getroffen:

„Seit der Befreiung von der türkischen Herrschaft geht in sämtlichen nicht türkischen Sprachen des Balkans die Zahl der noch gebrauchten türkischen Wörter zurück, seit dem Ende des I. Weltkrieges mit wachsender Intensität, so dass sich die türkischen Wörter in größerer Zahl nur noch in Gebieten mit türkischen Minderheiten oder in unmittelbarer Nachbarschaft einer türkischen Mehrheit halten können“ (Menges 1969–1970: 58).

Die in zahlenmäßig äußerst beschränkter Auswahl angeführten türkischen Lehnwörter des heutigen Bulgarischen haben gezeigt, dass es sich aus sprachwissenschaftlicher Sicht um Entlehnungen handelt, die auch in der bulgarischen Wortbildung produktiv wurden. Dies gilt sowohl für Derivationen und Kompositionen als auch für erweiterte syntagmatische Bildungen. Aus semantischer Sicht wurde deutlich, dass sich die Entlehnungen aus dem Türkischen, die heute noch Verwendung finden, vor allem auf den Bereich der materiellen Kultur beziehen, wobei es sich um Gebrauchsgegenstände des täglichen Lebens handeln kann, Termini aus dem Bereiche des Hausbaus und der Einrichtung, aber auch neue Bezeichnungen für Pflanzen und Tiere übernommen wurden. Einen besonderen Bereich stellen die oben angeführten Farbbezeichnungen dar, die mit bulgarischen Adjektivsuffixen abgeleitet wurden. Auch das Adjektiv *разхайтен* mit der

pejorativen Bedeutung „verdorben, zügellos“ findet sich heute noch im Bulgarischen, ebenso die Substantive *дувар* als Bezeichnung für eine Mauer, *гердан* mit der Bedeutung „Halskette“, *махмудия* als Bezeichnung für ein Goldstück, benannt nach dem türkischen Sultan Machmud. Das Substantiv *бакалин* mit der Bedeutung „Krämer“ findet sich mit den Ableitungen *бакалия*, *бакалски стоки* = „Gemischtwaren“, *бакалница* = „Krämerladen“, sowie in pejorativer Bedeutung als *бакалски сметки* = „Kleinigkeitskrämerei“. Auch das türkische Wort *механа* als Bezeichnung für eine Schenke, Wirtshaus, mit der aus dem Türkischen übernommenen Wortbildung *механджия* = „Schankwirt, Gastwirt“, findet sich noch im heutigen Bulgarischen. Offensichtlich nicht mehr verwendet wird im heutigen Bulgarischen das Wort *ханус* für „Gefängnis“.

Die bulgarischen Beispiele für türkische Entlehnungen haben gezeigt, in welcher Weise türkische Entlehnungen von der einen in die andere Sprache übernommen wurden. Auffallend ist die Tatsache, dass wie in anderen europäischen Sprachen auch, die Skala der Farbbezeichnungen erweitert wurde. Besonders auffallend sind jedoch Bezeichnungen für negative menschliche Eigenschaften, die aus dem Türkischen übernommen und mit dieser pejorativen Schattierung auch heute noch im Bulgarischen Verwendung finden.

Der im 19. Jahrhundert im Zeichen der „Wiedergeburt“ des bulgarischen Volkes eingeleitete, durch Schriftsteller, an erster Stelle Penčo Slavejkov, geförderte, von Sprachwissenschaftlern wie Mosko Moskov im 20. Jahrhundert geforderte Prozess einer „Entorientalisierung“ im sprachlichen Bereich konnte zum Teil durch eine „Rebulgarisierung“ oder auch „Reslawisierung“, vor allem auch durch Entlehnungen aus dem Russischen in Gang gebracht werden. Heute sind Sprachen wie das Bulgarische ganz anderen Einflüssen, vor allem durch das Angloamerikanische ausgesetzt, ein Prozess, der nach 1989–1990 verstärkt in Gang gekommen ist und durch den EU-Beitritt Bulgariens Anfang 2008 wohl noch mehr zu spüren sein wird. So kommt es, um mit der russischen Balkanologin Tat'jana Civ'jan zu sprechen, wohl darauf an, das Eigene und das Fremde unter ethnolinguistischen, ethnokulturellen und ethnosozialologischen Aspekten zu erkennen und auch zu respektieren (Civjan 1999: 319–328). Damit ist auch ein Schritt in die Zukunft, im Bereiche der Sprachwissenschaft zur Eurolinguistik, möglich geworden.

Literatur

- Becker, Henrik. 1948. *Zwei Sprachanschlüsse*. Leipzig-Berlin. *Der Sprachbund*. Berlin-Leipzig.
 Civjan, Tatjana. 1999. Das *Eigene* und das *Fremde* unter ethnolinguistischen, ethnokulturellen und ethnosozialologischen Aspekten. – In: Reiter, Norbert (Hrsg.), *Eurolinguistik. Ein Schritt in die Zukunft*, 319–328. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
 Gołąb, Zbigniew. 1959. The influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects. – *Folia Orientalia* 1. 26–45.

- Menges, Karl Heinrich. 1969–1970. Zum Neuen „Bälgarski Etimologičen Rečnik“ und den türkischen Elementen im Bulgarischen. – *Zeitschrift für Balkanologie* 7. 55–83.
- Miklosich, Franz. 1884, 1885, 1888, 1890. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch). *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe.* XXXIV, 1884, XXXV, 1885, XXXVIII, 1888. Wien. 239–338; 35, 1885, 105–192. Nachtrag in. 37, 1888, 1–88; 38, 1890, 1–194.
- Мирчев, Кирил. 1963. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство.
- Москов, Моско. 1958. *Борбата против чуждите думи в българския книжовен език*. София: Издателство на БАН.
- Peters, Ludwig. 1947. *Grammatik der türkischen Sprache*. Berlin. 1947.
- Weigand, Gustav, Alexander Doritsch. 1913. *Bulgarisch-deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Otto Holtze.

Фразеология

‘Мъжкото’ и ‘женското’ в българската и гръцката фразеология

Христина Г. Марку
Democritus University of Thrace

In this paper we investigate the phraseological units with gender component in Greek and Bulgarian. The main focus of the comparative analysis is on the language conceptualization of ‘male’ and ‘female’ in the phraseology and on the problem of evaluativeness in the semantic structure of gender idioms, pointing out similarities and differences. Our findings allow the preliminary conclusion that despite important cultural and evaluative similarities, it is a high degree of linguistic specificity in coding of ‘male’ and ‘female’ in both languages.

Keywords: phraseological unit, gender, identity, male-female dichotomy

1. Въведение

Опозицията *мъжко/женско* принадлежи към основополагащите противопоставяния, универсално представени в човешките култури и езици. Човекът в езика присъства в своята мъжка или женска хипостаза. Културните нагласи и стереотипите за мъжкото и женското са втъкани в езика и в голяма степен предопределени от езика. На фразеологично равнище в езика „е синтезирана огромна етнокултурна информация“ (Кювлиева-Мишайкова 1986: 54) и е „кодирана съществена част от културната памет на всяка езикова общност“ (Димова 2004), включително и присъщите на колективното съзнание джендърни стереотипизации.

Противопоставянето между мъжкото и женското, което очертава определен тип социокултурни отношения, е натоварено с особени семиотични роли, намиращи отражение в цяла поредица други опозиции: живот/смърт, четен/нечетен, десен/ляв, небе/земя, ден/нощ, горе/долу, слънце/луна, светъл/тъмен, свой/чужд (Иванов, Топоров 1965: 175–178).

Езиковедските търсения върху сложната взаимовръзка между пол¹ и

¹ Необходимо е да се уточни, че при превода на понятието *gender* продължават да съществуват колебания: в употреба са различни съответствия, напр. пол, социопол, род, като напоследък все повече се налага терминът джендър. Понятието за (социален) пол (*gender*) като социален и културен конструкт се определя като сума от социални и културни характеристики, предопределящи поведението на мъжете и жените и отношенията между тях (Першай 2014, Παυλίδου 2006, Кирилина 1999). Още за съдържанието и превода на български на термина *gender* вж. Кирова, Славова 2001, а също така и „Ах, този *gender*! Пет мнения за една дума“, сп. Алтера, бр. 1, 2005.

език не са отскоро, в рамките на оформилата се „джендърна лингвистика“² се диференцират частни аспекти и подходи на изследване – социолингвистични, психолингвистични, етно- и лингвокултурологични (вж. Lakoff, 1973; Tannen, 1991, 1992; Тоκατλίδου 2006; Παυλίδου 2006; Alvanoudi 2011; Кирилина 1999; Кирилина 2000; Кирилина 2005; Горошко 2004; Першай 2014, а също така Вежбицкая, 1996; Телия, 1996).

Статията е посветена на концептите за мъжкото и женското начало, представени в българската и гръцката фразеология. Разглеждат се глаголни и именни фразеологични единици с различна степен на устойчивост, съдържащи лексикално-семантични компоненти, които оформят понятията за ‘мъжкост’ и ‘женскост’ в езиковата картина на света. Поставяме си за цел да представим как двата езика концептуализират основни съставляващи на мъжката и женската същност – типични характеристики, взаимоотношенията между тях, поведенчески модели и роли, норми, ограничения и забрани. Т.е., онези социокултурни импликации, които оформят съдържанието на концептите ‘мъжкост’ и ‘женскост’.

1.1. Работен корпус

Изследването се основава върху корпус, който включва фразеологични единици със задължителен джендърен компонент. Българските фразеологизми са ексцерпирани от Фразеологичен речник на българския език (ФР-БЕ), от Български национален корпус и от източници в интернет-мрежата. Корпусът от гръцки фразеологични гръцкия език е набавен от двата големи речника на новогръцкия език – Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (Λεξικό Μπαμπινιώτη) и Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (ΛΚΝΕ), както и от специализирани фразеологични речници и сборки (Βλαχόπουλος 2007, Ντισούλης 1989). Малка част от езиковия материал е предоставена от информанти, носители на двата езика.

Задължително условие и сигурен критерий, за да се включат фразеологичните единици в анализа, е да съдържат лексикален компонент – показател за принадлежност към единия или към другия пол или маркиращ някой от специфичните диференциални признаци на женската и мъжката идентичност. Т.е., необходимо е в състава на единицата за вторична номинация да присъства лексема с референт лице от мъжки или женски пол, назоваваща отличителни антропологични признаци, типични особености в поведението, стереотипни характеристики и т.н. На първо място това са лексемите ‘мъж’ и ‘жена’, определенията ‘мъжко’ и ‘женско’, техни възрас-

² За т.нар. „джендърна (гендерна) лингвистика“ или „лингвистическа гендерология“ като ново перспективно направление в рамките на интердисциплинарните изследвания на пола вж. Кирилина 2000, 2005.

тови или социални еквиваленти, родствени названия и т.н. (*момче–момиче, дядо–баба, кум–кумица* и т.н.).³

На второ място следват антропонимите (Мара, Рада, Петко, за гръцкия Μάρω, Γιάννης и др.), както и имената и названията на исторически, митологични и литературни герои (*Адам – Αδάμ, Ева – Εύα, Баба Яга, Генко Гинкин, η μάγισσα Κίρκη* и др.).

Преки показатели за полова принадлежност са лексемите, назоваващи вторични полови белези (брада – γένια, мустаци – μουστάκια), части от облеклото (фуста, пола – φούστα, престилка – ποδιά, панталони – παντελόνια и пр.).

В качеството на маркери могат да се появят и зооними, съотнасяни с характерни джендърни стереотипи (крава – αγελάδα, бик – ταύρος, кокошка – κότα, петел – κόκορας и др.), представлящи доминиращите социални и културни парадигми.

Не се разглеждат фразеологични единици, свързани с хипостазата на жената като майка, тъй като те съставят отделна категория, която не участва в опозиции на основата на противопоставяния по джендърни признаци.

В работния корпус са включени фразеологични единици, напълно отговарящи на приеманите във фразеологията критерии за идиоматичност (Баранов, Добровольский 1996), но и фразеологични съчетания с по-ниска степен на устойчивост.⁴

В българския език се наблюдава една многобройна група метафорично или метонимично преосмислени номинални фрази, изградени от прилагателно (обикновено за джендърна принадлежност) и съществително (Agender + S), с различна степен на устойчивост: *женска тетка, женска вяра, женска опашка, мъжка Мара, заврян зет* и пр. Като семантични еквиваленти на тези съчетания в гръцки език се наблюдават двусъставни композитуми с тъждествена референциална функция: *σώζαμπρος (заврян зет), παστρικοδοώρα (пъргава Годора), βρομοθήλυκο (мръсна женска), αχουροκόριτσο (мъжко момиче), ανδρογυνναίκα (мъжка жена)* и др. Приемаме тези еднословни съответствия за фразеологични еквиваленти на българските фразеологизми, тъй като независимо от оформянето им като сложни думи, техните компоненти са частично или цялостно преосмислени.⁵

³ Според данни от изследвания върху джендърните фразеологизми в руски език, най-голяма честотност показват „семейните противопоставяния: майка–баща, брат–сестра. Интересно е да се отбележи, че в английски език най-често срещана е по-общата опозиция man–woman (Самарина 2010: 14).

⁴ Многократно е подчертавано, че между различните категории фразеологични единици не може да бъде прокарана обособена граница, не е възможно във всички случаи абсолютното им разграничение и е по-уместно да се говори за континуум от степени на изява на различните параметри на устойчивост (Μότσιου 2012: 960–961).

⁵ Дори и при тясното разбиране за фразеологията, дифузните граници между категориите

Уточняваме, че в анализа се включват и пословици. Това решение е оправдано от факта, че лексемите, определяни като „ключови“ джендърни маркери, се срещат особено често в пословиците, където стереотипите са отразени под формата на общоприети истини или регулиращи правила на поведение (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ευθυμίου 2006: 67–70). За целите на лингво-културологичните изследвания данните от паремиологията като гранична област между фразеологията и фолклора са особено значими (Узенева 2005: 222). Разглеждат се и устойчивите сравнения, в случай, че са в сила предпоставките за пълно семантично преосмисляне на съчетанието (Μπόλλα-Μαυρίδου 1996; Калдиева-Захариева 2013: 39–52).

1.2. Аксиологичен характер на джендърните фразеологизми

‘Мъжкостта’ и ‘женскостта’ са лингво-културни понятия с вътрешно присъщо оценъчно измерение. Аксиологичният компонент – отрицателен или положителен – е изначален в семантичната структура на фразеологизмите и се проявява под формата на двуполярни оценъчни двойки (+Добро) или (–Зло) (Wierzbicka 1996: 130–131). Концептите ‘мъжественост’ и ‘женственост’ имат свое място в йерархично устроената „ценностна картина на света“ (Карасик 1996: 4). В традиционния културен модел социалното пространство е поделено на мъжко и женско – в хоризонтален и вертикален план, и същевременно в ценностно отношение (Капралова 2013: 8). Ценностната система на патриархалното общество определя на мъжа статуса на маркираща рода, на господар; на жената е отредена функцията на подчинение и основно на продължаване на рода. Мъжкото начало е приемано като норма и носи положителен знак, а женското е маркирано отрицателно⁶. Още от Аристотел мъжкото начало се отъждествява с духовното, с формата, а женското – с телесното и с материята. Тези дуалистични представи са дълбоко и стабилно запечатани в стереотипите на обикновеното съзнание (Опарина 2011).

Сложната същност и нееднозначност на тези понятия е свързана с тяхната метафоричност, чиито корени насочват към митологическото мислене и към космогоничните народни представи.

не изключват възможността за включване на единици, принадлежащи към външни класове (Стефанова 2014: 172–177).

⁶ В народните приказки и анекдоти и в пословиците обикновено се отразява негативният стереотип за жената, женските качества биват осъждани и подлагани на критика. Както отбелязва Е. Узенева, свързването на жената с негативни аксиологични конотации може да се тълкува по-скоро като тенденция, отколкото като еднозначно отрицателно отношение (Uzeneva 2005: 226–227).

1.3. Основен подход и принципи на анализа

Организирането и съпоставянето на материала става от позицията на когнитивно-културологичния подход на базата на основните семантични компоненти в съдържателния план на фразеологичните единици. Когнитивният лингвокултурологичен подход взема предвид когнитивните процеси на създаване и разбиране на фразеологизмите, както и въздействието на културните фактори върху формирането на фразеологичното значение (Петрова, Марку 2015: 177–178).

Образността на единиците е ментална по природа и представлява резултат от когнитивни процеси на обработка на познания за света, фиксирани по един или друг начин в структурата на фразеологизмите (Баранов, Добровольский 1997: 14). Културната специфика играе изключително важна роля както при езиковото изразяване, така и при преработването на предварителните знания (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 18–22). При съпоставителния анализ в областта на фразеологията е наложително съпоставянето и на двете структури – както на понятийната, така и на образната. Един такъв подход „може да даде нетривиални резултати в плана на изследването на универсалните и специфичните черти в сферата на фразеологията“ (Баранов, Добровольский 2008: 156).

2. Съпоставителен анализ на фразеологичните единици с джендърен компонент

Езиковият материал, с който разполагаме, е организиран въз основа на изразяваното понятие и на отделните сфери на концептуализация.

Необходимо е широките идеографски полета на концептите да се разбият на групи според експликацията на отделните семантични съставлящи на комплексното понятие (Баранов, Добровольский 2008: 371).

Фразеологичните единици въз основа на семантични критерии се отправят в няколко групи в зависимост от конкретното понятие, което се концептуализира – космогонични и екзистенциални представи, външни отличителни черти, лични качества, социални и поведенчески характеристики.

2.1. Философско-екзистенциални измерения на противопоставянето: *мъж (+) vs. жена (-): женскостта е вторична и низша*

Андроцентричната космология, обща за всички средиземноморски общества, всъщност е присъща на „цялата европейска културна област“ (Бурдийо 2002: 18). Фразеологията възпроизвежда библейския модел ‘мъж-су-

бект' и 'жена-обект'. Мъжът е активният и божественият елемент, жената представлява вторичното и пасивното начало. Мъжът е порядък, жената е хаос, тя произхожда от долния свят, символ е на греха, на злото, на всичко земно и тленно (Маслова 2001: 121).

• Вторичният произход и низшият статут на жената са универсални за традиционните космогонични представи, рефлектирани във фразеологията. На първо място се изолира група от фразеологични единици, предимно именни двусъставни словосъчетания с различна степен и обхват на устойчивост, назоваващи жената като вторично и слабо създание, в опозиция със „силния“ мъжки пол:

бълг. *слабият пол, вторият пол, беззащитният пол;*

Евино потомство – женското племе, произхождащо от прамайката Ева;

Евина дъщеря – за слаба и безпомощна жена;

гр. *το δεύτερο φύλο, το αδύνατο/ το ασθενές φύλο* – вторият пол, слабият пол.

• Вторичността и статутът на жената като низше творение представлява „тема“ на многочислена и в двата езика група паремии с различен лексикален състав и метафорична образност, но с еднакво аксиологично значение:

бълг. *Дето мъж стъпи, жената не може да помирише; Ако ще е, мъжко да е; И керемидите се радват (когато се роди момче);*

гр. *Κοιμάτιν άνδρας – ολάκερη γυναικα* (букв. 'Парче мъж – цяла жена').

2.2. 'Женскостта' като 'другост'

С древни корени, преминали по-късно и в християнския символизъм, е натоварването на жената с негативни конотации и асоциирането ѝ с греха и смъртта. В Еклисиаст (7, 26) откриваме, че: „По-горчиво от смъртта е жената, защото тя е мрежа, сърцето ѝ – примка, ръцете ѝ – окови“. Видяно от андроцентрична перспектива, женското е онова 'друго' и 'чуждо', което придобива мистични и трансцендентални измерения. Тя често се представя като същество от друг свят: и в двата езика жената е самодива, русалка, *veráida, σείρήνα*. В традиционната култура тъкмо жената е тази, която притежава, пази и предава езотеричните знания и упражнява такива практики: тя е вълшебница, чародейка, вещица, *μάγισσα*⁷. Прозрачни намеци за връз-

⁷ В славянските езици са запазени представите за връзката 'жена' – 'съдба': стб. *кобь*, рус. *кобь*, пол. *kobieta* ('жена'), бълг. *прокоба, злокобен* и пр. (Маслова 2001: 120–121). Вж. също данни от Етимологическият словарь русского языка на Макс Фасмер: *кобь* – 'гадаене, предсказание, магия, пророчество' (Аввакум: 209); стб., струс. *кобь* – *οίονοσκολία* (Супр.), бълг. *коба* 'лошо предчувствие' (Младенов: 243), сърбохърв. *коб* 'добро предзнаменование', словен. *kóbniti* 'нахлувам', старочеш. *pokobiti se* 'успявам', *koba* 'успех', полаб. *kiúobe*

ката на жената с отвъдното зло са отразени в редица съчетания: *фаталната жена, дяволска жена – μοιραία γυναίκα, θηλυκός δαίμονας; γυναίκα-σατανάς*:
бълг. *яхвам метлата* – с явни отпратки към фолклора и митологията.

2.3. Личностни характеристики на ‘женскостта’

● Низшият статус и вторичният произход на жената са свързани с ред установени стереотипи за личностните измерения на жената. Жената във фразеологията бива подлагана на оценка обикновено в ролята си на съпруга и домакиня. Общата „непълноценност“ на жената я прави обект на пренебрежително отношение и негативна оценка на нейните индивидуалните качества. Характерните женски черти, които най-често се осъждат, са глупостта и умствената ѝ ограниченост, безцелното упорство, хитростта, злобата, мързелът, двуличието.

бълг. *дълга коса, къс акъл; дългокосо – плиткоумно; вода се по женски акъл*;

гр. *μακρίά μαλλιά, λίγη γνώση* – букв. ‘дълга коса, малко знание’;

бълг. *женска вяра; женски приказки, женско четиво, дамски роман;*

Мара подробната; празна Мара – за безсмислени брътвежи, от които няма никаква полза (вж. Илиева 2014: 45);

гр. *γυναικεία λόγια; γυναικείες κουβέντες; γυναικείο ανάγνωσμα; γυναικείο βιβλίο; γυναικοδουλειές, κατινοδουλειές* (от женското име Катина) – недостойни и срамни за мъжете. Според речниковото определение *γυναικοδουλειά* (‘женска работа’) се дефинира също като злословия, клюки, дребнавости, присъщи на жените според общоприетите представи (ΛΚΝΕ).

В подкрепа на наблюдението за амбивалентността на отразената в езика женска хипостаза, привеждаме пример, в който определението *женски* е аксиологично положителен: *θηλυκό μυαλό* – букв. ‘женски мозък’, демиургичен, който ражда идеи.

● Злият характер е един от най-устойчивите стереотипни представи за женскостта.

бълг. *лоша жена – звар свиреп; жена – вечна злина; жена, сякога война; жена удри в тило да ѝ изпъдиш дяволите*;

гр. *πυρ, γυνή και θάλασσα: τα τρία φοβερότερα καλά στον κόσμο* – букв. ‘огън, жена и море – трите най-големи злини на света’;

(*σαν*) *κακιά πεθερά*.

● Лицемерието и двуличието са представени като основни недостатъци на женския характер:

мн. ‘привидение, дух’. Родствено старонсл. *happ* ср. р. ‘щастие’, норв. *heppen* ‘щастлив, благоприятен’, *heppa* ‘случва се’, англ. *hap* ‘случай’, *to happen* ‘случва се’, староирл. *sov* ‘победа’.

бълг. *прави се на светица*;

гр. *παριστάνει την οσία (Μαρία); κάνει την Παναγία; κάνει την Αγιαπαρθένο* – букв. ‘прави се на Дева Мария, прави се на Богородица’.

• Отделна и сравнително многочислена категория фразеологизми в българския език са тези с компонент *баба*. Широкият семантичен диапазон на лексемата (баба, старица, свекърва, акушерка, жена) отвежда към архетипните функции на жената в патриархалното семейство, подсилени от по-късни християнски представи. Не всички от тези единици са с джендърна ориентация и стойност, т.е. независимо от това, че по вътрешната си форма отвеждат към женски референт, те са приложими към всички лица. Голяма част от тези единици представляват „прагматологични фразеологизми“, коментиращи, указващи или създаващи езикови ситуации⁸.

бълг. *бабини деветини; бабината ти трънкина; и баба знае; едно си баба знае, едно си бае; баба си знае бабешката*.

В гръцки език също се изолира подобен масив от единици с компонент *γριά*, демонстриращи негативни поведенчески стереотипи и антиценности, но без явна джендърна обвързаност.

гр. *Καλόμαθε η γριά στα σύκα...* – букв. ‘научила се баба на смокини’, за алчност, ненаситност;

Δώσαμε της γριάς αυγό και το 'θελε μελάτο... – букв. ‘дали на бабата яйце, поискала го и рохко’, за неблагоприятност.

• Освен фразеологични единици с експлицитно изразен джендърен компонент, съществуват група фразеологизми с явен референт лица от женски пол, например:

бълг. *увисвам на шията някому* – натрапвам се на някого да ме издържа материално, натрапвам се като съпруга;

гр. *τον τύλιξε* – букв. омота го, успя да го „върже“, да му се натрапи да се ожени за нея.

2.4. Стереотипни характеристики на ‘мъжкостта’ и ‘женскостта’

• Предписания за външността на мъжа чрез обозначаване на онези задължителни белези, отсъствието на които го правят непълноценен:

гр. *Αντρας χωρίς μουστάκι, αυγό χωρίς αλάτι*. – букв. ‘мъж без мустаци, яйце без сол’;

бълг. *олизала го кравата* – пренебрежително за късо;

обръсвам си мустаките – толкова съм сигурен за нещо, че съм готов да заложа един от основните белези на ‘мъжкостта’. Фразеологизмът при-

⁸ По-подробно за определението и съдържанието на категорията „прагматологични фразеологизми“ вж. Μότσιου 2012.

надлежи към единиците, които представят доминиращата в езика андроцентрична гледна точка: *суча мустак, реша мустаките, барабар Петко с мъжете* и др. (Илиева 2014: 44–45).

● Представата за женската красота като ценност е отразена в ред устойчиви сравнения със съответствия и в двата езика:

българ. *хубава като кукла, като златна ябълка;*

апетитна жена – νόστιμη γυναίκα – проява на андроцентричната „гастрономична“ метафора (Телия 1996)⁹

гр. *όμορφη σαν κούκλα, σαν πριγκιπέσα (като принцеса)*

българ. *грозна като Баба Яга; грозна като чума, като смъртта.*

● Външният вид на жената е амбивалентно възприеман и отразен във фразеологията: обикновено женската красота се представя в опозиция с на традиционно-патриархални добродетели и също такива поведенчески норми:

българ. *отвън кукла, отвътре панукла/чума; отвънка свила, отвътре свиня; отвънка гиздава, в главата гнидава* (Илиева 2014: 46), *всеки ден Мара гиздава, на Великден гнидава;*

гр. *απέξω κούκλα και από μέσα πανούκλα* – букв. ‘отвън кукла, отвътре чума’;

Όμορφη γυναίκα, διάβολος του χωριού. – букв. ‘красива жена, дявол в селото’.

● Липсата на мярка във външността на жената също е обект на осъждане:

българ. *нагласена като годена циганка; накипрена като кокона;*

гр. *στολισμένη σα λατέρνα* – букв. ‘натруфена, украсена като латерна’.

● Мъжките черти при назоваването на жена могат да бъдат както положително, така и отрицателно осмислени: *мъжско момиче, мъжка жена, мъжка хватка* (за успяваща, динамична жена) са положително конотирани, но *мъжка Гана (Драгана, Мара)* отразяват външност и поведение в разрез с общоприетите естетически и поведенчески норми. Съответствията в гръцки език са сложни думи *ανδρογυναίκα, αρσενικοθήλυκο, αγороκόριτσο*, също амбивалентно конотирани.

Атрибутът ‘мъжки’, ‘мъжествен’, съответно в гръцки ‘αρσενικός’ ‘αντρικός’, ‘αντρίκιος’ се появява като синоним на положителните качества храброст, смелост, решителност, свързва се с еталонни характеристики и поведение: *Γενναίος άνδρας, παλληκάρι: ως άνδρας αγωνίστησε* (Σπαν. Α 303) (Επιτομή λεξικού Κριαρά) – ‘Храбър мъж, юнак: бори се като мъж’.

гр. *φέρομαι αντρίκια, μιλάω αντρίκια* – ‘държа се, говоря по мъжки’;

българ. *държа се/работя по мъжки, мъжката.*

⁹ За базовите метафори при концептуализацията на жената в руската култура вж. В. Н. Телия (1996).

● Възрастта също е свързана с ред норми на поведение и задължителна смяна на социалните роли, а тяхното престъпване или неспазване е осъдително и експресивно отбелязано в езика, като атрибутивният елемент неутрализира самата млада възраст: *стара мома – γεροντοκόρη*¹⁰; *стар ерген – γεροντοπαλίκαρο*.

дърт пръч – γεροτράγος

дърта коза – κυριολ. ‘γρια κατσίκα’, *γεροντομαριά*

гр. *Γέρος γάτος, τρυφερά ποντίκια θέλει* – букв. ‘стар котарак млади мишки иска’.

● Ключовата културна лексема ‘сърце’ участва в метонимично преосмислени единици, в които определението *мъжки* е с положителен знак и маркира ценност, за разлика от женски, което е с отрицателен знак и означава антиценност.

бълг. *има женско сърце, с женско сърце е* – страхлив е.

гр. *αντρίκια καρδιά* ‘мъжко сърце’ – храбър, решителен, твърд е.

● Опозицията ‘мъжки – женски’ е равносилна на ред други противопоставяния (‘мек – твърд’, ‘висш – низш’), между които и ‘десен – ляв’. Свързани са с особено значими духовни понятия като сакралност и профанност, чистота и греховност¹¹:

бълг. *мъжка ръка, мъжко рамо, твърда десница* като символ на сила и власт, противопоставено на женска ръка със значение на нежност, мекота, грижа:

гр. *ανδρικό χέρι, δεξί χέρι – γυναικείο χέρι*.

● Символните значения на облеклото: в етнокултурен план традиционното облекло на мъжа и жената е осмислено като показател за полова принадлежност, но и по-общо като социален и аксиологичен знак:

гр. *φοράει παντελόνια* – букв. ‘носи панталони’, истински мъж е, силен, динамичен, решителен и отговорен, в противовес на онзи, който носи облекло, отредено да бъде обличано от жената;

φοράει φούστα/φουστάκι ‘носи пола/рокля’ – нерешителен, страхлив, безотговорен, на който не може да се има вяра.

● Женски атрибути, приписвани на мъжа, във всички случаи са отрицателно оценявани. Всяко отклонение от колективните патриархални норми се осъжда строго и се подлага на остракизъм. Цяла поредица от фразеологизми оценяват отрицателно отделни черти от мъжкия характер и поведе-

¹⁰ *γεροντοκόρη* – 1. свободна, несемейна жена на попреминала възраст; 2. (метаф.) своенравна жена със странности в поведението (Λεξικό Μπαμπινιώτη, σ. 490).

¹¹ За опозицията дясно и ляво в античната философия вж. G.E.R. Lloyd, *Αρχαία Ελληνική επιστήμη – μέθοδοι και προβλήματα*, <http://www.ekivolos.gr/Dexio%20kai%20aristero%20sthn%20arxai%20ellhnikh%20filosofia.htm>

ние, чрез типично женски качества и държане: определението женски се приписва или пряко на мъжки референт или се съотнася с типични страни от поведението на жената в устойчиви сравнения. Чрез тази размяна и „преобръщане“ на женски и мъжки качества се постига висока експресивност на коментирания недостатък:

бълг. *реве като жена; женска богородица* – за мъж, който обича да говори с жените, женска опашка; женски Дойно;

гр. *κλαίει/μιλάει/κάνει/φέρεται σαν γυναικούλα* – букв. ‘реве/говори/прави/държи се като женичка’;

είμαι κότα – букв. ‘кокошка съм’, не се държа като мъж, мекушав и слабохарактерен съм.

2.5. Размяна на установените стереотипни роли

Вторичните значения на ‘мъж’ и ‘жена’ като съпрузи са широко представени и в двата езика в отделна група единици, коментиращи ролите и нормите на поведение в патриархалното семейство, подчинени на догмата за мъжкото господство: „И ще господарува мъжът ти над теб“.

бълг. *петел пее в нашата къща;*

*кокошка пее в нашата къща*¹²;

гр. *είχε τον άνδρα της πασά στα Γιάννενα* – букв. ‘има/гледа мъжа си като паша в Янина’.

Не само български (вж. Илиева 2014: 47), но и балкански феномен е ироничното отношение към зависимия мъж, който не е господар в свой дом:

бълг. *заврян зет, приведен зет; добре ми е като зет на къща;*

гр. *σόγαμπρος;*

бълг. *върти се около полата на жена си; жена ми ме води за езика; жена ми носи калпака; жена ми ме възсяда като кон; мъж под чехъл; Генко Гинкин; Който слуша жена си – дважд жена;*

гр. *τον σέρνει από τη μύτη* – води го за носа; *τον έχει βάλει στο βρακί της* – букв. ‘сложила си го е в гащите’.

Трбява да се отбележи още веднъж двойното отношение към женските роли: отсъствието на жената и признанието за централната роля на жената в дома също са рефлектирани във фразеологията:

бълг. *де няма жена, няма и къща;*

гр. *Το θηλυκό πουλί φτιάχνει τη φωλιά.* – букв. ‘Женското пиле вие гнездото’.

¹² Характерна е известната фраза на писателя Емануил Рондис, който в конфликта, породен между него и пишещите тогава жени (около 1895 г.), изрича следното: „Αμα η όρνιθα αρχίσει να λαλεί, εσú ως πετεινός σφάζε την αμέσως“ ‘Ако кокошката започне да кукурига, ти като петел я заколи веднага’.

3. Изводи и заключителни думи

Представеното в статията сравнение не е изчерпателно нито откъм количество на единиците, принадлежащи към категорията фразеологизми с джандърен компонент, нито откъм възможни подходи към тях. Представява един първи опит за съпоставителен анализ с подобна насоченост.

Едно от особено важните наблюдения е установяването на сравнително ниска степен на междуезикова еквивалентност: двата езика показват формални несъвпадения, различия в метафоричните модели и образите, във вътрешната форма. Абсолютните фразеологични еквиваленти представляват малка част от целия корпус. Въпреки принадлежността и на двата езика към ареал с общи културни и ценностни ориентации, степента на езиковата специфичност при концептуализирането на 'мъжкото' и 'женското' е висока.

Несиметрично са представени и в двата езика 'женскостта' и 'мъжкостта'. Доколкото мъжкото представлява еталон, то не попада във фокуса на фразеологичната концептуализация. Предмет на вторична номинация обикновено са параметрите на женскостта, доколкото представляват отклонение от нормата и са осъдени или подложени на неодобрение.

Асиметрия се наблюдава и при аксиологичното представяне на мъжкото и женското. Без да е статистически потвърдено, сравнението налага впечатлението за числено преобладаване на българските фразеологизми, коментиращи „недостатъчност на мъжествените характеристики“, които показват и висока степен на негативна експресивност.

Приносното значение на представения съпоставителен анализ е в допълването на системата от базови концепти и в разкриването на ценностните разлики между отделните лингвокултури, особено при културно-асиметричните единици и при уникалните, безеквивалентни единици (Витанова 2012: 43).

За да бъде установен със сигурност мащабът на общото и различното, необходимо е да бъде привлечен още по-богат езиков материал. Целта на изследването беше да покажем съществуването на широко поле за изучаване на джандърната фразеология на сравнително междуезиково равнище.

Библиография

- Alvanoudi, Angeliki. 2011. Grammatical gender in interaction: exploring the interplay between language, culture and cognition. – In: *10th International Conference of Greek Linguistics*, Komotini, 1–4 September.
- Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen. 2005. *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspective*. Amsterdam: Elsevier.
- Gender-Forschung in der Slawistik. 2002. *Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 55*. Wien.
- Holmes, Janet, Miriam Meyerhoff (eds.). 2003. *The Handbook of Language and Gender*. Blackwell Publishing.

- Hrnjak, Anita. 2014. Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. – In: *Životinje u frazeološkom ruhu*, 1–16. Zagreb: FF-press.
- Lakoff, Robin. 1975. *Language and Woman's Place*. New York: Harper.
- Wierzbicka, Anna. 1996. *Semantic Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Алефиренко, Николай. 2010. Когнитивная фразеология: pro et contra. – В: *Славянская фразеология и паремология в XXI веке*, 58–65. Минск: Эмицер Колас.
- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. 1996. Идиоматичность и идиомы. – *Вопросы языкознания* 5, 51–64.
- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. 1997. Постулаты когнитивной семантики. – *Известия РАН. Сер. Литературы и языка* 56 (1), 11–21.
- Баранов, Анатолий, Дмитрий Добровольский. 2008. *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак.
- Бурдийо, Пиер. 2002. *Мъжкото господство*. София: Лик.
- Витанова Мария. 2012. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: Бул – Корени.
- Георгиева, Стефка. 2008. Образ женщины во фразеологии (на материале русского и болгарского языков). – В: *Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Горошко, Елена. 2004. Гендерные исследования в языкознании (к проблеме становления метода). *Культура народов Причерноморья* 45 (1). Межвузовский центр Крыма.
- Димова, Ана. 2004. Ние и другите във фразеологията: балканско-европейски измерения. – *Електронно списание LiterNet*. 19.09.2004, № 9 (58).
- Зыкова, Ирина. 2002. Специфика гендерной маркированности английских идиом. – В: *Гендер: язык, культура, коммуникация*, 150–159. Москва: МГЛУ.
- Иванов, Вячеслав, Владимир Топоров. 1965. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период)*. Москва: Наука.
- Илиева, Татяна. 2014. Лингвокултурният концепт джендър в българската фразеология. *Езиков свят*. – *Orbis Linguarum* 2, 43–48.
- Калдиева-Захариева, Стефана. 2013. *Българска фразеология*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
- Карасик, Владимир. 2002. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена.
- Кирилина, Алла. 1999. Гендерные стереотипы по данным языка. – В: *Гендер: лингвистические аспекты*, 105–162. Москва: Институт Социологии РАН.
- Кирилина, Алла. 2000. Гендерные исследования в зарубежной и российской лингвистике. – *Общественные науки и современность* 4, 38–142.
- Кирилина, Алла. 2005. *Гендер и язык*. Москва: Языки славянской культуры.
- Кювлиева-Мишайкова, Веса. 1986. *Фразеологизмите в българския език*. София: Народна просвета.
- Кирова, Милена, Корнелия Славова. 2001. *Теория през границите. Въведение в изследванията на рода*. София: Polis Publishers.
- Лисова, Елена. 2013. Гендерная специфика соматических фразеологизмов. – В: *Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами*, 215–218. Белгород: Издательский дом Белгород.
- Lloyd, G.E.R. Δεξιό και αριστερό στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Αρχαία Ελληνική επιστήμη – μέθοδοι και προβλήματα.
<http://www.ekivolos.gr/Dexio%20kai%20aristero%20sthn%20arxai%20ellhnikh%20filosofia.htm> (25.06.2016)
- Маслова, Валентина. 2001. *Лингвокултурология*. Москва: Академия.
- Опарина, Алла. 2011. Вопросы гендерологии. Мужественность и женственность как куль-

- турные концепты гендерной лингвистики. – *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева* 7.
- Першай, Александр. 2014. *Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет.
- Петрова, Анастасия, Христина Марку. 2015. Балканската фразеология в когнитивно-културологична перспектива. Проект за създаване на балкански фразеологичен корпус. – *В: Балканските езици, литератури и култури. Дивергенция и конвергенция*, 176–184. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Самарина, Варвара. 2010. *Гендер во фразеологии – когнитивно-лингвокултурологически аспект. Autoreferat*, PhD dissertation. Ставрополь.
- Стефанова, Диана. 2014. За типологията на фразеологизмите от гледна точка на когнитивната лингвистика. *Научни трудове на Русенския университет 2014*. 53, серия 5.2. 172–177.
- Таннен, Дебора. 1996. *Ты меня не понимаешь. (Почему мужчины и женщины не понимают друг друга)*. Москва: Вече Персей АСТ.
- Телия, Вероника. 1999. *Русская фразеология*. Москва: Языки русской культуры.
- Узенева, Елена. 2005. Джендър в българските пословици. – *Гласник Етнографског института САНУ* 53. 221–229.
- Хаджиева, Елена, Ася Асенова. 2012. *Пол и език – иновативни изследвания. Поведенчески и езикови модели*. София: Гутенберг.
- Хаджиева, Елена, Ася Асенова. 2014. *Джендър прочит на българската фразеология*. Дзяло, X–XX в. 4. http://www.abcdar.com/magazine/IV/Hadzhieva_Asenova_1314-9067_IV.pdf (25.05.2016)
- Анастасиáδη-Συμεωνίδη, Άννα & Αγγελική Ευθυμίου. 2006. *Οι στερεότυπες εκφράσεις και η Διδακτική της Νέας Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*. Αθήνα: Πατάκη.
- Θώμου, Παρασκευή. 2005. Κριτήρια διάκρισης των λεξι(λογι)κών συνάψεων (lexical collocations) από τις στερεότυπες φράσεις (idioms) στις ρηματο-ονοματικές δομές. *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας, Τόμος Ι*, 393–401. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2005. <http://goo.gl/KARHFe> (15.05.2016)
- Μότσιου, Ελένη. 2012. Κατηγορίες πραγματολογικών φρασεολογισμών. Στο Z. Gavrilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki & P. Kambakis-Vougiouklis (eds.). *Selected papers of the 10th ICGL*, 960–964. Komotini: Democritus University of Thrace.
- Μπόλλα-Μαυρίδου, Βασιλεία. 1996. *Αντιπαραθετική εξέταση των στερεότυπων παρομοιώσεων της Ελληνικής και Αγγλικής γλώσσας*, PhD dissertation. Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παυλίδου, Θεοδωσία-Σούλα. 2006. *Γλώσσα-γένος-φύλο: Προβλήματα, αναζητήσεις και ελληνική γλώσσα. Γλώσσα-Γένος-Φύλο*, 2η έκδ., επιμ. Θ.-Σ. Παυλίδου. 15–64. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τοκατλίδου, Ρούλα. 2006. *Γλώσσα, γένος, φύλο*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.

Речници

- Ничева, Кети, Сийка Спасова–Μιχαήλοβα, Κρυσταλίνα Чолакова. 1974–1975. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I, II. София: Издателство на БАН.
- Фасмер, Макс 1986. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогресс. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=contents&book=Фасмер> (1.05.2016).
- Вλαχόπουλος, Σπύρος. 2007. *Λεξικό των Ιδιοτισμών της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Κλειδάριθμος. ΛΚΝΕ = *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2008. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. (Γ΄ έκδοση). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Νατσούλης, Τάκης. 1989. *Λέξεις και Φράσεις Παρομοιώδεις*. Αθήνα: Συμυρνωτάκης.
- Κριαράς Εμμανουήλ. *Επιτομή λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους γραμματείας*. http://www.greeklanguage.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html (1.05.2016)

Балканската жестова фразеология и въпросът за универсалното vs. етноспецифичното

Анастасия Петрова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

The paper focuses on the contrastive approach towards conventional units based on the body language signs, i.e. the *gesture phraseology*. The importance of semantics, syntactics, and pragmatics of signs to highlight differences in phrasal meaning is pointed out. The paper addresses the question if the study of Balkan phraseology is possible in a wider (for instance European) perspective?

Keywords: somatic phraseology, gesture phraseology, balkanism, europeism, interphraseologism

Конвенционалните образни единици, родени на основата на знак от езика на тялото като многопластов културен код, представляват значителен дял от *соматичната фразеология* (*somatic phraseology*) на езиците. С тях се осъществява вербализация на същински жестове, мимики, маниер на поведение, знакови телодвижения (реални или въображаеми). *Жестовите фразеологизми*¹ попадат в пресечната точка на вербалния и невербалния код на културата и техните особености са обясними със специфичната „среща“ между знаци от две различни символни системи. На фона на големия брой проучвания в областта на този пласт от фразеологията на езици с различна генеалогия и типология, балканските *жестови фразеологизми* остават недостатъчно изследвани, макар че интересът към тях не е нов².

Класическото изследване на невербалната и вербалната комуникация се основава на традиционното разделяне на тялото от съзнанието. В последните години е в процес на създаване интегрален изследователски модел (*признаков подход*), осигуряващ унифицирано описание на комуникативното невербално и вербално поведение и разкриващ когнитивния и етнокултурния аспект в семантиката на *жестовите фразеологизми* (Апресян 1995; Козеренко 2003: 1–5; Козеренко, Крейдлин 1999: 269–277; 2011: 54–65; Piirainen 2005: 45–75; Аркадьев, Крейдлин, Летучий 2008: 78–98; Молхова 2011–2012: 198–210). Това е универсална схема за описание на единици с

¹ По терминологията на А. Козеренко и Г. Крейдлин (Козеренко, Крейдлин 1999: 270; Крейдлин 2002: 4).

² Вж. Morska 1979; Φλιάτουρας 2000–2001: 15–31; Χιώτη 1998; Σούτσιου, Ντοράτσι 2008: 105–123.

различна природа – жеста като част от определена речева ситуация и значението на фразеологизма като интерпретативна единица³. Използването на такъв метаезик позволява изграждане на електронни бази данни, групиране на единици по сходство и открояване на различия в процеса на метафоризация.

За съпоставително балканско проучване *жестовата фразеология* е интересна по няколко причини. Консервативните към външно влияние компоненти соматизми са свързани непосредствено с действията и чувствения аспект на човешката същност. Те се намират в референция с психофизиологичен опит и с постоянни обекти за номинация, участват в универсалния начин за антропоморфизация на предметите и явленията в околния свят. Освен това невербалните знаци са ограничени в определен диапазон от движения, изглеждат предвидими и провокират очакване за типологически сходен процес на концептуализация в големи културноезикови пространства – балканско, европейско, общочовешко. Тази психофизиологическа мотивираност на телесния код обяснява типологичното сходство в езикови номинации от различни езици, основани върху един и същ жест, като:

- (1) ‘вдигам глава’: алб. *ngre krye*, англ. *raise its head*, бълг. *вдигам (на) вдигам) глава*, нгр. *σηκώνω κεφάλι*, рум. *a ridica capul*, рус. *поднимать голову*, слов. *dvihat 'hlavu*, фр. *lever la tête* и др.
- (2) ‘потривам ръце’: англ. *to rub one's hands*, бълг. *потривам ръце*, нгр. *τριβω τα χέρια*, рум. *a-și freca mâinile*, рус. *потирать руки*, ср. *трљати (трти) руке* и др.
- (3) ‘пъхам нос’: англ. *to poke o.'s nose in o.'s affairs*, бълг. *пъхам си носа*, нгр. *χώνω τη μύτη μου κάπου*, рус. простор. *совать свой нос куда, во что, соваться своим носом, тыкать (свой) нос*, слов. *strkat' do všetkého nos*, фр. *mettre son (le) nez*, хр. *zabadati u sve nos* и др.

В същото време в семантиката на всеки *жестов фразеологизъм* лежи концептуална структура с етнокултурни особености. Конструираното фразеологично значение има характер на динамично и нефиксирано образувание, преминало през специфична интерпретация и конвенционализация. Следи от подобен процес могат да бъдат открити например в българския израз *плюли сме си в устата* ‘говорим едно и също, сякаш сме се наговорили’ – вж. коментара в интернет за поведението на съвременните български политици: „*Плюли са си в устата по нападките*“. Фразеологизмът е базиран на въображаем жест, запазил детайл от старата фолклорна представа за

³ Моделът на описание е формален семантичен метаезик във вид на подредено множество структурни, физически и функционални признаци на соматичните обекти, приели различни значения за различните части на тялото.

мъдростта на *змията*, която има дарбата да разбира езика на всички животни и да я предава на човека⁴. От нея вещиците и баячките научават тайните за живота и смъртта и умението да извършват различни лечебни практики. Плюенето в уста е действие, което се свързва с предаване на знания от старата на младата баячка (Георгиева 1993: 63, 101). Знаковата същност на жеста е построена чрез мислено проектиране върху него на някакво вътрешно състояние, намерение или отношение към друго лице или събитие. Чрез езикова интерпретация очертаната референция ‘жест’ – ‘състояние (отношение, намерение)’ се закрепва като общоприето езиково средство (идиом), предаващо вложения в жеста смисъл. Подобни устойчиви изрази отразяват по уникален начин процеса на категоризация на човешкото тяло. Като запазват семантичната и етимологична връзка с жеста в основата им, те получават особена двусмисленост, която е разбираема само на културен фон.

Осъзнаването на този факт пробужда очакване за специфични социокултурни явления⁵. Ако жестовете и съответните езикови единици се разглеждат в съпоставителен план и с единен културносемиотичен подход, може адекватно да се опише трансформирането на физиологичното действие, кодирано в жеста, в социокултурно действие, затворено във фразеологичната форма. Проявява се т.нар. „окултуряване на човешкото тяло“ (Козеренко, Крейдлин 1999: 270)⁶. Езиковият семиозис в тези случаи съдържа идиоетнически десигнат, „осветяват се“ различни детайли от дълбинните структури във вида на лингвокултурни модели, като в изразите, основани върху културологичния знак на *опасването*:

(4) бълг. *разпасвам си (влача си, повличам си, простирам си) пояса* разг. ‘държа се предизвикателно, давам повод да се разправят с мене; търся си, плача за нещо’: *А пък другият, Борис, за кавга умира, влече си пояса за кавга*. Ив. Вазов, Съч. IX, 51 (РБЕ).

(5) нгр. *απλώνω (σέρνω) το ζωνάρι μου (για καβγά)* ‘започвам да върша безобразия, своеволия, не се съобразявам с нищо или не се подчинявам на никого’, *έχει κρεμάσει (έχει απλώσει) το ζωνάρι του για καβγά, έχει λυμένο το ζωνάρι του για καβγά* ‘търся основания за кара-

⁴ В народната приказка спасената от пожар змия *плюе в устата* на овчаря и той започва да разбира езика на животните.

⁵ Соматичните фразеологизми често се определят като национално специфични единици (Арцёмава 2011: 43–46; Го Синь-и 2004; Чой Юн Хи 2001: 37–49; Цзюнь: 2001; Гуанцзе 2013 и др.).

⁶ Интересът към културните аспекти на фразеологичната семантика ни връща към идеите на В. Хумболт за „народния дух“ и на Л. Вайсгербер за *езиковата картина на света* (Гумбольдт 1984; Вайсгербер 2004). „Духовната страна“ на единиците не е универсална величина, в пряка референция с външния свят, тя е „пречупване“ на света през съзнанието на културната общност (срв. и идеята за т.нар. *диференциран емпиричен фокус (differential experiential focus)* у Kövecses 2002–2003: 59–75).

ница, разпра, предизвиквам някого по стария обичай на хулиганите да спускат пояса си да виси, за да го настъпи някой и да намерят повод да се скарат с него': *Κάποιοι έχουν λυμένο το ζωνάρι τους για καυγά* (коментар в интернет по повод на дълговата криза в Гърция и поведението на политиците).

В южнославянски и балкански контекст символиката на *пояса* е свързана с очертаване на границата между горната (чиста) и долната (нечиста) част на тялото и символическото осмисляне на представите за 'правилно', 'ред', 'чистота', 'здраве' (Раденковић 1996: 14). Затова компонентът *пояс/ζωνάρι* не присъства случайно, а е натоварен с културната функция да транслира „събудени“ представи. Проследяването на това как жестът се възприема от общността като стереотипно поведение в дадена ситуация е от особена важност. То показва как етнокултурният компонент предопределя възприемането на *разпасването* не просто като жест, нарушил общоприети норми на поведение и външен вид, а като знак за нещо по-голямо – прекрачена граница между добро и зло, чисто и нечисто, позволено и забранено⁷.

В съпоставителното изследване на балканската *жестова фразеология* особено ценни могат да бъдат езикови корпуси, еднотипно събрани и систематизирани за всички балкански езици. В подобни големи текстови колекции могат да се проследят всички отношения в сигнификативния процес на знаците – *семантика*, *синтактика* и *прагматика* (Гелия 1996: 22–23, 131–154; Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 67–69).

Вниманието към *семантиката* разкрива динамичното отношение между фразеологичното значение и проектирания върху него ментален образ. Стават видими детайли от езиковото „усвояване“ на жеста, отразени върху мотивационния, оценъчния, емотивния и стилистичния компонент в съдържанието на единицата. Например, ако се върнем отново към (1) и сравним съдържателния план на паралелните изрази, ще се открие пъстра картина. От една страна са балканските изрази, които заради вековните битови и книжовни контакти отразяват сходен начин в интерпретацията на жеста 'вдигам глава': алб. *ngre krye*, бълг. *вдигам (надигам) глава*, нгр. *σηκώνω κεφάλι* и рум. *a ridica capul* са развили еднотипното значение 'проявявам неподчинение, непокорство, въставам, възбунтувам се' и този семантичен процес е с дълбоки корени в старите езици, срв. стб. *вѣздвигнѣти главлѣ* (ѣко се враси твои вѣшюмѣшнѣ. ꙗ ненавидѣшти тебѣ *вѣздвигѣ главлѣ*), съответник на стгр. *αἶρω κεφαλήν* (СМ). От друга страна, в руския, френския и

⁷ Срав. с англ. *to let o.'s hair down* букв. 'разпускам си косата', 'отпускам се, преставам да се държа официално', но и 'имам разпуснато, непристойно държание' (АБР 402), което има различна образност.

английския пример присъства различно „тълкуване“ на жеста и се появяват нюанси в семантиката: рус. *поднимать голову* ‘окуражавам се, окопитвам се, добивам кураж’ (РБФР 206); фр. *lever la tête* разг. ‘възгордявам се’, ‘(отново) надигам глава, проявявам увереност в себе си, като се възползвам от безнаказаността и от слабостта на противника’ (ФРФС 1032); англ. *raise (rear) its <ugly> head* ‘възниквам, появам се отново (за нещо особено неприятно) (CID).

В езиците от БЕС (*Балкански езиков съюз*) въпреки дълбоката културна симбиоза също се откриват различия в асоциациите и вариране на мотивационните връзки – вж. езиковото пресъздаване на иреалния жест ‘цепя косъма’ във фразеологизмите долу:

- (6) бълг. *цепя косъма <на две>*, *цепя влакното (конеца, сламката)* диал. ‘голям сметкаджия съм, голям скъперник съм, правя тънки сметки’ (ФРБЕ 2: 498), и по-новото значение ‘много съм добър в нещо, имам специално умения’.
- (7) нгр. *σκίζει την τρίχα στα δύο* букв. ‘къса косъма на две’, *μοιράζει την τρίχα σε τέσσερα (σε δύο)* букв. ‘дели косъма на четири (на две)’, за човек с някакво изключително умение, който е много умен, опитен и изобретателен и прави дори невъзможното (FFB 261): *Απονήρευτοι, πρότεινε ο Μιχελής, όσοι έχουν το πνέμα απλό, καθαρό, που δε μοιράζουν την τρίχα σε τέσσερα, παρά πιστεύουν με αθωότητα κι εμπιστοσύνη...* (N. Καζαντζακη), срв. и поговорката *Ο νους του τρίχα σκίζει και στον ψόλλογκέμι βάζει*.
- (8) рум. *a despica (a tăia) pârul (firul de pâr) în patru (în șapte)* букв. ‘цепя (режа) косъма на четири (на седем)’ 1. остар. ‘изследвам, проучвам нещо прекалено щателно, с прекалено усърдие и внимание към детайлите’; 2. неодобр. ‘прекалено придиричлив съм, полагам преднамерено и упорито усилие да открия някакви недостатъци у някого или в нещо’ (Dexonline; DFRB 178): *Spune-i să-l lase în pace. Hai să nu despiciăm firul în patru!*
- (9) срв. англ. *to split hairs* ‘споря за детайли, които не са важни или съвсем точни’: *She earns three time what I earn. – Actually, it’s more like two and a half. – Oh stop splitting hairs!* (CID).

Фразеологизмите са основани върху въображаем образ, който открива пред всяко колективно езиково съзнание различен път. Българският разговорен израз (6) предава метафорично представата за голямо скъперничество. Но е любопитно неотразеното в речниците значение от живата реч, вероятно семантична заемка от гръцки: „*Μαΐстор от класа, **цепи косъма на две!***“, реклама на услугата ремонт в дома (Facebook). Силно емоционалният израз от гръцкия сленг (7) има сходна образност, но се употребява за подчертаване на изключителни умения и изобретателност. Различни асоци-

ативни връзки разкрива и паралелният многозначен румънски фразеологизъм (8). Той още се използва в остарялото значение ‘много съм умел в нещо, зная много неща, правя тънки разлики, забелязвам и най-малките детайли’ (Scriban 1939), но присъства и с ново неодобрително значение ‘прекалено съм придиричлив и полагам преднамерено упорито усилие да открия недостатъци у някого или нещо’ (сходство с английския израз (9)⁸).

Езиковата специфика във фразелогичната картина на света се подчертава и от *синтактиката* на знака, чрез проявени формални различия на компонентите (опозицията неопределеност – определеност, очертана от румънската и българската предложна конструкция (*a se bate cu capul de pereți* и (*блъскам си главата в стената*); различията в организацията на компонентния състав – *casus instrumentalis* в рум. *a se bate cu capul*, срещу акузатив в бълг. *блъскам си главата*; синтагматиката и лексикално-семантичните трансформации при различни контекстови употреби и др.).

За открояването на универсалното и етноспецифичното допринася много изследването на *прагматиката* на фразеологичния знак, проявена в различни аспекти на номинативната, интерпретативната и условнорефлекторната дейност на човека. Тя разпределя вниманието върху субекта, адресата и ситуацията на общуване и така осветява невидими на повърхността различия. Добра илюстрация са идиомите, образувани върху семиотизирания жест ‘скубане на косата’. Устойчивият езиков израз на негова основа се появява за първи път в текста на „Илиада“ в сцената, когато Ахил оплаква смъртта на Патрокл. В специално изследване Е. Пиирайнен представя много паралели от различни индоевропейски (германски, романски, славянски, балтийски) и неиндоевропейски езици (фино-угърски, тюркски, кавказки, арабски, китайски, японски, корейски) (Piirainen 2005: 68–69), повечето от които възхождат към класическия гръцки израз (въпреки че древното културносемиотично значение и асоциативни връзки вече са забравени), макар че съществуват и такива, които са се развили от подобен жест на скръб и отчаяние по независим път (без гръцко влияние). Данните от прагматиката на знака показват ясно, че очертаното подобие има формален характер. Неслучайно много изследователи определят изоморфността на смисловата структура на фраземата като илюзия (Алефиренко 2008: 151–158). В подкрепа на тази теза е извадката от живата реч, художествени текстове и др., в които функционират някои от посочените изрази:

(10) бълг. *скубя си (късам си) косата (косите), скубя коси: След някоя година, когато се инспирира иранският фундаментализъм в Ирак,*

---

⁸ Сложната семантика на многозначния израз често е резултат от полифункционалност на жеста в основата му. Междуетиковата омонимия в *жестовата фразеология* заслужава специално внимание.

ще си **скубят косите от мъка** по Садам Хусеин и БААС. // Ердоган пък си гони своите интереси. Заради Ердоган, между другото, в НАТО сега си **скубят косите**. // Сега много адвокати си **скубят косата от яд**, но късно.

- (11) нгр. *τραβάω τα μαλλιά μου*: Είναι για να **τραβάει κανείς τα μαλλιά του** με την Ελλάδα. // *Ακούσατε την κασέτα και φρίζανε. Τραβάγανε τα μαλλιά τους*. // Ο προπονητής του Κολοσσού τόνισε ότι **τραβάει τα μαλλιά του** γιατί δεν φρόντισε να υπάρχει στο συμβόλαιό του прим για την τετράδα. // Πήρε διαζύγιο και δείτε πόσο **κούκλα έγινε!** **Θα τραβάει τα μαλλιά του** ο πρώην σύζυγος!
- (12) рус. *рвать на себе волосы*: Прозоров страшно горевал о жене, **рвал на себе волосы** и неистовствовал, клялся для успокоения еѣ памяти **исправиться** (Мамин-Сибиряк. Горное гнездо). // *Марфа была готова **волосы рвать на себе**. Господи! За что ей еще такое наказание?* (Ф. Абрамов. Две зимы и три лета). // *Узнав, кто станет приемником Путина, Запад стал **рвать на себе волосы!***
- (13) ам. англ. *to tear one's hair out*: **She's been tearing her hair out** over the final chapter of her novel for the last month. // *My friend's job at a call center is so stressful he could **tear his hair out***. // *Don't **pull your hair out** even if you discover that you are not a genius*⁹.

Българският и новогръцкият идиом се употребяват в ситуации на силна скръб, съжаление, дълбоко разкаяние и гняв за нещо, случило се в минал момент по отношение на времето на емоцията. Но в новогръцки няма ограничения по отношение на момента – минал, настоящ или бъдещ. Паралелният руски израз е характерен само за ситуация на съжаление или разкаяние за нещо от миналото, чиито резултати днес са много неприятни за субекта. А английският идиом е свързан само с настоящето и се използва в случаи, когато субектът среща неразрешим проблем, заради което изпитва скръб, разочарование, гняв, притеснение, безпокойство, потиснатост и под. Разгледани в по-общ план, единиците на основата на жеста ‘скубане на косата’ се обединяват около общото значение ‘в силно негативно емоционално състояние съм’, но за пълно семантично тъждество е трудно да се говори. В този и други случаи езиковата специфика се проявява в редица различия: избор на семантичен признак (положение, форма, функция и др. на дадената част от тялото); честота на употреба на соматизмите в отделните езици; различни прояви на многозначност, зависещи от образно-асоциативната трансформация на денотата и равнищата на проява на езиковата семантика (кодифицирано или субективно); различна фразеологическа продуктивност

⁹ Срв. и изводите в Козеренко 2003: 3.

на соматизмите, предопределена от психологическата им значимост в дадена култура (Алефиренко 2002: 9; Мугу 2003: 21–22, Тянь Цзюнь 2001; Го Синь-и 2005: 31–41; Чой Юн Хи 2001: 37–49; Чжэн Гуанцзе 2013 и др). Обработването на големи бази данни от много езици отвежда леко и бързо до езикови паралели и изкушава към изместване на изследователския фокус върху по-широк европейски или общочовешки контекст. Идеята се подхранва и от факта, че теоретичните постановки за БЕС и SAE (*Standard Average European*) са основани върху обща идея за ареален континуитет¹⁰. Какъв трябва да бъде подходът, ако има „пренасяне“ на общобалканската фразеология в по-широк европейски или общочовешки контекст и как да се преодолее „историческият вакуум“ (*historical vacuum*)¹¹ на типологичното изследване? Данните от балканската фразеология отразяват силна зависимост на семантиката от балканската култура и изискват комплексен подход, който да открие, опише и анализира резултата от многовековните етнокултурни контакти, изваяли балканския инвариант, и да обедини опита от типологичните и сравнително-историческите изследвания, с отчитане и на изводите от когнитивните и лингвокултурологичните проучвания на семантиката. Сходните тенденции в развитието на граматичното устройство и общите исторически възникнали балкански културни модели са феномен, който трудно може да се наблюдава в огромния и пъстър европейски ареал. Докато в балканските езици сходството е плод на продължително съвместно съществуване и дълбоко взаимопроникване в бит, култура, мислене и поведение (Асенова 2014: 7–20), междуезиковото сходство в европейското пространство се дължи в повечето случаи на заемане на единици от език в език (Nefedova 2014: 130–137) или на когнитивната основа на различни езикови универсалии, по-рядко – на общоевропейско културно наследство (Ramies 2009, 2012). Струва ни се обосновано в такива случаи да се говори за проява на *прагматични варианти (pragmatic variants)* на определен *тип идиом (idiom type)*, определен в някои изследвания като *европеизъм* или *интерфразеологизъм*¹² (Piirainen 2008: 208–228). Той задава само хипотетичната схема за разгръщане на конкретната единица и отделните изрази

¹⁰ Вж. формулираните основни въпроси в дискусията за теоретичната рамка за изследванията на такова голямо езиково пространство у Stachowski 2015: 107–117.

¹¹ Ако си послужим със сполучливия израз на Б. Джоузеф в Joseph 2008: 5, който вижда в това отклоняване от ключовата точка към *балканското езикознание*, осмислено в този случай просто като *лингвистика на Балканите*. Необходимо е хармонично допълване на синхронията с диахронни данни, защото всеки езиков факт е моделиран за дълъг период на полилингвизъм в балканския ареал.

¹² Терминът интерфразеологизъм (*inter-phraseologismen*) е използван в Braun, Krallmann 1990 г. за означаване на факти от семантиката на сходни идиоми от немски, английски, френски, италиански. Върху подобна идея, но в славянската фразеология, се разсъждава и в Мокиенко 1980 и Мокиенко 1998.

запазват свободата да варира в културносемиотичното пространство на всеки език или ареално-контактна езикова общност, преживяват когнитивно-дискурсивно „огъване“. Дори при соматичната фразеология, белязана от общочовешки знания и опит, универсалната „гладкост“ се нарушава от културно специфични концептуални структури от знания.

Корпусното изследване на балканската *жестова фразеология* ще потвърди предположението за необходимостта от ясно разграничение между понятията *език на Балканите* (с оглед на географското положение на народа носител) и *балкански език* като термин за назоваване на език, отнесен към БЕС (Шалер 1975), т.е. необходимост от отчетливо прокарана граница между областта на балканистиката и европеистиката.

Литература

- Braun, Peter, Krallmann, Dieter. 1990. Inter-Phraseologismen in europäischen Sprachen. – In: Peter Braun et al. (eds.). *Internationalismen. Studien zur interlingualen Lexikologie und Lexikographie*, 74–86. Tübingen.
- CID = *Cambridge Idioms Dictionary* (2nd ed.). Cambridge University Press. 2006.
- CM = *Cyrrilomethodiana*. Дигитална XML версия на Старобългарски речник. Т. I, 1999. София, Валентин Траянов, Т. II, 2009. Валентин Траянов. http://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbgshow/d_01788/ (4.05.2016).
- FFB = Thomai, Jani, Xhevat Lloshi, Rusana Hristova, Kosta Qiriayati, Ana Melonashi. 1999. *Fjalor frayeologjik balkanic*. Dituria.
- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ed. 2. București: Univers enciclopedic, 2004 (2016). <http://dexonline.ro> (04.04.2016).
- DFRB = Kaldieva-Zaharieva, Stefana. 1997. *Румънско-български фразеологичен речник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Dobrovol'skij, Dmitrij, Elizabeth Piirainen. 2005. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. [Current Research in the Semantic-Pragmatic Interface. Vol.13]. Amsterdam: Elsevier.
- Joseph, Brian D. 2008. *On the Need for History in Doing Balkan Linguistics*. <http://lacito.vjf.cnrs.fr/documents/pdf/BrianJoseph2008.pdf> (01.06.2016).
- Kövecses, Zoltán. 2002–2003. *Cultural Variation in Metaphor1*. http://www.fulbright.hu/book2/kovecses_zoltan.pdf. (23.01.2014).
- Mokienko, Valerij. 1998. Phraseologisierung von Europäischen oder Europäisierung von Phraseologismen? Divergente und konvergente Prozesse in phraseologischen Systemen europäischer Sprachen. – In: Wolfgang Eismann (ed.). *EUROPHRAS 95. Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*, 539–555. Bochum.
- Morska, Sofika. 1979. Frazеologjia shqipe me gumturë që emërtojnë pjesë të trupit të njeriut. – *Studime filologjike* 4. 83–111.
- Nefedova, Lyubov. 2014. On the Use of Interphraseologisms in the Journalistic Discourse of German and Russian Linguocultures. – *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 154 (2014). 130–137.
- Pamies, Antonio. 2009. National linguo-cultural specificity vs. linguistic globalization: the case of figurative meaning. – In: J. Korhonen et al. (eds.). *Phraseologie-Global-Areal-Regional* 29–42. Tübingen: G. Narr.

- Pamies, Antonio. 2012. Zoo-symbolism and metaphoric competence. – In: J. Szerszunowicz, K. Yagi (eds.) *Focal Issues on Phraseological Studies* (coll. Intercontinental Dialogue on Phraseology, 2). Univ. Bialystok (Poland) & Kwansai Gakuin Univ. Osaka (Japan), 291–314.
- Piirainen, Elisabeth. 2005. Europeanism, internationalism or something else? Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond. *Hermes*. – *Journal of Linguistics* 35. 45–75.
- Piirainen, Elisabeth. 2008. Figurative phraseology and culture. – In: S. Granger, F. Meunier (eds.) *Phraseology. An interdisciplinary perspective*, 208–228. Amsterdam/Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company.
- Schaller, Helmut. 1975. *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Scriban, August. 1939. *Dicționarul limbii românești*. Institutul de Arte Grafice „Presa Bună“.
- Stachowski, Marek. 2015. Non-Indo-European languages in modern language groupings in Europe (some questions concerning methodology and criteria in EuroLinguistics). – *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis* 132 (2015). 107–117
- АБР = Ранкова, Мария, Теодора Атанасова, Иванка Харлакова. 1987–1988. *Английско-български речник*. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Алефиренко, Николай. 2002. *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры*. Москва: Academia. 2002.
- Алефиренко, Николай. 2008. *Фразеология в свете современных лингвистических парадигм*. Москва: ЭЛПИС.
- Апресян, Юрий. 1995. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. – *Вопросы языкознания* 1. 37–67.
- Аркадьев, Петр, Григорий Крейдлин, Александр Летучий. 2008. Семиотическая концептуализация тела и его частей. I Признак „форма“. – *Вопросы языкознания* 6. 78–98.
- Арцёмава, Вольга. 2011. Рэпрэзентацыя кінетычных прасторавых адносін у беларускай і англійскай фразеасістэмах: параўнальна-супастаўляльны аспект. – В: *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Сборник научных статей. Вып. 1, 43–46. Гомель, ГГУ им. Ф. Скорины.
- Асенова, Петя. 2014. Цели и пътища на балканското езикознание днес. – В: *Актуални проблеми на балканистиката и славистиката*, 7–20. Велико Търново.
- Вайсгербер, Йохан Лео. 2004. *Родной язык и формирование духа*. Москва: УРСС Эдиториал.
- Георгиева, Иваницка. 1983. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.
- Гуанцзе, Чжэн. 2013. *Фразеология тела в русском языке глазами носителя китайской лингвокультуры*. Москва. <http://www.dissercat.com/content/frazeologiya-tela-v-russkom-yazyke-glazami-nositelya-kitaiskoi-lingvokultury>. (14.03.2016).
- Гумбольдт, Вильгельм фон. 1984. *Избранные труды по языкознанию*. Пер. с нем. под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. Москва: Прогресс.
- Козеренко, Анастасия, Григорий Крейдлин. 1999. Русские жесты и русские фразеологизмы II (Тело как объект природы и тело как объект культуры). – В: В. Телия (ред.) *Фразеология в контексте культуры*, 269–277. Москва: Языки русской культуры.
- Козеренко, Анастасия. 2003. Внутренняя форма идиом в сопоставительном аспекте. – В: *Доклады международной конференции „Диалог“*, 1–5. Институт русского языка РАН, ЗАО «Ашманов и Партнеры», 2003, <http://www.dialog21.ru/Archive/2003/KozerenkoAD.htm> (15.06.2004).
- Козеренко, Анастасия, Григорий Крейдлин. 2011. Фразеологические соматизмы и семиотическая концептуализация тела. – *Вопросы языкознания* 6. 54–65.
- Мокиенко, Валерий. 1980. *Славянская фразеология*. Москва: Высшая школа.
- Молхова, Галина. 2011–2012. Семантични отношения в невербалните знаци. – *SLAVICA SZEGEDIENSIS* 7. 198–210. Szeged.

- Мугу, Рашид. 2003. *Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков)*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Майкоп.
- Раденковић, Љубинко. 1996. *Симболика света у народној магији јужних словена*. Ниш: Просвета.
- РБЕ = Авторски колектив на БАН. 1977–1995. *Речник на българския език. Т. 1–8. (1)*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
- РБФР = С. Влахов (ред.). 1980. *Руско-български фразеологичен речник*. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Синь-и, Го. 2005. Соматический код в русской и китайской фразеологии. – В: *Телесный код в славянских культурах*, 31–41. Москва: Институт славяноведения РАН.
- Телия, Виктория. 1996. *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры.
- ФРБЕ = Ничева, Кети, Сийка Спасова-Михайлова, Кристалина Чолакова. 1974–1975. *Фразеологичен речник на българския език*. София: Издателство на БАН.
- ФРФС = Рецкер, Яков И. (ред.). 1963. *Французско-русский фразеологический словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Цзюнь, Тянь. 2001. *Структурные и семантические особенности соматических фразеологизмов в русском и китайском языках*. Дис. Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/strukturnye-i-semanticheskie-osobennosti-somaticheskikh-frazeologizmov-v-russkom-i-kitaiskom> (23.04.2014).
- Чой Юн Хи. 2001. Проблемы сопоставления внутренней формы фразеологизмов (на примере соматических фразеологических единиц, образованных на основе слова «глаз» в русском и корейском языках). – В: В. В. Красных, А. И. Изотов (ред.). *Язык, сознание, коммуникация*, Вып. 16, 37–49. Москва: МАКС Пресс.
- ΛΚΝ = Ιακωβ, Δανιήλ et al. (eds.). 2002. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη. ΑΠΘ. (3).
- ΛΝ = Δημητρίου, Αντώνη. 1995. *Λεξικό νεοελληνισμών. Ιδιωτισμοί, στερεότυπες μεταφορές και παρομοιώσεις, λέξεις και φράσεις από την καθαρεύουσα*. Αθήνα: Γριγόρη.
- Χιώτη, Αλεξάνδρα. 1998. *Ελληνορουμανικά φρασεολογικά ισόγλωσσα με βάση τα μέλη και όργανα του ανθρώπινου σώματος (μεταπτυχιακή εργασία)*. Θεσσαλονίκη.
- Φλιάτουρας, Ασημάκης. 2000–2001. Ελληνοαλβανικά φρασεολογικά ισόγλωσσα με βάση τα μέλη και τα όργανα του ανθρώπινου σώματος: μία μικρή συμβολή. – *Albanohellenica*, αριθ. 2. 15–31. Αθήνα.
- Σούτσιου, Τσιπριάν, Ντοράτσι, Μιράντα. 2008. Παράλληλοι φρασεολογισμοί που αφορούν τα μέλη του σώματος στα ελληνικά, ρουμάνικα και αλβανικά. – *Albanohellenica*, αριθ. 3. 105–123. Αθήνα.

Тънка Тодора, или за произхода на един български фразеологизъм

Яна Сивилова
СУ „Св. Климент Охридски“

The paper tries to restore the original semantics of the expression: “tanka Thodora (thin Thodora)”, linking it with a ritual complex dedicated to the old deity inherited in our lands from St. Todor Tiron. The rituals associated with Theodor’s week and the symbolism of the stick (thin Thodora) is considered in detail.

Keywords: phraseology, rod, St. Theodore Tyro

В настоящия текст предлагам една хипотеза относно възникването на фразеологизма *Тънка Тодора*, като анализирам неговата семантика във връзка с фолклорната традиция.

Фразеологичният израз *Тънка Тодора* е отбелязан в речника на А. Кошелев и М. Леонидова като шеговито название със значение „березовая каша“ (Кошелев, Леонидова 1974).

В някои региони у нас възрастните поставят пръчка в ъгъла и когато децата не слушат, им сочат Тодора Боева¹. Освен като фразеологизъм, изразът е отбелязан в заканата *Ще играе тънка Тодора*, т.е. пръчката (Кочев 2006). В български гатанки се появява същото собствено име в изрази с близка семантика, като по-често се среща обаче в мъжки род:

Танак, танак Тодоран, на връха е подкован – остен (с. Смолско, Пирдопско)

(Кузманова, Коцева 1983:368).

Тенка Тодора, кога запееюва, дури заигрува – пушката (Костурско)
(Минков 1963:550).

Дълъг, дълъг Тодоран, на главата прокълван – коминът (Първомай)
(Минков 1963:540).

Вижда се, че устойчивото съчетание между определяемо и определение познава варианти, тъй като в отделни гатанки вместо *тънък/тънка* се появяват и определенията *дълъг, висок*. На пръв поглед предметите, назовани иносказателно чрез собственото име Тодора/Тодоран/Тодор, споделят ня-

¹ Ще слушкаме, за да няма после Тодора Боева – <http://forum.emotion-bg.com/viewtopic.php?f=58&t=3772&st=0&sk=t&sd=a&start=75> (13.07.2015 г.)

каква обща форма. Каква е причината те да бъдат обозначени именно с това собствено име, заето от гръцки език, което в превод означава ‘Божидар’? Преводът не ни насочва към смислено тълкуване. Вероятно трябва да търсим другаде корените на гатанките и на фразеологичния израз. Възможно ли е той да е свързан с християнския светец, носещ това име?

Българите празнуват Тодоров ден през първата събота от Великия пост, когато християнската църква почита паметта на св. Теодор Тирон (Стойкова 2013).

В народния календар т. нар. Тодорова седмица (наричана още *Черна неделя*) е съпроводена с многобройни обреди. Отделни ритуални практики са предвидени през почти всички дни. Според Д. Маринов българите вярват, че св. Тодор облича девет кожуха, яхва коня си и отива при бога, за да изпроси от него лятото. Светецът забожда маждрака (копието) си и връзва за него коня. През дупката, която остава на това място, започва да излиза топлина, понеже господ уважава молбата му (Маринов 1994: 520). Драгана Мършевич-Радович разглежда ритуалите през Тодоровата седмица в Сърбия (привежда и български данни поради близостта на двете обредни системи) и изказва хипотезата, че те отбелязват началото на аграрната година и се празнуват в чест на древно божество на вегетацията, чието евфемистично име е Кук (Мршевић-Радовић 2008: 47, 53). Тодоровата седмица попада в отрязък, който у сърбите се нарича „неродна година“ (постно време), а при други славяни – „сиромашко лято“. Периодът отбелязва края на зимата и началото на новия пролетен цикъл, когато всички хранителни запаси са приключили, но все още не се е появила първата зеленина. Вярва се, че този отрязък е кратък и може да се преживее, като се „прескочи с патерица“ (Мршевић-Радовић 2008: 47). Рачко Попов пише, че навсякъде у нас Тодоровата седмица се смята за особено лош и опасен период, характеризира се с нарушен космически порядък, с нарушено равновесие между природната и социалната среда, между соларно и хтонично“ (Попов 1994: 81). Пак според Мършевич-Радович ритуалите, изпълнявани след Сирна неделя (първата седмица на Великия пост), носят белези от култа, посветен на ритуалния двойник на бога, заместен впоследствие от християнския светия Тодор (Мршевић-Радовић 2008: 48-53). За подобни следи от старо славянско божество се застъпва и Р. Попов.

Ритуали и обреди, свързани с Тодоровата седмица

В България понеделникът от Тодоровата седмица, наричан *песи* или *чист понеделник*, се празнува в чест на кучетата, за да не побеснеят те през годината. През този ден се изпълняват различни ритуали за смях. В Ловеш-

кия край (гурбетчийско градинарско население, преселено от Горнооряховско и Великотърновско) на самия Тодоров ден се провежда обичай, наречен Ялова или Мъжка сватба, и застарелите моми и момци се удрят с брашнени чували и точилки (Попов 2008: 189).

В някои региони понеделникът от Тодоровата седмица се нарича още Куков или Кукеров ден. Тогава младежите се преобличат в женски дрипи или в обърнати с вълната навън кожуси и животински кожи, като намазват лицето си със сажди (Арnaudов 1972: 23, 24). Слагат си животински маски с рога, обикновено на хибридни създания, съчетаващи различни видове – например птича глава с рога, маска на коза или вол и орлови пера и пр. (Маринов 1994: 509–510). Обредните действия тогава са насочени към стимулиране на плодородието, но имат и социален аспект. Те са симетрични в космогоничен и социален план, тъй като едно и също действие е насочено и към продължаването на рода, и към осигуряването на плодородие. Според Мършевич-Радович ритуалите включват оргии с обреден характер, при които е позволено свободно поведение и непристойни шеги, а целта им е да осигурят и стимулират плодородието през следващата година (Мршевић-Радовић 2008: 48). Шегите и непристойното поведение предизвикват всеобщ смях, чиято ритуална роля е добре позната от изследванията на М. Бахтин (1990), Вл. Пропп (2002: 109 и сл.), О. Фрейденберг (1978: 93–95), а също и на Дж. Палмър (Palmer 1994: 13 и сл.).

У нас куковете са въоръжени с дървени оръжия, те носят клонк (дълго дебело дърво, извито в горния край като кука), топуз (голяма тояга) и дървена сабя. Закачат минувачите с клонка и ги бият със сабята, докато не се откупят (Маринов 1994: 510). В Бургаско, Карнобатско и Айтоско момците носят в дясната ръка патерица с вързан на върха ѝ парцал. Те размахват това дърво и ако намерят някъде кал, намацват го, а после мажат с него къщите (Маринов 1994: 512). В Маджура, източно от М. Търново, самите ергени се въргалят в локвите за здраве и смятат, че ако са боледували много през предишната година, причината е, че не са вложили достатъчно старание в този ритуал (Арnaudов 1972: 24). Мършевич-Радович пък посочва, че в някои райони на Сърбия е познато ритуално шибане с пръчки, което цели да донесе здраве и благоденствие (Мршевић-Радовић 2008: 48–49). Подобни обредни действия впрочем са широко разпространени сред западните славяни. Би могло да се предположи, че боят с пръчки вероятно има известна семантична близост със сблъсъците между кукерски дружини, споменати от Д. Маринов. Според него понякога момците напускат землището на своето село и се отправят към съседните населени места. Това предизвиква яростен отпор от страна на тамошните момци и може да завърши трагично, с човешки жертви. Защитата е свързана с убеждението, че с нахлуването в

чуждото село кукерите отнемат берекета му (Маринов 1994: 511–512, Арнау-дов 1972: 31).

В Маджура момците се поделят на тифкуфци, с почернени с пръст лица, дървени саби и мех от сирене на главата, и харчари, добре облечени, с нови дрехи, препасани с червен пояс и бяла кърпа под него. След многобройни ритуали се извършва ритуално заораване, като след приключването на този обред предводителят на кукерите се кани на трапезата, но едва хапнал три залька, гръмва пушка и той пада мъртъв на земята (Арнаутов 1972: 25).

В крайна сметка, макар да не разполагаме с убедителни данни, бихме могли да предположим, че този ритуал се свързва с убиването на Кук-Тодор, възприеман като символично възплъщение на старата година и изгонване на злото. Подобен пролетен ритуал за унищожаване на сламено чучело е познат у западните и източните славяни (Langhammerová 2008: 21–22). Празникът се провежда през една от неделите на великия пост, която наричат *черна*. Според Мършевич-Радович убиването на Кук-Тодор (символ на божество – двойник на върховния бог) предполага настъпването на новата аграрна година и началото на новия плодороден период (Мршевић-Радовић 2008: 51–52).

Очевидно с течение на времето старите схващания за кукерите постепенно се забравят и докато в някои села възрастните хора сами подканят момците да играят за берекет, още в проучванията на Маринов и Арнау-дов е отбелязано, че в отделни региони е загубена връзката на тези игри с плодородието и началото на новата аграрна година. Например в Клисура кукери обикалят, само за да плашат децата, и се наричат „плашила“. Същата роля изпълняват и в Панагюрище, където се маскират като рогачи (Маринов 1994: 515). В записите, обработени от Р. Попов, св. Тодор вече е каракончо и ходи на бял кон през Тудурица (Попов 1994: 81). От божество на вегетацията той е преосмислен в зловреден покойник, функциите му са ограничени до налагане на наказание за работещите в празнични дни. В Троянския балкан светецът удря с патерицата си работещите стопани и по този начин им нанася неизлечими рани (Попов 1994: 81). Подобна функции изпълнява и женската му хипостаза. В отделни варианти св. Тодор действа заедно със света Тодоричка, която убива жените, предящи през Тодоровата седмица (Попов 1994: 84). В района на Дряново населението си я представя като бродница и функциите ѝ са тясно обвързани с възпитанието. Тя се нарича баба Желязка, в ръцете си носи чутурка и желязно тукмаче, с което удря децата, за да станат по-работливи (Попов 1994: 85).

Вторникът през Тодоровата седмица се нарича *черен* или *сух*. Месят хляб, чупят го на дървника и канят дъждовните облаци да дойдат да си хапнат, а лятото да идват с дъжд (Маринов 1994: 516). Отделни елементи от култа към свети Тодор в Сърбия насочват към тълкуването му като вегетативно божество, което впоследствие деградира до губителен воден демон.

У нас също са известни разкази за бездънно езеро, обитавано от митическо чудовище или дух покровител – стопан. Негов ритуален заместител е златната гега, която бива хвърлена във водния източник и се появява отново на отдалечено място².

Може да се смята, че ритуалните практики през този преходен период са насочени към преодоляване на сушата. Едновременно с това стремежът е да се избегнат пороите и наводненията и да се гарантира постигането на воден баланс през новия цикъл. Именно в тази връзка се появява представянето на демоните на влагата като божества, притежаващи като атрибут патерица или тояга, която изпускат в кладенец и тя изплува от другата страна на земята (Дживтерева 2013: 155).

Д. Маринов посочва, че народът нарича третия ден от Тодоровата седмица *луда сряда*. Според поверията човек полудява, когато дяволът се засели в него. Този ден се тачи, за да се предпазят хората от лудост (Маринов 1994: 516).

Мършевич-Радович разглежда обредната лудост като един от синонимите на ритуалната смърт (Мршевић-Радовић 2008: 53–54). В честването на пролетния ритуал през Тодоровата седмица важна роля има и обредната глупост. Следи от древни представи за лудостта и безумието припознаваме в „изпадането в унес“, което е съставна част на обряда. Важно място в това отношение заема Тодоровия петък, наричан още *луди петък*. Ритуалната глупост също е една от формите на преживяване на смъртта, известно е, че двойниците на героя обикновено са робът, слугата или глупакът ‘будалата’, а при руснаците – шутът.

Както вече посочихме, у нас понеделникът също се празнува срещу бяс у животните, стремежът е чрез отделни ритуали да се постигне преживяване на това състояние на обредна смърт в различни стопански сектори. С лудостта е свързан и четвъртъкът от тази седмица, който според Маринов се нарича *въртоглав*. През този ден не бива да се работи, защото човек става шурав и зашеметен. (Маринов 1994: 516–517).

Самият Тодоровден, или Конският Великден, е празник на конете или нераждалите жени. Той се тачи и за да не боледува добитъкът от гутурач – болест с отоци, която предизвиква безплодие. От друга страна, честват го и булките, които са се оженили през зимата и още не са добили първата си рожба. А както видяхме по-горе, през Тодоровата седмица с пръчки пък се шибат и младежите, които са вече за женене, но не са встъпили в брак през годината.

Според Р. Попов у нас се смята, че през разглеждания период мъртвите напускат своите обиталища и свободно идват сред живите. Тъкмо поради

² Св. Дживтерева го разглежда като наследник на чертите на Противника на бога, участник в Двубоя от Основния мит (Дживтерева 2013: 154–155).

това този период на нарушен природен и социален ред е особено опасен. Гостите от отвъдния свят се прибират в своите селения след изтичането на Тодоровата седмица. На отделни места в страната състезанията с коне се провеждат на гробищата, като сакрална граница между света на живите и мъртвите. В Плевенско и Ловешко конните състезания на ергените имат за цел да прогонят демоничния светец от землището (Попов 1994: 86–87). Мършевич-Радович посочва, че св. Тодор е поел функциите на хтонично божество. Затова и в първоначалните етапи от развитието на култа той вероятно е имал зооморфна природа, а по-късно диморфна (Мършевич-Радовић 2008: 49). Връзката на св. Тодор със света на мъртвите произтича именно от хтоничната му природа – той е куц, като много от божествата на подземния свят.

Направеният кратък преглед на ритуалните практики и вярванията в дните през Тодоровата седмица, както и анализите на Попов и Мършевич-Радович, ни насочват към богат миторитуален комплекс, свързан с древно божество, въпреки че хипотезите за неговия произход са различни. Попов предполага, че става дума за представи, свързани с „нечисти и несоциализирани покойници“ (Попов 2008: 239), а Мършевич-Радович (може би не без влиянието на Арнаудов) го свързва с култа към Дионис у старите гърци, който е зает от южните славяни чрез посредничеството на старото балканско население (траките). Тук няма да обсъждаме подобни предположения, тъй като ограничените данни и отдалечения период, за които става дума, не може да послужат за основа на надеждна реконструкция. Вероятно вярванията, свързани със свети Тодор (според Мършевич-Радович – Кук), са били обогатявани и трансформирани през отделните периоди на съществуване на култа, като част от елементите са отпадали или са били ограничавани, а други, свързани с по-нови представи, са се наслоявали върху тях. Очевидна е връзката с култа към предците и шаманския мироглед, която личи например в предводителството на душите на мъртвите, напускащи отвъдния свят и завръщащи се за кратко сред живите, както и в поетата от св. Тодор функция на посредник между света на хората и боговете, осигуряваща успешната смяна на сезоните. Към подобни практики навежда зооморфната му хипостаза и асоциацията с коня, която се оказва изключително устойчива и личи до днес в отделни обреди, извършвани на самия Конски Великден, въпреки че те биха могли да получат и други, например тотемистични интерпретации.

От друга страна, връзката с мъртвите го представя като хтонично божество, куц демон със зловредна и непостоянна природа, а оттук – като божество на вегетацията, чието омилюване гарантира водния баланс и контролира градоносните облаци, пороите и сушата. Като ритуален двойник

на бога той олицетворява стария цикъл, смъртта и безплодието, и трябва да бъде обредно убит и/или изгонен, за да се осигури безпроблемното настъпване на новата аграрна година. Така кукерските игри и поделянето на кукери и харчери в някои региони у нас – първите, облечени в животински дрехи и дрипи, а вторите – в нови премени, символизират сблъсъка на противоположните сили и победата на новото лято. Мъртвото, злото и безплодното е прогонено, за да се осигури започването на новия цикъл и победата на живота над смъртта. Тясна връзка с временната смърт има ритуалната глупост, проявяваща се като зашеметеност и лудост, и това определя посвещаването на толкова много дни от преходния период на обреди, гарантиращи защитата от полудяване сред хората и животните в стопанството.

Наличието на женски двойник е интерпретирано от Р. Попов като реликт от близначния мит, свидетелстващ за старата андрогинна природа на божеството (Попов 1994: 84). По-скоро в случая става дума за някакъв първичен синкретизъм, който позволява едно многоаспектно начало да се реализира както в мъжка, така и в женска хипостаза. Женският двойник на Кук-Тодор също показва устойчивост, представите за него се пазят в зловещи приказки, както и в цитираните по-горе гатанки.

Успешното преминаване през преходния период и възраждането на природата се подпомага от ритуалния смях, непристойните шеги, грубите подмятания и неприличните движения, които трябва да осигурят бъдещото плодородие.

В много от практиките личи природна и социална симетрия (напр. при празнуването на конския Великден едновременно в чест на булките и конете, както и по-старите представи за общата им природа, която личи в обичая да цвилят и да се ритат гърбом). От друга страна, ритуалното шибане с пръчки е насочено към умъртвяването на чучелото (жертва), но и към прогонване на злото от човека (боят с дървени саби и клюнкове, докато не се откупиш), а при младежите – и като мимикрия на половия акт (шибането с пръчки на неомъжените през годината моми и момци).

С този сравнително повърхностен анализ се опитахме само да загатнем сложния символизъм в образа на св. Тодор, който е резултат от многовековни наслагвания и не може да получи едностранно тълкуване. Още повече, че в материалите от Р. Попов ясно личи постепенната му деградация, изгласкването му в детската стая, възприемането му не като водач на мъртвите, а като нечист овампирен покойник, свеждането му до демон, с който плашат децата с възпитателна цел (караконджо, баба Желязка).

От всичко казано дотук става ясно, че фразеологизмът *Тънка Тодора* ни отправя именно към такова деградирало тълкуване на многоплановата роля, която притежава пръчката в култа към св. Тодор. От Патерицата

на куцото божество (Дживтерева 2013), представляваща символ на хтоничния му характер, която е запазена в оръжията на кукерската дружина и е възплъщение на силите на отвъдния свят, до ритуалното убийство чрез шибане с пръчки или удряне о зелено дърво, както и от оргиастичния елемент, гарантиращ възраждането на природата и продължаването на рода, в крайна сметка остава само отправената към децата закана: *Ще играе тънка Тодора*, от която може би произхожда и фразеологичният израз. Очевидно името е пренесено по метонимичен път, като символът на божеството се назовава със собственото му име, поради особено важната роля, която играе в мито-ритуалния комплекс.

Нека в този ред на мисли се спрем поотделно и на посочените по-горе гатанки:

Тенка Тодора, кога запеюва, дури заиграва – пушката (Костурско).

Виждаме, че пръчката или патерицата, като оръжие за умъртвяване на ритуалния двойник, се замества с пушка, което присъства в повечето материали от българската територия. Там предводителят на куковете, след ритуалното заораване, едва хапнал няколко залька, е застрелян с пушка (Арнаудов 1972: 23). Промяната на обстоятелствата гарантира пренасянето на името върху новия предмет поради аналогия в изпълняваната функция, а може би и близост във формата.

От своя страна гатанката

Танак, танак Тодоран, на връа подкован – остен (с. Смолско, Пирдопско), ни навежда на идеята (макар и с известна вариация на определението), че същото име се използва за *остен*, въпреки че не е отбелязано в конкретния материал, обработен от нас, защото, както посочва Пр. Сobotка, съществува определен тип контактна магия, прехвърляща качествата на предмета върху животните чрез докосване (Sobotka 1879: 134). Тъй като преходният цикъл, според Мършевич-Радович, завършва чак с Гергьовденските празници, можем да считаме, че изкарването на добитъка на първата паша и докосването му с остена гарантира здраве и плодовитост и тук той играе същата роля като пръчките, с които се шибат младежите в чистия понеделник.

И накрая идват гатанките, в които името се използва за назоваване на *комин*, маркиращ един от важните пътища, през които се осъществява преходът между отделните светове:

Дълъг, дълъг Тодоран, на главата прокълван – коминът (Първомай).

Висок Тодор на черемиди стои – коминът (с. Радуй, Брезнишко).

Космически аналог на *комин* е дупката, оставена от копието на св. Тодор, от която излиза топла пара – символ на настъпващото лято. Очевидна е симетрията между организацията на вселената и човешкото жилище. Важната роля на *комин* като път към отвъдния свят се проявява при много лечителски обреди.

В настоящия текст направихме опит да покажем връзката на българския фразеологичен израз с миторитуалния комплекс, изграден около фигурата на древно божество, чието име е табуирано и заменено с името на православния светец Теодор Тирон, както въз основа на някои елементи от официалното му житие, така и поради вероятното съвпадение на периода, в който се чества неговият празник, с по-стари ритуални практики сред славяните. По метонимичен път символът на божеството започва да се назовава с неговото име, което се пренася и върху други елементи от миторитуалния комплекс, вероятно схващани като проява на обща същност. В обредните практики, свързани с отбелязването на Тодоровден, е налице постепенно отпадане на старите представи и деградацията им, а също и използването им основно с възпитателна цел или за развлечение сред децата.

Библиография

- Арнаудов, Михаил. 1972. *Студии върху българските обреди и легенди*. София: Издателство на БАН.
- Бахтин, Михаил. 1990. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средновековья и Ренессанса*. Москва: Художественая литература. http://royallib.com/book/bahtin_m/tvorchestvo_fransua_rable_i_narodnaya_kultura_srednevekovyia_i_renessansa.html (18 май 2016).
- Дживтерева, Светла. 2013. *Българската митопоетична картина за свят в народните гатанки*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Кочев, Иван. 2006. За националното своеобразие на българските фразеологизми. – В: *Светът на речника. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка*. Велико Търново: Знак'94.
- Кошелев, Альберт, Леонидова, Мария. 1974. *Българско-руски фразеологичен речник*. София: Русский язык, Наука и изкуство.
- Кузманова, Василка, Коцева, Йорданка (съст.) 1983. *Българска народна поезия и проза*. Т. 7: Предания, легенди, пословици и гатанки. София: Български писател.
- Маринов Димитър. 1994. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Издателство на БАН.
- Минков, Цветан (Ред.) 1963. *Българско народно творчество в дванадесет тома*. Т. XII. Пословици, поговорки, гатанки. София: Български писател.
- Мршевић-Радовић, Драгана. 2008. *Фразеологија и национална култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Попов, Рачко. 1991. *Светци близнаци в българския народен календар*. София: Изд. на БАН.
- Попов, Рачко. 1994: Светци демони. – В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. София: Издателство на БАН.
- Попов, Рачко. 2008. *Светци и демони на Балканите*. Пловдив: Летера.
- Пропп, Владимир. 2002. *Проблеми комизма и смеха*. Москва: Лабиринт. http://vk.com/doc6752525_146209444?hash=91b49b0815c9c022d3&dl=98664fc889cf00acbe (25 май 2016).
- Стойкова, Ана. 2013. Св. Теодор Тирон и св. Тедор Стратилат: още по въпроса за едноименните светци. – *Paleobulgarica-Старобългаристика* 2. 3–22.
- Фрейденберг, Ольга. 1978. *Миф и литература древности*. Москва: Наука.

- Langhammerová, Jiřina 2008. *Čtvero ročních období v lidové tradici*. Havlíčkův Brod: Petrklíč.
- Palmer, Jerry. 1994. *Taking Humour Seriously*. London: Routledge.
- Sobotka, Primus 1879. *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích obřadech a pověrách slovanských*. Praha: Matice česká.

Етимология

Етимологични бележки върху няколко тракийски глоси

Албена Мирчева, Биляна Михайлова
СУ „Св. Климент Охридски“

In the present article some of the well-known as certain Thracian glosses: ἄργιλος ‘mouse’; βρονυχός ‘stringed instrument, guitar’; βρῦτος ‘barley water, beer’; γέντων ‘meat’; -δέβα ‘settlement’ and the second component -ζελμης ‘defender’ related to the gloss ζαλμός ‘skin, hide (of a bear)’ shall be subject to reconsideration and revision. As a starting point, the most comprehensive to date study of Thracian glosses from the book of Zh. Velkova, 1986, is used. Information available to date on the above glosses is supplemented and updated according to the latest research of specialists in the Paleo-Balkan and Indo-European linguistics and alternative etymological solutions are being offered.

Keywords: Thracian glosses, etymology, Indo-European root, Paleo-Balkan languages, Anatolian languages

Тракийските глоси са най-надеждният езиков материал, който ни позволява да правим достоверни изводи относно тракийската фонетика и словообразуване. В различна степен и обхват те са обект на изследване от края на XIX век и през целия XX век, но единственият цялостен научен труд, в който са събрани и коментирани всички съществуващи до тогавашния момент проучвания върху тракийските глоси, е книгата на Живка Велкова, издадена на английски език през 1986 г¹. От началото на XXI век тракологите насочват вниманието си предимно към обработка на ономастичния материал и все по-рядко се връщат към глосите, за да актуализират тяхната езикова интерпретация съобразно новите постижения в палеобалканистиката и съвременните методи на етимологизиране. Проблематиката около тракийските глоси винаги е повдигала немалко спорни въпроси, стоящи на дневен ред и досега: относно разбирането на понятието глоса и обособяването на същинските тракийски глоси, относно автентичността на античните източници, относно разграничаването на тракийските глоси от заемките от съседни езици, относно четенията, тълкуванията и произхода на всяка една глоса.

Определението за глоса в традиционния му научен смисъл е, че глосите са думи, посочени като чужди (в случая тракийски) в античните из-

¹ Velkova, Živka. 1986. The Thracian Glosses. Contribution to the Study of the Thracian Vocabulary. Amsterdam: Hakkert.

вори и съответно обяснени или преведени от автора на собствения му език (в случая основно гръцки). Според Ж. Велкова, която е направила най-задълбочения и подробен преглед на цялата документация, цитираните като тракийски думи в античните източници са общо около 90. Съобразявайки се с проучванията и изводите на водещите траколози от края на XIX в. до 80-те години на XX в., Велкова разпределя глосите в три категории: сигурно тракийски, вероятно тракийски и нетракийски. В групата на сигурно тракийските присъстват 29 глоси (тук са включени и вторите компоненти в топонимите -*пара* и -*διζα*, както и думата *midne*, които не са същински глоси според традиционната дефиниция). С вероятен или съмнителен тракийски произход са изброени 22 думи, а като нетракийски – общо 30 думи и имена (заемки от различни езици – 18 и несигурно засвидетелствани – 12).

В настоящето изследване ще разгледаме думите *ἄργυλος* ‘мишка’, *βρονχός* ‘струнен инструмент, китара’, *βρῦτος* ‘ечемично пиво, бира’, *γέντων* ‘месо’ и вторите компоненти в двусъставните имена -*δέβα* ‘град’ и -*ζελμης* ‘защитник’ (от общ корен с глосата *ζαλμός* ‘покривало, кожа’). Тези лексеми са в групата на сигурните тракийски глоси, но относно произхода и словообразуването им има различни мнения, някои от които спорни или неаргументирани. Не се спираме подробно на всички предходни етимологии на въпросните глоси (представени изчерпателно в изследването на Велкова), а само на тези, които приемаме за убедителни или насочващи към вероятен езиков развой. Вземат се предвид и най-новите схващания на палеобалканисти и индоевропейсти, с които да се допълни и актуализира наличната информация и да се предложат някои алтернативни етимологични решения, които биха допринесли за осветляването на спорни пунктове от сравнително-историческата фонетика на тракийския език.

Основните черти на тракийската фонологична система в сравнително-исторически план с индоевропейската са задоволително проучени. Добре засвидетелствано е застъпването на индоевропейските гласни, полугласни, дифтонги и сонанти в тракийския език, като изследователите се обединяват в становището си относно най-съществените особености на тракийската историческа фонетика: прехода на ие. **ǵ* > трак. *ǵ* и разнообразното предаване на ие. сонанти: ие. **j* > трак. *ol/ ul/ il*; ие. **r* > трак. *or/ ur/ ir*; ие. **ŋ* > трак. *um/ om*; ие. **ŋ* > трак. *un /on/ in*. Не се оспорва и принадлежността на тракийския към сатъм езиците (индоевропейските палатални съгласни **k̑* > *s /θ, ġ, *ġ^h* > трак. *z/ð*).

Най-проблематичното явление при тракийския консонантизъм е т. нар. *Lautverschiebung* (придвижване на индоевропейските беззвучни, звучни и звучни аспировани съгласни, подобно на верижната фонетична промяна, засвидетелствана в прагермански и известна като *закон на Якоб Грим*). Най-авторитетните български траколози през XX век (Д. Дечев, Вл. Георгиев,

Ив. Дуриданов, К. Влахов, Ж. Велкова) приемат категорично наличието на придвижване на съгласните в тракийски и го смятат за отличителна черта на неговата консонантна система. Може да се каже, че през миналия век това е традиционното схващане, макар и подлагано на съмнение от редица български и чужди учени (Г. Михайлов, В. Пизани, Й. Русу, М. Радулеску, Р. Кросланд, Е. Полоче и др.)². През последните десетилетия тезата за съществуване на придвижване на съгласните в тракийския език все повече се оспорва, най-вече поради липсата на убедителен доказателствен материал в негова полза: малкото запазени глоси и проблематичното етимологизиране на тракийските имена. Постепенно се налага нов, по-обективен подход към езиковите данни от ономастиката (най-богато засвидетелствани), чрез който се проследяват хронологично графичните варианти на дадено име и на тази база се правят изводи относно тракийските звукове и тяхното развитие във времето (Янакиева: 2009, 2012; Yanakieva: 2016; Славова: 2007). Наличието (или липсата) на придвижване на съгласните в тракийски стои в основата на дискусията относно разграничаването му от съседния дакийски (дако-мизийски): при доказване на *Lautverschiebung* в тракийски, дакийският може да се приеме за отделен език, в противен случай – по-скоро става въпрос за диалектни разновидности на един и същ език.

1. ἄργιλος (ἄργειλος) ‘мишка’

St. B. 112, 13³:

Ἄργιλος, πόλις Θράκης, ὡς Θουκιδίδης εἰ καὶ Φαβωρίνος ἐν παντοδαπαῖς:
Ἄργιλος ἢ πρὸς τῷ Στρυμόνι ποταμῷ πόλις. ὠνομάσθη δὲ ἐπειδὴ ὑπὸ Θράκων ὁ μῦς ἄργιλος καλεῖται. σκαπτόντων δὲ εἰς θεμελίους καταβαλέσθαι, πρῶτος μῦς ὤφθη.

Аргилос (Аргѝлос) – тракийски град, както (споменава) на пет места Тукидид, а Фаворин – навсякъде: „Аргилос е град при река Стримон, наречен така понеже траките наричат мишката аргѝлос; и така, докато копаели, за да поставят основите (на града), изведнъж се появила мишка“.

Aristotel, Fragmenta, 611, 75:

ἄργειλον τὸν μῦν καλοῦσι Θράκες, οὐ ὀφθέντος πόλιν κατὰ χρησμόν ἔκτισαν καὶ Ἄργειλον ὠνόμασαν.

Траките наричат мишката аргѝлос; според поверието те основали града там, където се появила мишка и нарекли града Аргѝлос.

² Вж. подробно за различните мнения у Янакиева: 2012; Yanakieva: 2016.

³ Сведенията от античните извори са цитирани по Velkova: 1986 и Георгиев: 1977. Преводът им е от авторите на настоящата статия.

Най-добре аргументирана от цитираните от Ж. Велкова етимология е тази на Н. Йокъл (цит. по Velkova 1986: 41) и Вл. Георгиев (1977: 11, 103), които извеждат формата от индоевропейския корен **h₂erǵ-*⁴ ‘бял, блестящ’, срв. хет. *ḫarki-* ‘бял’, гр. ἄργός ‘блестящ, бял’, стинд. *árjuna-* ‘светъл, бял’, тох. А *arki-*, Б *arkwi-*.

От семантична гледна точка тази етимология е убедителна, тъй като в идоевропейските езици е добре засвидетелствана еволюцията ‘сивият’ > ‘мишка, плъх’ (Mallory-Adams 1997: 387), срв. например бълг. *плъхъ*, срхр. *pū* ‘вид съсел’, стпрус. *pele-*, лит. *pelė*, латв. *pele*, стирл. *luch*, уелс. *llych* ‘мишка’ от ие. корен **pel-* ‘сив’ (IEW 804–805). Суфиксът *-ilo-* е паралелен на този в праславянското прилагателно **světlъ* < **kwoyt-ilo-*, както предполага и Йокъл, а също така в праслав. **bělъ* < **b^hoh₂-ilo-* (Olander 2003: 59).

От фонетична гледна точка обаче обяснението на тази форма като тракийска среща проблеми. Дори да допуснем, че в тракийския не е имало придвижване на съгласните, неясна остава липсата на палатализация на **ǵ* пред гласна от предния ред. Георгиев (пак там) предполага, че гласата е всъщност заемка от македонски или друг език.

Витчак находчиво обяснява ἄργιλος като собствено тракийска дума, произлизаща от ие. **h₂erh₃-ǵlH-* – композит със значение ‘полска мишка’ (Witczak 2006: 487). Първата част на композита е образуван от индоевропейския корен **h₂erh₃-* ‘ора, плуг, рало’ (IEW 62–63, LIV 272–273) и има значение ‘обработваема земя’ (срв. формациите от ие. **h₂erh₃-w-*, гр. ἄρουρα, стинд. *urvārā-*, лат. *arvum* ‘обработваема земя’), а втората част е добре засвидетелстваната в различни индоевропейски езици дума за ‘мишка’ **ǵlH-* (IEW 367), срв. стинд. *giri-*, *girikā* – ‘мишка’, гр. γαλέη ‘невестулка’, лат. *glīs* ‘вид съсел’⁵. За разлика от индоевропейския корен **muHs-*, **ǵlH-* обозначава и по-едри бозайници от семейство Порови. Етимологичната връзка между ‘невестулка’ и ‘мишка’ е несъмнена и това ясно проличава в латинското наименование на невестулката *mustela*, производно от *mūs-* със значение ‘мишеподобно животно’ (De Vaan 2008: 396). От семантична гледна точка етимологията на Витчак изглежда убедителна, но се оказва проблематична в словообразователен план: думите със значение ‘обработваема земя’, производни от корена **h₂erh₃-*, са засвидетелствани с разширение *-w-*, което липсва в тракийската форма.

Следователно във фонетичен, словообразователен и семантичен план най-убедително остава обяснението на формата ἄργιλος като производно

⁴ Реконструкцията на индоевропейските форми в тази статия са представени в съвременния им вид според ларингалната теория.

⁵ Тук няма да обсъждаме възможността ие. **ǵlH-*, от което произлизат думи, означаващи както ‘съсел’, така и ‘невестулка’, да е древен евфемизъм, етимологично свързан с корена за зълва **ǵlh₂-* (IEW 367–368).

със суфикса *-ilo-* от корена **h₂erg-* ‘бял, блестящ’ от фригийски или македонски произход.

2. βρυγχός ‘струнен инструмент, китара’

Hesych.:

βρυγχόν· κithάραν, Θράκες.

Траките (наричат) китарата брѹнхос.

Тази тракийска глоса се извежда от ие. **b^hryḡkos* и се счита за една от най-важните по отношение на фонетичното си развитие, тъй като показва три характерни за тракийската фонетика черти: **b^h > b*, **r > ur*, **k > k^h* (според тезата за изместването на съгласните в тракийски). Тя обаче има съответствие единствено в балтославянските езици: стб. *връцати* ‘брѹмча’, *връцало* ‘някакъв инструмент’, бълг. *брѹнча* ‘жужа’, *брецам* ‘свиря на гайда’, срв. *брѹцати*, *брѹчим* ‘трещя, гърмя’, *брѹк* ‘звук, звѹн’, рус. цслав. *връцѹж*, *връцати*, рус. *брякнуть*, *брячу*, *бряцать* ‘дрѹнкам, звѹнтя’, укр. *бряк* ‘звѹн, звук’, стчеш. *břěčeti* ‘издавам глас, шумя’, пол. *brząkać* ‘дрѹнча, брѹмча’, *brzęczeć* ‘жужа’, *brzęk* ‘звѹн, звѹнтеж’, лит. *brinktelėti* ‘сгромолявам се’. Възможно е родство със стинд. *bhr̥ḡga-* ‘голяма черна пчела’. Сближаването с гр. φόρμιγξ ‘китара, лира, гусла’ остава съмнително, тъй като суфиксът *-γγ-*, който се открива също в σῦριγξ ‘флейта’ и σάλλιγξ ‘тромпет’, има несъмнено негрѹцки произход и последните две лексеми не могат да бъдат обяснени като собствено грѹцки форми (GED 1587). В такъв случай, макар да е по-малко вероятно, бихме могли да допуснем, че към собствено грѹцкия корен φόρμ- < **b^horm-* е добавен предгрѹцкият суфикс *-γγ-*, продуктивен при образуването на имена на музикални инструменти⁶. Не на

⁶ Подобно развитие е възможно и за думата σῦριγξ, -γγος, ж.р., ‘трѹстикова свирка’, която се разглежда обикновено като негрѹцка. Най-правдоподобна изглежда етимологията на Георгиев (Georgiev 1959: 85), който обяснява формите σῦριγξ и συρίξω ‘свиря’ (йон., поет.), агич. -ίττω, дор. -ίσσω като пеласгийски формации от индоевропейския корен **swer-* (IEW 1049–50). Золмсен (вж. Frisk II: 821–822) анализира σῦριγξ като собствено грѹцка дума, производно със суфикс *-γγ-* от съществително **sῦρος*, респ. *-ρον*, *-ρα* със сродни форми σωλήν, σαυρωτήρ ‘най-долната част на копието, която се забива в земята’, стинд. *tūṇa-* ‘калъф, колчан’, *tūṇava-* ‘флейта’ и ги извежда от ие. **twō(u)-* *twəu-*: *tū-l-* ‘трѹба, цев’ (IEW 1102 = **twe/oH(-u)-*: **tuH-u-*: **tuH-*). Закономерно е развитието на **tuHur-* с изпадане на ларингала в интервокална позиция в неотбелязаните от Покорни староиндийски форми *tūṛyam* ‘музикален инструмент’, *tūram* (Yaśastilaka) (вж. Mayrhofer KEWA I 518–520). Майрхофер смята, че връзката между стинд. *tūṇīs*, *tūṇīras*, *tūṇī* ‘колчан’ (Mahabh.) и *tūṛyam* ‘музикален инструмент’, *tūram* (Yaśastilaka), *tūla-* (buddh.) е възможна, ако за всички тях се допусне първоначално значение ‘трѹба’, а *tūṇ-* формите се анализират като средноиндийски < *tūr-ṇ-*. В EWAi (III: 254) отхвърля това становище и отбелязва фор-

последно място трябва да подчертаем, че разгледаните форми имат звуко-подражателен произход и затова, както отбелязва ЭССЯ (3: 23–24), стойността на тези свидетелства за доказване на генетическото родство не бива да се преувеличава.

3. βρῦτος (βρῦτον, βοῦτος) ‘ечемично пиво, бира’

Athen. 10, 447 В:

τὸν δὲ κριθῖνον οἶνον καὶ βρῦτον τινεὺς καλοῦσιν.....

Някои наричат ечемичното вино също „брютос“.

Hesych.:

βροῦτος· ἐκ τῶν κριθῶν πῶμα.

„брутос“: напитка от ечемик.

Думата е употребявана от траки, пеони и фриги (Георгиев 1977: 13). Съмнително е, че тя е от собствено тракийски произход, тъй като келтските, германските и латинската форма (стирл. *bruth*, *bruihe* ‘сварен, супа’, лат. *de-frutum* ‘мъзга, мъст’; англосакс. *broð* и ствнем. *prod* ‘супа’) се обясняват като отглаголни прилагателни на *-to-* с характерната нулева степен на корена, възходящи към ие. **b^hrew(H)-* ‘вря, кипя, извирам’ (LIV 81, 96, IEW 143–5). Тази форма е интересна, тъй като показва, от една страна, фонетичен преход ие. **b^h* > трак. *b*, а от друга – запазване на ие. **t*. Оттук следват две възможности: а) думата да е фригийска, тъй като в този език има само деаспирация на звучните аспировани, но не и на беззвучните (Brixhe 2008: 74, Lubotsky, Ligorio 2013: 185), или от друг палеобалкански език, който показва развитие MA > M; T > T; б) суфиксът *-to-* да е възстановен по аналогия с многобройните гръцки отглаголни формации.

мите *tūram*, *tūram* като неясни. Производните от основата *сῦρ-* могат да изведени от първоначална номинална основа **tuH-u-ro-* > **tuwuro-* > **twuro-* (с реверсия на закона на Зиверс-Линдеман). От нея по-късно е образуван глагол на *-ye/o-* **twur-ye/o-* > *сῦρο-*, а *сῦριγξ* е обратно построение с добавяне на негръцкия суфикс *-ιγγ-* към презентната основа. Семантичното развитие ‘тръба, цев’ > ‘музикален инструмент’ е напълно допустимо, особено ако си припомним легендата за нимфата Сиринга, превърната от речния бог в тръстика, от която сетне влюбеният в нея Пан направил свирка, като съединил с восьък цевички с различна дължина (вж. също Михайлова: 2003). Анализът на *сῦριγξ* и *сῦριζω* като собствено гръцки форми обаче допуска твърде много преобразувания в морфологичното развитие, така че днес предгръцката етимология, предложена от Георгиев, ни се струва много по-вероятна.

4. -δέβα (у Хезихий -λέβα), -δαβα, -δεβα, -δαва ‘населено място’

Hesych.:

λέβα: πόλις ὑπὸ Θρακῶν.

„лева“: град при траките.

Глосата -δέβα (според изследователите глосата е изписана у Хезихий погрешно като -λέβα) се приема от някои лингвисти за дакийска (или дако-мизийска) по произход, най-вече поради разпространението ѝ в топонимията на север от Стара планина и на територията на днешна Румъния (Георгиев 1977: 14; Дуриданов 1976: 113).

Според общото мнение тази дума се извежда от добре засвидетелствания индоевропейски корен **d^heh₁-* ‘слагам, поставям; място’ (IEW 235–9, LIV 136–8). Семантичният преход ‘място, седалище’ > ‘селище’ е убедителен (срв. BUCK 1949: 1307–9). Проблемен е формантът -w-, който не се открива в други именни образувания от този корен.

Глаголи с разширение с -ew-/w- са засвидетелствани в славянските и балтийските езици. Според ЭССЯ (5: 19) прасл. *děvati* е итеративен глагол на -ati от *děti*, като това новообразувание е в съответствие с тенденцията за имперфективизация на славянския глагол. Лит. *dėviù*, *dėvėti* е самостоятелно производно с аналогично разширение. Кортланд обяснява балтийските форми като презенти на *i*, които произлизат от стара перфектна основа **d^hh₁-ēw-* (Kortlandt 1989: 111).

От друга страна, глаголи с разширение -ew-/w- се откриват също в староиндийския и анатолийските езици: стинд. *dadhāu* ‘слагам’ (1/3 ед.ч., перфект), клин. лув. *tīya-*, йер. лув. *tu(wa)-* и лик. *tuwe-*. Йотингер анализира тези форми като формирани въз основа на пралув. **duḡani* ‘(ние) поставяме/слагаме’ (Oettinger 1978). Клокхорст обаче смята, че формата за 1 л. мн. ч. едва ли е послужила като база за образувания по аналогия и че е по-вероятно да става въпрос за образувания със суфикс -u-: първоначално **d^hh₁-ow-ei*, **d^hh₁-w-enti*, което по-късно е било тематизирано в **d^hh₁-we/o-* (Kloekhorst 2008: 809). В такъв случай най-вероятно е трак. -δεβα да е отглаголно съществително, построено на базата на глаголна основа **d^hh₁-ew-*, **d^hh₁-ēw-* > -δεβα, **d^hh₁-ow-* > -δαва⁷.

⁷ Нова гледна точка към етимологията на -δεβα от ие. **dhēgwa* предлага Витчак, който свързва този втори компонент на тракийските топоними с името Θῆαι (Θήβη), носено от много елински градове; същото име е засвидетелствано и в крито-микенския гръцки във формите *te-qa-de* (= Θήβανσ-δε) и *te-qa-ja* (= Θηβαία), потвърждавайки наличието на звучен лабиовелар в индоевропейския корен (Witzak 2006: 493).

5. γέντον (γέντα) ‘месо’

Eust. ad Odys. T 28, p. 1854:

καὶ ὁ γράψας δὲ γέντα τὰ κρέα κατὰ γλῶσσαν Θρακῶν ἔγραψεν.
и писателят е нарекъл месото „гента“ на езика на траките.

Eust. ad Il. № 25, p. 918:

γέντα ὃ δηλοῖ Θρακιστὶ τὰ κρέα, ὡς τὰ τῶν γλωσσῶν ἱστορήσαντές φασι.
„гента“, както става ясно, е месо на тракийски, понеже така казват тези, които са се занимавали с езици.

Herodian. 1, 390, 4 (L.):

γέντον· τὸ κρέας.
„гентон“: месо.

Suid.:

γέντα τὰ μέλη· γέντα βοῶς μέλδοντος, Καλλιμάχος.
„гента“(ca) частите (от тялото): „гента“ от разчленения вол (Калимах).

Hesych.:

γέντα· κρέα, σπλάγχα.
„гента“: месо, вътрешности.

Георгиев (1977: 14) обяснява глосата като отглаголно прилагателно на *-to-* със значение ‘отрязан (къс)’ от добре засвидетелствания индоевропейски корен **g^{wh}en-* ‘убивам, удрям, ранявам’ (LIV 218–9, IEW 491–3). Тази етимология има няколко проблема. На първо място, също като в случая на βρῦτος звучният придихателен лабиовелар се деаспирова, а *t* се запазва. Тук са валидни и двете обяснения, които предложихме по-горе за βρῦτος. От друга страна, за отглаголните формации на *-to-* е характерна нулева степен на корена и ударение на суфикса. Можем да допуснем, че тази форма е късно образуване със суфикс, добавен направо към основата в пълна степен на незасвидетелстван глагол. Подобен процес се наблюдава например в прагермански (Ringe 2006: 163–164). Семантичният развой ‘отрязано парче, къс’ > ‘месо’ е напълно допустим⁸. Но при глагола **g^{wh}en-* значението е свързано по-скоро със силен удар, водещ до смърт. Така внимателният етимологичен анализ води до заключението, че старото общоприето обяснение на γέντον трябва да бъде отхвърлено.

⁸ Вж. Buck 1949: 201–2.

6. Клин. лув. *-zalma* и трак. *-σελμις, -ζελμις, -ζελμης, -zelmis, -ζελμος, Ζάλμοζις*⁹

Елементът *-zalma* се явява като втори елемент в много лични имена, като се редува с шумерограмата PAP. Среща се и самостоятелно или като първи член на композити. Според Мелчърт (1988: 241–3) тъждеството *-zalma-* = PAP ‘пазя’ „дава основната идея на значението“. Основавайки се на хипотезата, че ие. *k* се отразява в лув. *z*, той тълкува *zalma* като ‘щит, защита’ от ие. **kel-mo(n)-*, срв. стинд. *śarman* ‘защита, убежище’, гот. *hilms* ‘шлем’ и т.н. от индоевропейския корен **kel-* ‘покривам, крия’ (IEW 553–4).

В подкрепа на етимологията на Мелчърт откриваме интересен паралел в тракийския език. Елементите *-σελμις, -σελμιος, -selmius, -ζελμης, -ζελμις, -zelmis, -ζελμος* ‘защитник’ се явяват като втори член в лични имена и също се извеждат от индоевропейския корен **kel-* ‘покривам’ (вж. Георгиев 1977: 93). Формата *ζαλμο-* е засвидетелствана в тракийската глоса *ζαλμός* ‘(меча) кожа’ и като първи елемент в *Ζάλμοζις, Σάλμοξις*¹⁰ – цар, жрец и бог на гетите, персонификация на соларно-хтоничното единство в тракийската религия. Залмоксис е богът, тясно свързан с идеята за самоусъвършенстване и обезсмъртяване при траките, по-късно известна като орфизъм. Етимологията на *Ζάλμοζις* отвежда към глосата *ζαλμός*, тъй като мечата кожа, която е носел Залмоксис, както и мечката въобще, присъстват в символиката на хтоничните божества.

Изводи

Анализът на думите *ἄργιλος* ‘мишка’, *βρυγχός* ‘струнен инструмент, китара’, *βρῦτος* ‘ечемично пиво, бира’, *γέντον* ‘месо’, *-δεβα (-δαβα)* ‘град’ и *-ζελμης (-σελμις)* ‘защитник’ показва, че дори при традиционно възприеманите като сигурни тракийски глоси често пъти извеждането на безспорната им тракийска етимология е проблематично. При вникването в дълбочината на фонетичния развой на предполагаемите индоевропейски корени, се констатира, че глосите *ἄργιλος, βρῦτος* и *γέντον* могат да се тълкуват и като фригийски или македонски, а суфиксът *-to-* да се приеме за преоформен по аналогия с гръцките отглаголни имена, т. е. *βρῦτος* и *γέντον* да представляват случаи на хибридность (словообразователен похват за съчетаване на различни по произход елементи в даден език¹¹). Спорният въпрос за тракий-

⁹ Вж. Rikov, Mihailova 2007.

¹⁰ Според Вл. Георгиев (1977: 15) вторият елемент в това име – *ξις* е сроден с авест. *xšaya-* ‘господар, владетел, цар’ от ие. **ksey-*.

¹¹ Вж. статията на Борис Парашкевов за случаи на хибридность в българския език, публикувана в настоящия том.

ския *Lautverschiebung* остава отворен, тъй като възможните етимологии на глосите βρυγχός, βρύτος, γέντον установяват най-вече придвижването *b^h, *d^h, *g^h > b, d, g в тракийски, което е характерно и за други палеобалкански езици. При вторите компоненти -δέβα (-δαβα) и -σελμις (-ζελμις) се откриват интересни паралели между тракийската и хето-лувийската ономастика, потвърждаващи за пореден път близкородствените връзки между палеобалканските и анатолийските езици. Тракийските глоси и изследванията върху тях не би трябвало да се приемат за „затворена страница“, а напротив – има основание събраната досега информация да бъде периодично опреснявана и ревизирана съобразно актуалните проучвания върху генетично свързаните в древността езикови данни, обхващащи както ареала на Балканите, така и на Егейския басейн и Мала Азия.

Библиография

- Brixhe, Claude. 2008. Phrygian. – In: R. Woodard (ed.). *Ancient Languages in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buck, Carl. 1949. *A dictionary of selected synonyms in the principal indo-european languages*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- EWAi = Mayrhofer, Manfred. 2001. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. Heidelberg: Winter.
- Frisk, Hjalmar. 1970. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. II. Heidelberg : Winter.
- GED = Beekes, Robert S. P., Lucien van Beek. 2009. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden-Boston: Brill.
- Georgiev, Vladimir. 1959. Contributions à l'étude de l'étymologie grecque. – *Linguistique Balkanique* 1. 69–86.
- IEW = Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke.
- KEWA = Mayrhofer, Manfred. 1956–1980. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Bde. I–IV. Heidelberg: Winter.
- Kloekhorst, A. 2008. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden-Boston: Brill.
- Kortlandt, Frederik. 1989. Lithuanian *statyti* and related formations. – *Baltistica* 25(2). 104–112.
- LIV = Rix, Helmut et alii. 2001. *Lexicon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Mallory, J.P., Douglas Q. Adams. 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Melchert, H Craig. 1988. Luvian Lexical Notes. – *Historische Sprachforschung* 101. 211–243.
- Rikov, Georgi T., Biliana Mihailova. 2007. Notes d'étymologie anatolienne. – In: Hrsg. von Detlev Groddek und Marina Zorman. *Tabularia Hethaeorum: hethitologische Beiträge: Silvin Kosak zum 65. Geburtstag*, 587–592. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Oettinger, Norbert. 1978. Die Gliederung des anatolischen Sprachgebietes. – *Zeitschrift Für Vergleichende Sprachforschung* 92 (1/2). 74–92.
- Olander, Thomas. 2003. The role of accentuation in etymology: The case of Slavic *bělъ 'white'. – In: Adam Hyllested, Anders Richardt Jørgensen, Thomas Olander (eds.). *Esse siran sen labban quaitin: Festschrift for Jenny Helena Larsson on the occasion of her 30th birthday 18 October 2003*, 55–60. Copenhagen: Editiones Olander.

- Ringe, Donald A. 2006. From Proto-Indo-European to Proto-Germanic, *A linguistic history of English*. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
- De Vaan, Michiel. 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic languages*. Leiden-Boston: Brill.
- Velkova, Živka. 1986. *The Thracian Glosses (Contribution to the Study of the Thracian Vocabulary)*. Amsterdam: Hakkert.
- Yanakieva, Svetlana. 2016. Thracian Plosive Consonants. II. The Glosses. – In: *Studia Classica Serdicensia V*, 512–518. София: Университетско издателство „Св. Кимент Охридски“.
- Witzcak, Krzysztof. 2006. Two phonological curiosities of the Thracian language. *Linguistique Balkanique* XLV(3). 487–496.
- Георгиев, Владимир. 1977. *Траките и техният език*. София: БАН.
- Дуриданов, Иван. 1976. *Езикът на траките*. София: Наука и изкуство.
- Лигорио, Орсаг, Александр Лубоцкий. 2013. Фригийский язык. – В: *Языки мира: Реликтовые индоевропейские языки Передней и Центральной Азии*, 180–195. Москва: Academia.
- Михайлова, Биляна. 2003. Σῦρυξ „flûte champêtre, sifflement“. – В: МИФ 8 „Вино и култура“, 257–260.
- Славова, Мирена. 2007. <I> диграфите в тракийските имена. София: Университетско издателство „Св. Кимент Охридски“.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков*. 1978. Выпуск 5. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Издательство „Наука“.
- Янакиева, Светлана. 2009. *Тракийската хидронимия*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Янакиева, Светлана. 2012. Тракийските експлозивни съгласни. – *Thracia* XX. 333–349.

За етимологията на думата **kukla* като название на антропоморфна играчка в славянските и балканските езици

Живка Колева-Златева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

The study presents a hypothesis about the etymology of the Balkan and Slavic word **kukla* as a denomination of toy for children with an anthropomorphic form. Evidence for Slavic origin of the word and sound symbolic nature of its etymon is brought out. The possibility to see a reduplication in the word form, its semantic variation and a large number of formal and semantic parallels, i.e. semantically identical words, containing reduplicated clusters of sounds, are taken into consideration. Historical data is analyzed as well.

Keywords: etymology, semantic reconstruction, reduplication, sound symbolism

Като название на антропоморфна играчка думата **kukla* е представена в част от славянските езици и диалекти, а също и в част от балканските. Тя няма общоприета етимология. С трудности е свързано както определянето на езика източник, така и решаването на въпроса за отношенията ѝ с други формално тъждествени названия.

1. Разпространение на думата **kukla* като название на антропоморфна играчка

Като название със значение ‘играчка с човешка форма (а понякога и с форма на животно)’ или с други близки значения, като ‘манекен’, ‘фигура на човек или животно в куклен театър’, ‘марионетка’, думата **kukla* е представена в следните славянски езици и диалекти: бълг. *ку̀кла*, макед. *ку̀кла* (PMJ, I: 372), сръб. диал. *ку̀кла*, в Изт. Сърбия (RJA, V: 759), рус. *ку̀кла*, *ку̀колка*, *ку̀кленок* ‘направено от парцали, кожа, хартия, дърво и др. подобие на човек, а понякога и на животно’ (Даль, II: 213), укр. диал. *ку̀кла*, *ку̀коля́* ‘кукла’, *ку̀ку́лька* ‘дървена кукла’ (цит. по ЕСУМ, III: 128–129), пол. *kukła* ‘кукла, манекен’ (цит. по Sławski, III: 329), кашуб. *kuklowy* ‘сладкиш във формата на кукла’ (Sychta, II: 292); в следните балкански езици: нгр. *ко̀б̀кла* ‘кукла, марионетка’ (Βυζάντιος 1857: 181), *ко̀б̀кла* (МЛЕГ: 4079), алб. *kukëll*, *kuklla* (FGS: 246). Като название на фигура за куклен театър и марионетка думата е зета и в турски: *kukla* (BTS).

Тясно свързани със значенията ‘играчка с човешка форма’ и ‘марионетка’ са значенията ‘красива жена или момиче’, ‘красива вещ’ и ‘някой, който действа изцяло по чужда воля’, изразявани от повечето от цитираните лексеми.

Славянските названия дават възможност за реконструкция на псл. *kukъla. Прави впечатление многообразието от значения извън вече посочените, които могат да бъдат свързани с наследници на тази праформа или с корен **kukъl-* в славянските езици, и значително по-малкият брой на аналогични названия в останалите езици.

2. Формално тъждествени названия

Широко разпространени в славянските езици са названията на малки и овални предмети, които възлизат към корен **kukъl-*. Срв. рус. диал. *ку̀колка* ‘цвят на детелина’, *ку̀кольки* ‘пъпки на бреза’ (СРНГ, XVI: 41, 43), укр. разг. *ку̀кла* ‘увито в парцалче топче сдъвкан хляб, използвано за зальгалка за бебета’ (СУМ, IV: 387), стпол. и пол. диал. *kukla* ‘продълговато хлебче’, от XV в., също *kukla* (цит. по Sławski, III: 328), пол. диал. *kukielka* ‘топче’ (SGP, II: 514–515), кашуб. *kukla* ‘малко кръгло хлебче, опечено най-често от остатъците на тестото’ (Sychta, II: 292), бълг. диал. *ку̀кла* ‘малък кравай от тестото на хляба’ (Стойчев 1965: 194), *ку̀клички* мн. ч. ‘малки питки...’ (Стойчев 1983: 315), макед. диал. *ку̀кол’ка* ‘кръгъл шницел’ (цит. по Sławski, III: 328) и др. Срв. също с нгр. *ко̀вкла* ‘кочан царевица’ (МЛЕГ: 4079, AKN).

Криви предмети означават думи, като: рус. диал. *ку̀клы* мн. ч. ‘куки за плетене’ (СРНГ, XVI: 35), блр. *ку̀кла* ‘остър речен завой’ (цит. по ЭСБМ, V: 150), бълг. диал. *ку̀кла* шивашки говор ‘бримчица, която излиза от машинен тегел при разхлабване на единия от конците’ (цит. по БЕР, III: 92), срхр. диал. *ку̀кља* ‘пръчка със закривен край за изваждане на хлябове от пещта’ (РСА, X: 787), пол. диал. *kukla* ‘навит или сплетен сладкиш; продълговат навит сладкиш’ (SGP, I: 514). Срв. също бълг. диал. *ку̀кля* ‘врзвам на възел’ (цит. по БЕР, III: 92), рус. диал. *ку̀клéчить* ‘шия небрежно на ръка’ (СРНГ, XVI: 37).

С височини, издатини, едри късове се свързват такива южнославянски наименования, като: бълг. диал. *ку̀кла* ‘хълм, могила; купа сено или слама’ (цит. по БЕР, III: 92), ‘отделен голям камък или скала’ (Илчев 1962: 194), сръб. *ку̀кла* название на височина на границата между Сърбия и България (RJA, V: 759), ‘голо каменисто бърдо, от едната страна стръмно, от другата – полегато’ (РСА, X: 786–787), пол. диал. *kukla* ‘парче, голям къс’ (SGP, II: 514) и др.

К а ч у л к а, п о к р и в а л о назовават: стчеш. *kukla* ‘качулка’ (Gebauer, II: 174), чеш. *kukla* ‘някога част от облекло, покриваща изцяло главата и горната част на тялото; защитно приспособление за глава, каквото се използва в пчеларството, фехтовката и др.; голям шал върху главата и раменете’ (PSJČ), словаш. *kukla* също (SSJ), пол. *kukla* ‘качулка’ (Linde, II: 1179), рус. диал. *ку́коль* и *куко́ль* ‘кожена качулка на горна дреха’ (СРНГ, XVI: 42) и др. Срв. също със средногр. и диал. дума *κοῦκλις ο.* ‘петел’, регистрирана в произведение на Стефанос Сахликис, писател от XIV в., употребявана и днес в критския диалект (Κριάρας 1969–2012, VII: 317), чието значение би могло да се развие от значението ‘качулат (петел)’ < ‘качулка’.

С ъ в к у п н о с т и (с н о п, в р ъ з к а, п а ч к а) назовават: срхр. *кукла* ‘сноп, къделя вълна’ (РСА, X: 786), бълг. диал. *ку́кла* ‘прежда от пет гранчета’, *куклиця* ‘пласт памук, приготвен за предене’ (РБЕ, VIII: 330, 331), рус. диал. *ку́кла* ‘кълбо конци; връзка дървени трупи в сал’ (СРГП, 135), ‘снопче очукан лен, подготвен за по-нататъшна обработка; стиска, снопче лен, приготвен за очукване’ (СРНГ, XVI: 35), блр. *ку́кла* ‘сноп неразчесан лен’ (ЭСБМ, V: 150), укр. диал. *ку́кла* ‘навит сноп лен’ (СУМ, IV: 387). Срв. също с нгр. *ко́у́кла* ‘гранче прежда’ (МЛЕГ: 4079, ЛКН) и рум. диал. *cúclă* ‘къделя памук, връзка царевични кочани и др.’ (DLR, II: 947) и др.

К а к а в и д а, п а ш к у л назовават: чеш. *kukla* ‘какавида’ (PSJČ), словаш. *kukla* също (SSJ), укр. *кукла* също (цит. по ЕСУМ, III: 129), рус. *куколка* ‘насекомо в предпоследния стадий от неговото развитие’ (Даль, II: 214).

М а с к и р а н, д е г и з и р а н, н а к о н т е н ч о в е к назовават: бълг. диал. *ку́кла* ‘преоблечен човек, дегизирана фигура; обредна маска (кукер); плашило за птици’, *пременен като кукляк*, *Куклин ден* ‘Връбница или Чист понеделник, когато има кукерски тържества’ (цит. по БЕР, III: 90), рус. *кукла* ‘наконтена, но глупава и бездушна жена’, *одеться куклою* ‘контя се’ (Даль, II: 213), рус. *кукла* ‘актьор, комедиант’, XVII в., (СРЯ XI–XVII, VIII: 112), *скуколь ‘палячо, странстващ актьор’ > *скукольный* (Срезневский, III: 397), диал. *ку́кольник* ‘маскиран, дегизиран’, *ку́кольниковать* ‘ходя, обикалям дегизиран по време на коледните празници’, *ку́клич* ‘прякор на наконтен човек’ (СРНГ, XVI: 43, 37). Свързани с тези са и названията на смешници, хора с леко поведение, като рус. диал. *ку́кольник* ‘шегаджия, чудака; млад човек, който обича да е в обществото на жени’. Срв. също с *ку́клишна*, *куклу́ха* ‘топло облечена, увита в дебели дрехи жена’ (СРНГ, XVI: 43, 37).

3. Исторически факти и етимологични хипотези

3.1. Исторически факти

Основен въпрос в изграждането на хипотезата за етимологията на думата **kukla* като название на антропоморфна играчка е въпросът за езика-източник. В старогръцки думата отсъства. В средногръцки речници също не е отразена с такова значение (вж. Lampe 1961, Sophocles 1990, LBG, Κριαράς 1969–2012). Регистрираното в речника на Криарас название *κούκλης* ‘петел’ не свидетелства за наличие на *κούκλα* като название на антропоморфна играчка в езика.

Същевременно най-ранната писмена регистрация на думата кукла в славянските езици е от превода на Хрониката на византийския летописец Йоан Малала, съхранен в руски препис от XV век (Срезневский I: 1360). Там е употребен изразът „(празновати) *куклами дѣтскими*“ като превод на „*τῶν σκηνικῶν*“. Не е ясно защо прилагателното *σκηνικός*, което изразява значенията ‘сценичен, театрален’ или ‘актьор’ (като резултат от субстантивация), е преведено като ‘детска кукла’. Срезневски е отбелязал съответствието с въпросителен знак. А. Соболевски също обръща внимание на неточността на превода, отбелязвайки, че очевидно гръцкият израз е бил непонятен за преводача (Соболевский 1913: 91).

За самата Хроника се знае, че е създадена през VI век, но оригиналът не е съхранен, запазен е гръцки препис е от XII век, известен като Оксфордски препис. Има сведения, че славянският превод на текста е старобългарски, от IX – X в., но е съхранен само в по-късни руски преписи, какъвто е и цитираният от Срезневски препис, включен в Архивния хронограф от XV в. (вж. подробности относно тези факти в Чернышева 1994).

По-широкият контекст на израза *куклами дѣтскими* в руския препис на Хрониката, книга X, е следният: *просѣша прѣзновати коўклами дѣтскими на столпѣ лажениемѣ, враниемѣ, оутеканиемѣ конскимѣ, сѣчевнымѣ и преспѣваніемѣ* (Истрин 1994: 274). Той съответства на следния текст от Оксфордския препис на оригинала: *πολύτροπον θεῶν... σκηνικῶν, θυμελικῶν καὶ τραυικῶν καὶ ἀθλητῶν ἀγῶνα καὶ ἱππικῶν καὶ μονομάχων* (Bonn. X, 248–249).

От гръцкия текст се вижда, че става дума за организиране на разнообразни зрелищни съревнования, като театрални, драматични и трагедийни представления, съревнования с колесници, борби, гладиаторски битки. На разнообразните театрални представления, драматични, трагедийни, от гръцкия текст съответства празнуването с детски кукли от славянския. Ясно е, че в езика на старобългарския преводач няма и не може да има точни понятийни еквиваленти за театрални представления и техните видове. В известна степен съответствие той би могъл да намери в думата кукли мн. ч.,

но не като название на детски играчки, а на маскирани персонажи, с каквото значение тя се употребява в българските говори и днес (вж. по-горе).

Аналогична е употребата на израза „творити... *игры скомрашьскыя и скукольныя*“ от IX книга на Хрониката на Йоан Малала: *творити... игры скомрашьскыя и скукольныя и всѣхъ корѣи, сноузныхъ и пѣшихъ оуристанїи.* (Истрин 1994: 234). Този текст съответства на *ἀγῶνας ἀκροαμάτων καὶ θυμαλικῶν, σκηρικῶν, πάντων καὶ ἀθλητῶν καὶ ἱππικὸν ἀγῶνα* от Оксфордския препис (Vonn. IX, 224–225), който е подобен на цитирания по-горе гръцки текст от X глава на Хрониката¹. В бележка към думата *скукольныя* Истрин, опирайки се на различията, отбелязва, че се отнася за *коуколныя*. В същност изразът „творити... *игры скомрашьскыя и (с)кукольныя*“ много точно съответства на реалностите относно състоянието на театъра през Средновековието, с неговите връзки с народните обредни игри (за особеностите на средновековния театър вж. Дживелегов, Бояджиев 1941). Въз основа и на направения паралел между двата текста можем да допуснем, че в предходния текст уточнението *дѣтъьскыи* е добавено от руския преписвач поради неправилно разбиране и че в старобългарския оригинал на превода думата *кукли* е била употребена като название на маскирани персонажи в израз **праздновати куклами*. Аналогична е употребата на думата *кукла* и в следния руски текст от XVII в.: *А на маиданѣ всякие тамашы борцы борютца. И куклы играють* (СРЯ XI–XVII, VIII: 112).

От друга страна, самият руски препис на старобългарския превод на Хрониката на Йоан Малала свидетелства за употребата на думата *кукла* в руския език през XV век като название на детска играчка и антропоморфна фигура, използвана в представления.

3.2. Формулирани етимологични хипотези

Най-често е определян гръцки произход на названието: от сргр. или нгр. *коўкла, коўкла* (Преображенский, I: 407; Фасмер, II: 405; Bernard 1960: 104–105; Филипова-Байрова 1969: 112; Sławski, III: 330; ЭССЯ, XIII: 95; Шанский, II: 434; ЕСУМ, III: 128–129; Orel 2011, 2: 163). Авторите, които говорят за средногръцки произход, не сочат конкретния източник. Вероятно допускането е априорно, заради наличието на думата в старата славянска книжнина.

Отбелязвано е, че по-нататъшната етимология не е сигурна, че произходът на гръцката дума *коўкла / коўкла* не е ясен (Соболевский 1913: 91; ЕСУМ, III: 128–129; Sławski, III: 330). Допускано е образуване от думата

---

¹ Паралел между двата текста от Хрониката прави и Веселовски А. Н. (Веселовский 1883: 188–189).

κουκούλα ‘качулка’, заета от лат. *cucullus*, *cuculla* ‘качулка’ (Meyer, III: 33; Bernard 1960: 104–105; Ανδριώτης 1967: 167; Филипова-Байрова 1969: 112; Δαγκίτσης 1978 : 425; Μπαμπινιώτης 2002: 942; 2010: 718 и др.). Съответно за латинската дума също е отбелязвано, че е с неясна етимология (Шанский, II: 434) или че може да е с илирийски или келтски произход (Bernard 1960: 102; БЕР, III: 90; Μπαμπινιώτης 2002: 942; 2010: 718). Предполаганият семантичен развой в този случай е следният: ‘качулка’ > ‘нещо, наподобяващо качулка (увито като качулка)’ > ‘кукла’ (Sławski, III: 330; БЕР, III: 90). Без последователи е останала хипотезата на Миклошич за заемане на нгр. *κούκλα* от лат. *rupula* < *rupa* ‘кукла’ (Miklosich, 1884–1890, I: 336).

Обръщано е внимание на факта, че думата е по-свойствена на българския език отколкото на гръцкия (Bernard 1960: 110). БЕР отбелязва възможността за образуването ѝ на българска почва от заемка на лат. *cuculla* и понататъшно разпространяване в балканските езици и в руски (БЕР, III: 90). Славянски произход на думата търси и Соболевски, който открива формално сходство с широк кръг руски лексеми, в това число и с рус. *кука* ‘юмрук’ (Соболевский 1913: 92). БЕР отбелязва, че това е „твърде приемливо“ и посочва, че в такъв случай семантичният развой би могъл да бъде следният: ‘нещо закривено, извито (като кука, клуп)’ > ‘нещо увито сплетено’ > ‘кукла’ (БЕР, III: 90).

Трудностите в етимологизирането на думата **kukla* като название на антропоморфна играчка намираме обобщени у Черних, който отбелязва, че славянската дума *кукла* е „дума, не съвсем ясна в етимологично отношение“, че също и „произходът на нгр. *κούκλα* не е по-ясен“, както и че „превръщането на гр. *κουκούλι* в *κούκλα* е малко вероятно без славянско посредничество“ (Черных, I: 451).

С трудности е свързано и обясняването на произхода на славянските формално тъждествени названия за хлебни изделия, криви предмети, връзка лен, коноп, прежда, качулка и др. В БЕР названията са представени в седем етимологични гнезда, у Славски – в три, като са допускани множество метафорични преноси, заемания, контаминации, смесвания на обособените етимологични гнезда (Sławski, III: 328–331; БЕР, III: 90–92). Славски говори за несигурна етимология на думата като название на хлебно изделие. Като взема под внимание названия и на други малки топчести предмети, в това число и от балтийските езици, допуска развитие от вариращи псл. форми **kuka*, **kьka*, **kyka* (Sławski, III: 329). В названията е отделяна наставка с детерминатив *-l*, без да се определя словообразователното ѝ значение (ЭС-СЯ, XIII: 95).

4. Формално-семантичен анализ и етимологична хипотеза

Това, на което досега не е обръщано внимание при етимологизирането на изследваната дума, е структурата на нейната звукова форма, възможността в нея да бъде видяна редупликация – **ku-kъл-* / **ku-kul-*. Редупликация може да бъде видяна и в други названия на куклата: срв. фр. *poupée*, рум. *părușă*, лит. *lėlė*, укр. *лялька*, пол. *lalka*, ит. *bambola* ‘кукла’, унг. *baba* ‘бебе; кукла’, словаш. *bábika*, тур. *bebek* ‘бебе; кукла’, укр. диал. *мамуна* ‘кукла’ (цит. по ЕСУМ, III: 377), нгр. *vivi* ‘бебе; кукла’ и др.

Форми с редупликация могат да бъдат открити и сред названията на:

малки овални предмети – срв. бълг. *пу-ну̀л-чя* ‘топчица’ (Геро̀в, IV: 398), *бала-бо̀л-ка* ‘малка кифла’, *го-гу̀л-я* ‘вид курабии’ (СРНГ, II: 66; VI: 265), *го-го̀л-ечки* ‘топчести цветове на детелина’ (Даль, I: 364), срхр. *бу-бу̀л-ица* ‘възел в прежда’ (RJA, I: 702), бълг. диал. *га-га̀л-ка* ‘кочан от оронена царевица’ (Стойчев 1970: 162), *ку-кул-а̀шка* също, *ма-му̀л* ‘плод на царевица’, *ду̀-ду̀л* също (Геро̀в, II: 429; III: 48; VI: 104) и др.

криви предмети – срв. бълг. разг. *гер-гел-ици* ‘нечетливи букви’, диал. *га-га̀ль* ‘кука’ (цит. по БЕР, I: 222), *кър-кол-ици* мн. ч. ‘криви стръмни пътеки’ (Стойчев 1965: 197), рус. диал. *го-гу̀л-ечка* ‘огънатият край на бастуна’ (СРНГ, VI: 265), *кар-кул-ица* ‘крива пръчка’ (Słownik warsz., II: 270) и др.

височини, издатини, едри късове – срв. срхр. *бу-бл-а* ‘бучка, парче’, *бу-бу̀л-ица* ‘купчина пръст; хълм’ (RJA, I: 700, 702), бълг. диал. *гар-гу̀л-ка* ‘издигнато място... от камъни или пръст’ (Стойчев 1970: 163), *пам-пу̀ръ* ‘израстък, подутина на дърво’, *ну̀м-пал* ‘дебело късо дърво’ (цит. по БЕР, V: 35, 852), *ну̀м-пал* ‘могила от пясък в дере’, *чо̀-кл-а*, ‘каменист връх’ (Геро̀в, IV: 397; V: 565), рус. *пу-п* ‘всяка изпъкналост’ (Даль, III: 539) и др.

качулка, покривало – срв. бълг. *ка-чул-ка*, *гу̀-гл-а* ‘качулка’, срхр. *гу-гл-а* също (РСА, III: 734), пол. *гу-гл-а* ‘вид наметало’ (Słownik warsz., I: 939), стчеш. *чу-чл-а* ‘качулка’ (Gebauer, II: 174), *ма-му̀ль-ке* ‘всяко нещо завито в каква да е дреха’ (цит. по БЕР, III: 634);

срв. също с рус. диал. *му̀-мр-и́ться* ‘загръщам се’ (СРНГ, XVIII: 345);

съвкупности (сноп, връзка, пачка) – срв. с рус. *кло-к* ‘отскубнатата или отделена част от нещо (сено, слама, вълна и др.)’ (Даль, II: 120);

какавида, пашкул – срв. срхр. *бу-б-а* ‘пашкул’ (RJA, I: 698), бълг. диал. *му-му̀ль* (Геро̀в, III: 91), *ка-ку̀ль* (цит. по БЕР, II: 153), *ку-кул* също (Стойчев 1965: 194);

маскиран, дегизиран, на контен човек – срв. бълг. *ба̀-бу̀р-ци* ‘преоблечени в смешни дрехи хора, които ходят на Водици из селата, за да размиват хората’ (Геро̀в, I: 19), диал. *пам-пу̀ръ* ‘маскирани младежи,

които обикалят къщите по Сирни заговезни' (цит. по БЕР, V: 35), рус. диал. *ху-хл-як* 'маскиран (по коледните празници)', *ху'-хл-еник*, *ху'-холь-ник* също, *хо-хон-иться* 'контя се, гиздя се', *хоро-хор-иться* 'важничка, превземам се', *хо-хор-иться* също (Даль, IV: 561, 563), укр. диал. *ма-му'-на* 'маскирана фигура' (цит. по ЕСУМ, III: 377) и др.

Наблюдаваният формално-семантичен паралелизъм, който се състои в изразяване на едни и същи значения (или значения с общ произход), не е случаен. Той може да бъде обяснен с иконичността на названията, с пряката връзка между тяхната звукова форма и изразяваното „незвуково значение“, каквато е характерна за звуко-символичните названия. Относно семантиката на звуко-символичните образувания с редупликация в руслото на когнитивната лингвистика е доказано, че в нейното формиране участва семантичното развитие на иконично изобразявани от редупликацията образи: на бебето (защото редупликацията характеризира неговата реч), повторението (защото повторението на звуковия комплекс може да имитира повторение на действие или на елементи на действие) и множествеността (защото „повече от един“ може метонимично да замести „много“) и това развитие се извършва по модела на радиалната категория, най-често чрез инференцията като когнитивна операция. Така може да се стигне до следното семантично развитие: 'бебе' > 'малък овален предмет (бебетата са малки, пухкави)' / 'нещо мило'; 'множественост' > 'нещо разпростирано' (защото наличието на много обекти в пространството води до разпростиране) > 'нещо голямо' / 'нещо нееднородно' (липсата на еднообразие в състоянието на обектите метафорично се свързва с липсата на еднообразие в тяхната локализация, резултат от разпростирането) > 'нещо криво' (кривото е нееднородно) и т.н. (по-подробно за семантиката на редуплицираните форми вж. Regier 1998: 887–889; Колева-Златева 2008: 246–254). Възможно е посредничеството и на немануални жестове в това семантично развитие.

За значението 'антропоморфна играчка' е възможен следният звуко-символичен генезис: (1) от значение 'бебе' (каквото е със сигурност произходът на унг. *baba* 'бебе; кукла', тур. *bebek* също, нгр. *vivi* също); (2) от значение 'маскиран, дегизиран, наконтен човек', което може да бъде получено чрез семантично развитие на образа на множествеността през образите на разпростирането и увеличаването на обема, водещи до създаване на образа на натруфен човек с предизвикателно поведение; (3) от значение 'увит, повит', което може да има общ произход с 'качулка; покривало' и да е резултат от семантично развитие на образа 'покривам', имитиран едновременно чрез мануален и „звуков“ жест с редупликация (за употребата на термина вж. Колева-Златева 2008: 26).

При фонетично мотивираните думи в различни езици трудно се доказва родството, а също и заемането, при тях е възможно и независимото развитие на формално и семантично тъждествени лексикални единици (особено за такива с твърде общи значения), както и контаминирането поради формална и семантична близост. Факт е и тяхната формална вариативност (по-подробно вж. Колева-Златева 2008: 85–88; 2011). Картината на разпространение на названията с форма **kukla* с всичките им значения навежда на мисълта за раждане на названието на антропоморфна играчка в славянския диалектен континуум, по-точно в източния праславянски макродиалект, от който са се образували източнославянските и южнославянските езици, развитие от название със значение ‘маскиран, дегизиран, наконтен човек’, за което има основания да се смята, че е с най-ранна писмена регистрация. Преносната употреба на бълг. *кукла* за нагласена в хубава премяна жена или момиче (РБЕ, VIII: 330) може да се разглежда като етимологична памет, своеобразно свидетелство за изходното значение, свързано с облекло.

Заклучение

С висока степен на вероятност може да се твърди, че думата **kukla* като название на антропоморфна играчка има звукосимволичен произход. С това си значение е родена в източния праславянски макродиалект от дума, означаваща ‘маскиран, дегизиран, наконтен човек’. От български е разпространена в другите балкански езици и в турски. Родствените отношения с другите формално тъждествени лексикални единици, назоваващи малки овални и криви предмети, качулки, покривала, възвишения, трудно могат да бъдат определени категорично. Обединява ги звукосимволичният произход, общността на изразяваните първоначално звукосимволични образи, като са възможни и метафорични преноси (например ‘кукла’ > ‘какавида; пашкул’).

Библиография

- Bernard, Rodger. 1960. Deux mots bulgares: вулгия ‘sac de cuir’ et гугла (кукол) ‘capuchon’. – *Балканско езикознание* 2. 87–117.
- Bonn. = Dindorf, Ludovicus (ed.). 1831. *Ioannis Malalae Chronographia*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae). Bonnae: Impensis Ed. Weberi.
- BTS = 2010. *Büyük Türkçe Sözlük*, <http://www.buyukturkcesozluk.com> (20 May 2016).
- DLR = 2010. *Dicționarul Limbii Române*. Ed. Academiei Române.
- FGS = Cipo, Kostaq et al. 1954. *Fjalor i gjuhës shqipe*. Tiranë: Instituti i shkencavet.
- Gebauer, Jan. 1970. *Slovník staročeský*. I–II. Praha: Academia. (druhé nezm. vyd.)
- Lampe, Geoffrey William Hugo. 1961. *A patristic Greek lexicon*. Oxford: Clarendon.

- LBG = Trapp, Erich (Hrsg.). 2001. *Lexikon zur byzantinischen Gräzität: Besonders des 9.–12. Jahrhunderts*. I Band. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Linde, M. Samuel. B. 1854–1860. *Słownik języka polskiego*. I–VI. Lwów. (wyd. II popr. i uzup.)
- Meyer, Gustav. 1894–1895. *Neugriechischen Studien*. Wienn.
- Miklosich, Franz. 1884–1890. *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Großrussisch, Polnisch)*. Wien.
- Orel, Vladimir. 2011. *Russian Etymological Dictionary*. Languages in Time and Space. Theophania Publishing.
- PSJČ: 1935–1957. *Průruční slovník jazyka českého*. I–IX. Praha: Česká akademie věd a umění. <http://psjc.ujc.cas.cz/> (20 May 2016).
- Regier, Terry. 1998. Reduplication and the Arbitrariness of the Sign. – In: *Proceedings of the Twentieth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Gernsbacher, M and Derry, S. (Eds.), 887–892. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- RJA = 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–XXIII. Zagreb: JAZU
- SGP = Karłowicz, Jan. 1900–1911. *Słownik gwar polskich*. I–VI. Krakow: Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sławski, Franciszek. 1952–1982. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. I–V. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Słownik warsz. = Karłowicz, Jan; Kryński, Adam; Niedźwiedzki, Władysław (red.). 1900–1927. – *Słownik języka polskiego*. I–VIII. Warszawa: PAN.
- Sophocles, Evangelinus Apostolides. 1900. *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B. C. 146 to A. D. 1100)*. New York: Charles Scribner's Sons.
- SSJ = Peciar, Štefan (red.). 1959–1968. *Slovník slovenského jazyka*. I–VI. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, http://www.juls.savba.sk/ssj_peciar.html. (20 May 2016).
- Sychta, Bernard. 1967–1976. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. IVII. Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: PAN.
- БЕР = 1971–. *Български етимологичен речник*. София: Изд. на БАН.
- Веселовский, Александр Н. 1883. *Разыскания в области русского духовного стиха*. VI–X. Прилож. к XLV т. Записок Имп. Акад. наук. Санктпетербург: Типогр. Имп. Акад. наук.
- Геров, Найден. 1975–1978. *Речник на българския език*. Фототипно изд. Т. I–VI. Т. VI събрал, наредил и изтъкувал Т. Панчев. София: Бълг. писател.
- Даль, Владимир. 1955. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Набрано и напечатано со II изд. 1880–1882. Москва: Гос. изд. иностр. и нац. словарей.
- Дживелегов, Алексей; Бояджиев, Григорий. 1941. *История западноевропейского театра от возникновения до 1789 года*. Москва – Ленинград: Искусство, <http://svr-lit.niv.ru/svr-lit/istoriya-zapadnoevropejskogo-teatra/index.htm> (23 юни 2016).
- ЕСУМ = Мельничук, Олександр С. (ред.). 1982–. *Етимологічний словник української мови. АН УРСР*. Київ: Наукова думка.
- Илчев, Стефан. 1962. Към ботевградската лексика. – В: *БДПМ*. Т. I. 183–205. София: Изд. на БАН.
- Истрин, Василий М. 1994. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*. Репринтное изд. материалов В. М. Истрина. Подготовка изд., вступ. статья и прилож. М. И. Чернышевой. Москва: Джон Уайли энд Санз.
- Колева-Златева, Живка. 2008. *Славянская лексика звуко-символического происхождения*. Tractata Slavica Universitatis Debreceniensis. Vol. 1. Agyagási Klára. (ed.). Дебрецен.
- Колева-Златева, Живка. 2011. *Методологични аспекти на етимологизацията на звуко-символическа лексика*. Проглас 20(1). 104–124.
- Преображенский, Александр Г. 1910–1914, 1949. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Типография Г. Лиснера и Д. Совко.

- РБЕ = 1977–. *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН.
- PMJ = Конески, Блаже (ред.). 1961–1966. *Речник на македонскиот јазик*. Т. I–III. Скопје: Институт за македонски јазик.
- РСА = 1959–2001. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–XVI. Београд: САНУ.
- Соболевский, Алексей И. 1913. Из истории русского словарного материала. – *Русский филологический вестник* 70 (Вып. 1/№ 3). 77–99.
- Срезневский, Измаил И. 1893–1903. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург: Имп. акад. наук.
- СРНГ = Филин, Федот П., Сороколетов, Федор П. (ред.). 1965–. *Словарь русских народных говоров*. Ленинград: Наука.
- СРЯ XI–XVII = 1975–. *Словарь русского языка XI–XVII вв*. Т. I–. Москва: Наука.
- Стойчев, Тодор. 1965. Родопски речник. – В: *БДПМ*, II, 119–314. София: Изд. на БАН.
- Стойчев, Тодор. 1970. Родопски речник. – В: *БДПМ*, V, 152–221. София: Изд. на БАН.
- Стойчев, Тодор. 1983. Родопски речник. – В: *Родопски сборник*, 287–353. София: Изд. на БАН.
- СУМ: 1970–1980. *Словник української мови: В 11 томах*. Київ: Наукова думка.
- Фасмер, Макс. 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка*. Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.
- Филипова-Байрова, Мария. 1969. *Гръцки заемки в съвременния български език*. София: Изд. на БАН.
- Черных, Павел Я. 1999. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. В двух томах. 3-е изд., стереотипное. Москва: Русский язык.
- Чернышева, Маргарита И. 1994. История изучения славянского перевода „Хроники“ Иоанна Малалы. – В: *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*. Репринтное изд. материалов В. М. Истрина. Подг. изд., вступ. статья и прилож. М. И. Чернышевой, 3–12. Москва: Джон Уайли энд Санз.
- Шанский, Николай М. (ред.). 1963–. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Изд. Московского университета.
- ЭСБМ = 1978–. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка.
- ЭССЯ = Трубачев, Олег. Н. (ред.). 1974–. *Этимологический словарь славянских языков*. Москва: Наука.
- СРГП = 1983. *Словарь русских говоров Приамурья*. Москва: Наука.
- Ανδριώτης, Νικόλαος Π. 1967. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Κριαράς, Εμμανουήλ. 1969–2012. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, 1100–1669*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2010. *Ετυμολογικό λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- ΛΚΝ = Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. 1998. *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html. (10 Μαΐ 2016).
- ΜΛΕΓ = Δημητράκος, Δημήτριος Β. 1954. *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Athens: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Βυζάντιος, Σκαρλάτος Δ. 1857. *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου, μεθρημηνευμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλικόν μετά προσθήκης γεωγραφικού πίνακος των νεωτέρων και παλαιών ονομάτων*. Δαπάνη Κ. Βαρβάτη. Αθήνησι : Τύποις Αλεξάνδρου Γκαρπολά.
- Δαγκίτσης, Κωνσταντίνος. 1978. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νεοελληνικής*. Τ. 1. Αθήνα: Βασιλείου.

Диалектология

За диалектите на Източна Сърбия и Западна България

Андрей Николаевич Соболев

*Институт лингвистических исследований РАН,
Санкт-Петербургский государственный университет*

The paper, supported by the Russian Scientific Foundation (grant 14-18-01405), presents major results of the digital mapping of the dialects at the Serbian-Bulgarian language border, including dialectal microdifferentiation in the area. Historical and structural approaches to isoglosses in the area provide two different dialectal classifications, both improving the traditional ones significantly.

Keywords: dialects, isoglosses, Serbo-Bulgarian linguistic border

В статията ще се спра само върху няколко по-основни проблема, чийто анализ хвърля достатъчно светлина върху цялостната проблематика на говорите на Източна Сърбия и Западна България, а също така и върху по-незначителните въпроси, свързани с тях. Става дума за следното:

- проблема за сръбско-българската езикова граница;
- проблема за дескрипцията на снопа от генетическите изоглоси в Западна България, които отделят западноюжнославянската езикова област от източноюжнославянската;
- проблема за микродиференциацията на говорите в Източна Сърбия и в Западна България.

За анализа на тези и други проблеми ще ни послужи материалът, събран и публикуван през 1998 година в тритомния труд на немски език, озаглавен “Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens” („Диалектнен атлас на Източна Сърбия и Западна България (ДАИСЗБ)“) (Sobolev 1998).

Тук ще остава настрана въпроса за западноюжнославянските езикови оазиси в Западна България и Румъния (като Ново Село, Видинско, или Свиница), а също така и въпроса за говорите на преселниците от Западна и дори Източна България в Западна Сърбия (като говорите на Вратарница или Голем Извор) (ср. Соболев 1994; Соболев 1995а).

1. Сръбско-българската езикова граница

Една от научните заслуги на големите славянски диалектолози Стойко Стойков и Павле Ивич се състои в много удачното решение на проблема за езиковата граница между българи и сърби. Продължавайки Ягичевата традиция, диалектолозите от средата на 20-ти век разглеждат южнославянската езикова територия като диалектен континуум, като една непрекъсната зона,

в която езиковите вълни се разпростират от многобройните центрове в различни направления, сблъскват и се пресичат, създават сплитания и снопове от изоглоси. Между езиците, които са се развили тук, не съществува пропаст. Там, където езиците се допират, диалектите от двете страни имат много общи особености, така че преходът между езиците е постепенен, обикновено с многобройни нюанси... Изоглосите като правило не съвпадат с държавните граници (Ивић 1956: 13–14).

Към края на 50-те години европейските езиковеди разбраха, че въпросите относно разграничаването на близкородствените езици не могат да бъдат решени изключително посредством езиковедски методи (нито с помощта на критерия за езиковото родство в парадигматичните рамки на сравнително-историческото езикознание, нито чрез критерия за употребата на един или друг книжовен език на спорната територия). Единствено възможното решение се състои в това, езиковата принадлежност на говора да бъде поставена в зависимост от етническата самоидентификация на говорещия.

Известен е фактът, че етническата граница между българите и сърбите съвпада с политическата граница от 1878 година, така че говорещите погранични говори, които до 1918 година живеят в границите на България, се самоопределят като българи, а тези, които живеят в югославската (сръбската) територия, като сърби (Стойков 1993: 164). Чрез отнемането на Западните Покрайнини от България в резултат на Ньойския договор от 1919 година в Сърбия се озовават две общини с българско национално малцинство – Цариброд (днес Димитровград) и Босилеград. Макар че днес то живее в рамките на една държава, населението на този регион осезаемо възприема старата политическа граница като етническа (това се потвърди и в хода на моите експедиции). При това особено е интересен случаят с петте села Паскашия, Планиница, Пресека, Топли Дол и Цървени Град, които старата граница е разделяла на две части – едната сръбска, а другата българска. Любисав Чирич много хубаво формулира впечатления си от село Пресека:

Имах възможност, седейки във училищното здание, да разговарям с хората от двете части на сега отново обединетото село, без да установя каквито и да е отлики в техните говори, докато двама учители в два класа вършеха

прилежно работата си, като единият учеше децата на книжовен сръбски език, а другият – на български (Ћирић 1999: 19, бележка 3).

Поради това че езиковата ситуация в тези райони е нееднозначна, докато националната е напълно ясна, „трябва да направим извода – пише Ивич през 1958 година, – че най-добре е да обозначим като български говорите, на които говорят българи, а като сръбски – тези, на които говорят сърби“ (Ivić 1958: 39–40, бележка 2). По този начин говорите на Източна Сърбия в тяхната най-голяма част принадлежат към сръбската езикова територия, докато към българската се отнасят говорите на българите в този регион и в Западна България.

2. Снопът от генетически изоглоси в Западна България

В южнославянския езиков континуум обаче има една зона, в която голям брой от важни изоглоси се концентрира във формата на една

линия, която върви от видинската околия (на Дунава) на юг, минава през Западна България източно от Белоградчик, през областта на Берковица, Брезник и Радомир към Кюстендилското Краище и югославско-българската граница на запад от този град (Ивић 1956: 14–15).

На тази линия, която разделя източно- и западноюжнославянските диалектни области, в българската диалектология се посвещава сравнително малко внимание, макар че тя със сигурност представлява най-важният и най-старият изоглосен сноп в южнославянската езикова област. Затова изясняването на въпроса относно разпространението на всяко явление от този сноп, както и разширяването (или, напротив, съкращаването) на техния списък, е една от най-важните задачи на южнославянската диалектология изобщо.

Можем да отграничим три големи географски групи на изоглосите в тази област:

- 1) Изоглосите, конфигурацията на които напълно съвпада с разпространението на прехода на праславянските *tj, *dj в Ū, à (sveŪ'a, meà'a) или пренебрежимо малко се отклонява от него (вж. картите на ДАИСЗБ 1 и 3). Тази група, която се състои от 45 изоглоси, е несъмнено най-важна;
- 2) 78 изоглоси, конфигурацията на които само частично съвпада с Ū, à-линията (34 на североизток, 6 на югоизток, 10 на север, 11 на изток и 17 на юг);

- 3) Изоглоси, които не съвпадат с Ū, â-линията и вече минават значително по-северно, по-източно или по-южно, не са част от *изоглосната линия* и не могат да бъдат взети предвид в този контекст.

Както броят на тези явления, които в днешна Северозападна България отделят говорите на жителите на старопланинския район от идиомите на селяните от равнинните области, така и тяхната лингвистична стойност ни дава право да разглеждаме тази линия като най-важна и в синхронен план. Затова не бива говорите на запад от тази линия синхронно да се обединяват в една диалектна формация с по-източните български *át, âd*-говори, което понякога се прави в българската диалектология.

Един от най-интересните резултати на изследването е и този, че диалектната диференциация в северната част на нашата територия (на север от Берковската планина) е значително по-ярка, отколкото в южната.

За оценката на архаичността и историческия развой на нашата линия от решаващо значение са следните нейни особености:

- 1) От гледната точка на историческата фонетика снопът се формира както от най-старите явления (различията в рефлексите на праславянските **tj, *dj*, на задния назал **Ī*, на предната ерова гласна **ū*), така и от най-новите (загубата на фонемата *h* или нейната замяна с *v*);
- 2) Много чести са случаите, когато в снопа влизат изоглосите на лексикализираните явления, конфигурациите на които според известното лингвогеографско правило обикновено не се определят от действието на фонетичните закони и аналогията, а преминават границите на тяхното действие или застават далеч от тях (ср. например карти 6, 16, 25, 62, 69);
- 3) Погледнато в общоюжнославянска перспектива, изоглосите съвпадат в изключително голяма степен.

Всичко това ни говори, че днешната ярка линия на подялбата не е древна и сигурно не можем да я датираме към времето на заселването на южните славяни в региона. Без съмнение по-вярна е тезата, че диалектната граница, за която става дума, е възникнала във времето на по-късните миграции на населението от запад на изток. Тази диалектна граница аз бих датирал към 17-и век.

3. Западноюжнославянската езикова периферия

При все това при по-внимателно разглеждане на *изоглосната линия* става ясно, че тя се състои от две паралелни снопчета от изоглоси (макар че от общоюжнославянска перспектива тя изглежда много по-сбита), между

които се намира една изключително тясна преходна област, която ще дефинирам като западноюжнославянската периферия.

Тази периферия географски се определя от източната, външната граница – едно изоглосно снопче, в което влизат областите на прегласите *tj>ŭ, *dj>â, задния назал *ĭ>и и областите на лексикализираните форми 'uglen 'въглен' и z'šlva 'зълва'. От голямо значение е фактът, че тука става дума за най-старите западноюжнославянски черти, към които се включват две лексикализирани форми.

Западната, вътрешната граница на периферията също така е едно снопче от няколко изоглоси:

- формите pr'šsten (карта 41), 'esen (53), zn'au (53), gl'upaf (67), glu (64) отразяват действието на правилата на фонемната дистрибуция;
- фонетическите облици lšâ'ica (16), g'osœ (57) във от съмнение са лексикализирани;
- морфологията на периферните говори представят формите за множествено число на съществителните имена от женски род ovc'ite (79); членните форми като v'ola (98–107); акузативната форма на личното местоимение в единствено число, женски род ja (111); съвпадението на формите за трето лице, множествено число, мъжки и женски род при местоименията и l-причастията (117, 124, 140); показателното местоимение в мъжки род t'oJa (121); формите на аориста s'edna, pl'etoa (7, 135, 136); l-причастието padn'ala (137).

В случая на западната, вътрешната граница винаги става дума за относително по-късното влияние от изток, което доказва между другото, че езиковата структура е по-достъпна за промените в областта на фонологичните правила и морфологичните форми, отколкото за иновациите в фонетико-етимологическата област. Особено показателен е примерът с развитието на задния назал *ĭ в корена на думите (източната граница, картата 5) и в глаголния суфикс *nĭ- (западната граница, картата 7), така че периферните говори характеризират се с коекзистенцията на формите като ruk'a и padn'al (сходна е ситуацията в областта Вране).

В ред случаи източната, външната граница е много по-изразена в северната област, отколкото на юг, така че някои западноюжнославянски форми, които на север проникват в източно направление, на юг се откриват по на запад. Така периферните говори могат да се поделят на две групи – северна и южна. За северната група са свойствени фонетическите форми като l'sko (20), ov'ss (21), b'olšn (22), ed'sn (25), 'ogšŏ (44), uo, uvo (62); формите за множествено число като g'uoœ (69), ovc'ete (79); акузативната форма на личното местоимение за мъжки род ō'ega (110); формите за трето лице, множествено число в сегашно време pred'u (127), poJ'u (128); окончанието за трето лице, множествено число в имперфект p'ereoáe / p'ereáeu / p'ereu

(134). На юг намираме l'eko, ov'es, b'olen, ed'in и 'eden, 'ogʂn, uá'e; формите за множествено число като rʂc'e и rac'e, ovc'ite; акузативната форма на личното местоимение за мъжки род n'ego; формите за трето лице, множествено число в сегашно време pred'a(t) и pred'ʂt, poJ'a(t) и poJ'ʂt; окончанието за трето лице, множествено число в имперфект p'erea (134).

Това съотношение дава да се разбере, че българските át, âd-говори на югоизток от нашата територия по-дълго са се влияели от Ū, â-говорите, отколкото тези на север.

4. Микродиференциацията на ĉ, ʒ-говорите

Традиционната подялба на южнославянските Ū, â-говори съответства само в малка степен на реалността на диалектния ландшафт. Нека припомним, че откъм сръбската страна се отграничават два поддиалекта (тимошки и лужнишки), докато откъм българската в рамките на «пограничните говори» се отделят шест (белоградчишки, годечки, царибродски, трънски, брезнишки и босилеградски).

Новите лингвогеографски изследвания ни позволяват, от една страна, да употребим несравнено по-голям брой диференциални признаци, релевантни за вътрешната подялба на южнославянската Ū, â-зона, отколкото са имали нашите предшественици.

Между 72 изоглоси, които в различни направления пресичат нашата област, намираме следните фонетични изоглоси:

- 1) съдбата на групата mŷ в съществителното z'emjā / z'emõa / z'evõa;
- 2) рефлексите на предния назал *Ě в съществителното m'esec / m'esʂc;
- 3) рефлексите на задната ерова гласна *Ū в наречието vʂn / von;
- 4) рефлексите на сричкообразуващото *} в положение след алвеопалаталите (âʂt / âlʂt), след гутуралите (gʂta / gl'ʂta), след денталите (s'ʂnce / sl'ʂnce, dʂb'ok / dlʂb'ok / dlib'ok) и след лабиалите (v'ʂna / v'una, vʂk / vuk, J'abʂka / J'abuka / J'abolka);
- 5) рефлексите на групата *Ūl в съществителното z'ʂlva / z'ʂva;
- 6) рефлексите на сричкообразуващото *{;
- 7) съдбата на групата *tŷj в лексемата g'osti / g'osœ / g'osJe;
- 8) дистрибуцията на сонанта J в начално положение или между вокали (J'esen / 'esen, zn'aJu / zn'au) и пред средноезичните африкати (m'aJœa / m'aœa, br'aœa / br'aJœa);
- 9) метатезите в gr'ozJe / gr'oJze и g'osJe / g'oJse;
- 10) рефлексите и субститутите на съгласната h (s'ui / s'uvi, 'uo / 'uvo, or'e / or'eJ, koâ'u / koâ'uv, gl'uv / gl'uJ);
- 11) африката у във формата за множествено число s'ʂye / s'ʂze;

12) съдбата на групата *mi* в лексеми като p'omni / p'ovni, t'šmno / t'švno;

13) дистрибуцията на *e/o* в формите за множествено число като k'juŭ'eve / k'juŭ'ove и в притежателните прилагателни като 'ovŭe / 'ovŭo.

Между морфологическите различия намираме:

1) рода на съществителните от старото *i*-склонение (var, loJ, tel), както и на съществителното p'epel;

2) формите за единственото число 'uo / 'uvo, както и образуваната по аналогия с множественото число форма uá'e;

3) формите за множествено число на съществителните от мъжки род като k'oŭi или k'oŭove, sn'opJe или sn'opove, dni или d'šnove / d'šnovi, svadb'are или svadb'ari, ruk'ave или ruk'avi, на съществителните от среден род като J'uâeta или Juâet'ina / Juâet'iJa / J'uâa, p'iliŭi или p'iliŭa / pilet'iJa / p'iliâta, t'elci или telŭ'ina, r'amena или r'ama;

4) троен или единичен член при съществителните и прилагателните;

5) мъжки или женски род на члена при съществителните от старото *i*-склонение (s'olšt / s'olta);

6) различните членни морфемии при съществителните в множествено число (vol'ovete или vol'oveti, g'osJete или g'osJeto, sn'opJeto или sn'opJete / sn'opJeti) и при прилагателните в номинатив, мъжки род (b'eliJst или b'eliti);

7) клитичните форми на личните местоимения за женски род в акузатив, единствено число (Ju / gu) и в датив, единствено число (Jo / gu / voJ / ŭu / ve);

8) номинативната форма на личните местоимения в множествено число (mi / ni / n'ie / n'ia и vi / v'ie / v'ia);

9) различаването или неразличаването между дативната и акузативната форма на личните местоимения за първо и второ лице в множествено число (*nam* и *nas*);

10) различаването на три- или двуродови форми при личните местоимения в множествено число (поредицата on'i-on'a-on'e или on'i-on'i-on'e);

11) клитичните дативни форми на личното местоимение в трето лице, множествено число (im / ÷im / ŭim);

12) тройната или двойната система на показателните местоимения;

13) формите на показателните местоимения (t'iJa или toJ / tšJ в мъжки род, taJ или t'aJa в женски род, toJ или t'ova в среден род);

14) запазването на отделната форма за първо лице, единствено число на спомогателния глагол за бъдеще време ŭu или неговата замяна по аналогия с формата ŭe;

- 15) флексии за първо лице, единствено число и за трето лице, множествено число на имперфекта;
- 16) начин на изграждането на страдателните причастия като â'eŃen или â'eŃet, bit или b'iJen;
- 17) спомогателния глагол в забранителните форми (n'emoJ или nek'aJ и др.).

От друга страна, днес разполагаме с много по-точни сведения не само за броя, но и за конфигурацията на релевантните изоглоси.

Очевидно е, че различните комбинации на горните поделбени критерии биха ни дали различни варианти на диалектната класификация, които биха корелирали с географската, политическата и етническата подялба на региона и биха могли да се свържат с историческите събития в него. Отхвърляйки по принцип изоглосите с конфигурацията на малките оазиси (които обединяват говорите на малък брой съседни села), изоглосите, които отделят тесни погранични зони в нашата област, както и изоглосите на лексикализираните явления, ще се опитам да предложа една историческа диалектна класификация на южнославянската Ū, â-зона.

Разбира се, че най-голямо значение от историческа гледна точка ще имат най-старите проявления на диференциацията. Между тях се намират изоглосите на следните фонетични процеси:

- 1) запазването на сричкообразуващото } или неговия преход в I§ или неговото съвпадение с гласната *u* в положение след алвеопалаталите и денталите (карти 30, 31, 33, 37);
- 2) запазването на сричкообразуващото } или неговото съвпадение с гласната *u* в положение след лабиалите (картите 34, 35, 36). Заедно с тази изоглоса минават още най-малко три по-нови – изоглосата на промените в групата mŷ и две изоглоси на формите за множествено число sn'orove и d'snove (карти 85, 86).

Двете най-стари фонетични промени на нашата територия не са самостоятелни иновации на Ū, â-говорите. Те са особености, които са навлезли от югозапад и запад и така са проникнали в нашите говори с развойните пътища на по-западните сръбски говори.

Между граматическите диференциални явления от нашия списък без съмнение най-важна е изоглосата на системата на членната форма (с единичен или троен член), която дели нашата зона на две големи части:

- 3) br'egšv, br'egšt, br'egšn / br'egst (карта 97).

Изоглосата на тройния член (който в сравнение с отсъствието на граматическата категория определеност и на съответните морфемни в по-западните сръбски говори представлява очевидна иновация, докато в сравнение с по-източните български говори е несъмненен архаизъм) съвпада с още няколко морфологични изоглоси, така че тук може да става дума за един

изогlossen сноп, който обхваща: 1) рода на съществителните от старото *i*-склонение (var, loJ, tel); 2) мъжки или женски род на члена при съществителните от това склонение (s'olšt / s'olta); 3) формите за множествено число на съществителните ruk'ave или ruk'avi; 4) запазването на отделна форма за първо лице, единствено число на спомогателния глагол за бъдеще време ū.

Ако вземем рефлексите на сричкообразуващото } и системите на члените морфеми като класификационни параметри, релевантни за подялбата в южнославянската ū, â-зона, ще можем да отличим пет говорни единици:

тимошко-заглавашкия говор (с формите g'ʃta, vʃk и с тройния член), който отговаря на северния дял на тимошкия говор, както се определя в сръбската диалектологична традиция;

старопланинския говор (g'ʃta, vʃk, единният член), който обединява югоизточния дял на сръбския тимошки говор (Пиротско Понишавие и Висок) с българските белоградчишки, царибродски и годечки говори;

знеполско-лужнишкия говор (gl'ʃta, vuk, тройният член), който отговаря на лужнишкия говор в сръбската традиция и на трънския говор в българската традиция;

говора на Трънското Краище (g'ʃta, vuk, единният член), който всъщност отговаря на брезнишкия говор в българската традиция, при което предложеното тук название е много по-точно по географски причини;

говорът на Кюстендилското Краище (gl'ʃta, vuk, тройният член) е ново название за северния дял на севернокраишкия (босилеградския) говор от българската номенклатура.

Възможна е обаче и класификация, изградена върху структуралистичните принципи, при която се вземат пред вид различията в инвентара и дистрибуцията (по правило и случайна) на езиковите единици (Ивич 1965). Ако се ограничим само до изоглосите на явленията от областта на инвентара на фонемите, инвентара на морфологичните категории и инвентара на морфологичните елементи (параметрите от най-висок ранг), ще получим списък от девет черти, релевантни за структурната подялба на южнославянската ū, â-зона:

- 1) наличието на сричкообразуващото } като фонемна единица;
- 2) наличието на граматическата категория определеност и съответните членни морфеми;
- 3) наличието на троен или само на единичен член;
- 4) наличието на система от три или две показателни местоимения;
- 5) морфемата за множествено число при съществителните от мъжки род *-i* или *-e* (ruk'avi / ruk'ave);
- 6) членната морфема при съществителните от мъжки род в множествено число *-ti* или *-te* (vol'oveti / vol'ovete);

- 7) членната морфема при прилагателните от мъжки род в единствено число -ti или -Jšt (b'eliti / b'eliJšt);
- 8) морфемата за първо лице, единствено число, имперфект -o или -(á)e (p'ereo / p'ere(á)e);
- 9) морфемата за трето лице, множествено число, имперфект -oáe или -(áe)u (p'ereoáe / p'ere(áe)u).

Вижда се много добре, че всичките тези изоглоси минават по-западно от *изоглосната линия* и паралелно спрямо нея, така че всяка от тях дели нашата област на една западна и една източна част. По този начин получихме представа за два структурни полюса – единия на запад, а другия на изток – между които се намира един широк преходен пояс говори, при което при всяка крачка на запад или на изток изследователят ще забележи известни нюанси на определени структурни признаци от другия полюс. Така из основни проверихме верността на традиционната класификация на нашите говори, при което резултатите напълно отразяват междинното положение на тези говори между двата несравнимо по-големи диалектни ареала – сръбския и българския, оказващи от запад и изток структурния натиск на Ū, á-говорите и предизвикващи в първоначално генетически еднородния диалект големи структурни различия между запад и изток.

Библиография:

- Белић, Александар. 1905. Дијалекти источне и јужне Србије – *Српски дијалектолошки зборник*. I. Београд: САНУ.
- Ивић, Павле. 1956. *Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Павле. 1958. Значај лингвистичке географије за упоредно и историјско проучавање јужнословенских језика и њихових односа према осталим словенским језицима. – *Јужнословенски филолог*. XXII. Београд: САНУ.
- Ивич, Павле. 1965. Опыт структурной классификации диалектных различий в славянской языковой области – *ОЛА. Материалы и исследования*, 5–23. Москва: Наука.
- Ивић, Павле. 1998а. Српски дијалекти и њихова класификација. – *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Књ. XLI (2), 113–132. Нови Сад: Матица српска.
- Ивић, Павле. 1998б. Предговор. – *Тома П.-Л. Говори Ниша и околних села. Српски дијалектолошки зборник*. Књ. XLV. Београд: САНУ.
- Соболев, Андрей Н. 1994. *Говор села Вратарница в Восточной Сербии (К постановке проблемы южнославянской ч, џ-зоны)*. München: Verlag Otto Sagner.
- Соболев, Андрей Н. 1995а. О пиротском говору у светлости најновијих истраживања. – *Пиротски зборник*. Књ. 21, 195–213. Пирот: Народна библиотека.
- Соболев, Андрей Н. 1995б. О неким јужнословенским говорним оазама у источној Србији, западној Бугарској и Румунији (Вратарница, Ново село, Свиница). – *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Књ. XXXVIII (2), 183–207. Нови Сад: Матица српска.
- Стойков, Стојко. 1993. *Българска диалектология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

- Ђирић, Љубисав. 1999. Говори Понишавља. – *Српски дјалектолошки зборник*. Књ. XLVI, 7–262. Београд: САНУ.
- Ivić, Pavle. 1958. *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*. 's Gravenhage: Mouton.
- Sobolev, Andrej N. 1998. *Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Bd. II. Karten. Bd. III. Texte*. Marburg: Biblion Verlag.

За названията на чушката (*Capsicum annuum*) в българските диалекти

Дарина Младенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Gabriela Schubert studied the introduction and the expansion of black pepper (*Piper nigrum*) and pepper (*Capsicum annuum*) in Europe, and the transfer of names from one plant to the other in European languages. Taking as a starting point the outcomes of Schubert's study, this article explores how pepper was given its name in Bulgarian dialects. The association of pepper with black pepper came into the Bulgarian cultural space together with the Greek borrowing *nunèp* which is the general Bulgarian term for pepper; however, Bulgarians got acquainted with pepper first and with black pepper only later. As *nunèp* was a mass noun and count nouns were needed to denote the individual fruits of *Capsicum annuum*, such nouns were created at the next stage through derivation from *nunèp* (*nunèpka*) or through the semantic expansion of terms, initially meaning 'bean pod' (*чушка, капѝца, мушинѝца, кòрда, шишѝрка*) or 'chilli pepper' (*питѝлка, пѝрче, пѝрѝци*).

Keywords: New World crops; pepper; Bulgarian dialects

Габриела Шуберт разглежда в културноисторически и езиков план и с фокус върху Югоизточна Европа проникването на черния пипер и чушката в Европа и смесването на названията им (вж. Schubert 1992). Ботанически тези две растения нямат нищо общо помежду си. Черният пипер е от семейство Пиперови и идва от Югозападна Индия, а чушката е от семейство Картофови и идва в края на XV век от Южна Америка. В Европа черният пипер идва през IV в. пр. н. е. с посредничеството на древните гърци, като те заемат названието му от средноиндийски (стинд. *pippalī* > сринд. *pīpparī* > стгр. *пѝперѝ, пѝперѝ*) и използват растението само за медицински цели. От гърците римляните се запознават с растението и името му (стгр. *пѝперѝ, пѝперѝ* > лат. *pipere*) и те са, които въвеждат употребата на черния пипер като подправка и го разпространяват в Европа. И в древността, и в Средновековието черният пипер е много скъпа стока, дори се е употребявал като платежно средство за данъци и откупи или като подарък, и поради високата му цена е присъствал най-вече в менюто на богатите. Високата му цена обяснява борбата за водещата позиция в търговията с черен пипер: през V век арабите заменят римляните, които до момента са играли ключовата роля в тази търговия, а по-късно, между XIII и XV век, главната роля в нея започват да играят венецианците, за да бъдат изместени от османците, които със завладяването на Константинопол през 1453 г. слагат ръка

на сухоземния път, по който черният пипер се внася от Индия, и запазват монопола си в търговията с пипер дори и след като в нея се включват португалците с откриването на морския път към Азия от Васко Да Гама в 1498 г. и холандците, англичаните и французите в първата половина на XVII век. На този фон се разгръща търсенето на западния път към Индия от Христофор Колумб, което довежда до откриването на Америка. И тук започва историята за това как отглежданата от аравакските индианци чушка пристига и се разпространява в Европа. Г. Шуберт посочва четири фактора, които допринасят за това чушката да получи името на черния пипер в много от европейските езици: (1) убеждението на Христофор Колумб, че чушката е непознатата индийска поправка, във връзка с което се обяснява възникването на ранното ѝ италианско име *pépe d'India* (1544 г.); (2) лютият вкус на чушката, който испанците са познавали от пипера и заради който те я назовават като него: *pimienta* ж. р. ‘черен пипер’ ~ *pimiento* м. р. ‘чушка, пиперка’; (3) обстоятелството, че португалците занасят чушките в Западна Африка, Индонезия и Индия и в средата на XVI век в Индия вече усилено се отглеждат няколко сорта чушки, допринася за лъжливото убеждение, че подобно на черния пипер и чушката също произхожда от Индия; (4) за търговците на новата подправка червен пипер е било важно да я направят конкурентоспособна спрямо твърде скъпия и трудно доставим черен пипер, затова те я предлагат като вид пипер, „червен пипер“ или „турски пипер“ – тук водеща роля играят, от една страна, османците, които от средата на XV век държат пазара на подправките, а от друга страна, гърците, които са търговците на дребно в Османската империя. В Европа чушката се разпространява първоначално от любителите на екзотични растения като декоративно и медицинско растение и се придвижва в това си качество от запад на изток и югоизток – Испания и Португалия (1493), Италия (1526), Германия (1543), Унгария (1569), Бохемия (1585), но като зеленчук и като подправка посоката на движение е обратната – от югоизток и изток на запад.

Към наблюденията на Г. Шуберт ще добавя, че назоваването на новопоявило се растение с името на вече съществуващо, на което то по някакви причини е оприличено, е обичаен процес в различни езици. Вече подробно е анализирана категоризацията на домата като вид патладжан при пристигането му в Югоизточна Европа и последвалите тази категоризация процеси¹.

Благодарение на изследването на Г. Шуберт картината на препокриването на названията на черния пипер и чушката в Югоизточна Европа е очертана с едри шрихи. Но би било интересно да се види какво биха добавили към тази картина българските диалектни данни, тъй като изводите

---

¹ Вж. Младенова 2016: 115–128, където на с.115–116 се посочват и множество други подобни примери, свързани с български, немски и румънски названия на пристигналите от Америка картофи, царевица и боб.

на Г. Шуберт по отношение на българския материал се основават само на няколко речника, а както сочи Петя Асенова (Асенова 1989: 14), разглеждането на общите за балканските езици явления на диалектно равнище е сред основните задачи на балканското езикознание днес.

Според картотеката на „Идеографския диалектен речник на българския език“ (КИДР), коментарите към картите в БДА за ‘лют’ (БДА 1: 277; 3: 313) и данните на М. Киш за македонските диалекти (Киш 1996: 140–142 и карта № 15) три названия за ‘чушка’ са с най-обширни ареали – *пипѐр*, *пипѐрка* и *чушка* – но съществуват и някои други термини с по-ограничено разпространение (вж. карта № 1).

Пипѐр е общобългарското название на растението *Capsicum annuum* и на неговия плод. Думата е заета от нгр. *пипѐри* ‘черен пипер’ (БЕР 5: 248; Schubert 1992: 107). Фонетичният вариант *пупѐр*, *пупѐр*² е разпространен компактно в тракийски говори и в странджанския говор, но се наблюдава и в отделни селища в Североизточна България. Възникнал е вероятно на българска почва в резултат на лабиализация *u > y* в съседство с лабиални съгласни, като е важно да се отбележи, че за диалектите, в които е разпространен, са характерни подобни лабиализационни процеси (срв. карти №№ Ф 67–74 в БДА-ОТ). Друг фонетичен вариант е *бибѐр* и неговият звуков облик насочва към турското *biber* ‘растението *Capsicum annuum* и неговият плод’, чийто етимон също е нгр. *пипѐри* (за етимологията на турската дума вж. Meyer 1893: 28). Наличието на този фонетичен вариант говори за втори, вероятно по-късен, път на проникване на нгр. *пипѐри* в българските диалекти – през турски. *Бибѐр* и неговото производно на българска почва *бибѐрка* се съсредоточават главно в родопските говори², макар че *бибѐр* се открива и в няколко отделни селища в Североизточна България, обикновено градове.

Може да се заключи, че общобългарското *пипѐр* напълно се вписва в описаните от Г. Шуберт процеси на смесване на названията на черния пипер и на *Capsicum annuum*. Същевременно обаче в българските диалектни данни правят впечатление няколко неща: (1) Богатството на данните за ‘чушка, пиперка’ в КИДР (от 647 селища) и оскъдността на данните за ‘черен пипер’ (от 16 селища) показват, че чушката е по-позната от черния пипер; (2) Названията за ‘черен пипер’ в българските диалекти са винаги съставни с определение със значение ‘черен’ (*чѐрен / чѐр / црѐн / цѐрен пипѐр* или много по-рядко *карà бибѐр*), което свидетелства, че черният пипер се придвижва по българските земи след чушката; (3) Макар и нееднакво подробни, тълковните речници на българския книжовен език (РСБКЕ 2: 493; БТР 631; Радева 2012: 436; РБЕ 12: 397–398) са доста единни в това, че

² В родопските говори се наблюдават и други случаи на турски заемки, ограничени само в този ареал: срв. напр. ареалите на *арпà* ‘ечемик’ в БДА 1: 190, 3: 259 или *теркелѐк* ‘колело на волска кола’ в БДА 3: 294.

обвързват думата *nupèr* на първо място с растението *Capsicum annuum* и неговия плод, а не с растението или подправката черен пипер, *Piper nigrum*, за което се предпочита съставното название *чèрен nupèr*. Това показва, че чушката като зеленчук и червеният пипер като подправка са изпреварили черния пипер по българските земи, т. е. българските диалекти приемат оприличаването на чушката на черния пипер, което е станало извън тях, а тук *Capsicum annuum* идва с новото си име *nupèr*. В това отношение ситуацията с названията на чушката е подобна на случилото се с названията на домата в българските диалекти: доматиът е оприличен на патладжана в турски и от тук названието *frenk patlicani*, букв. ‘френски, т.е. европейски, патладжан’, прониква в българските диалекти, за повечето от които обаче патладжанът е непознат зеленчук и затова в широк ареал се утвърждава терминът за ‘домат’ *патлицан*, *патлацан* без определението *фрèнк* (Младенова 2016: 109–128).

Какви следващи процеси при назоваването на чушката се наблюдават в българските диалекти?

БТР и РБЕ посочват, че думата *nupèr* е събирателна в значението си ‘плод на растението *Capsicum annuum*’, а РБЕ отбелязва и употребата ѝ само в единствено число във всичките ѝ значения. Диалектните примери за употребата на думата *nupèr*, с които разполагаме от КИДР, потвърждават и за диалектите тази особеност на думата, срв. *Тайа година убаф нупèр се роди* (Горна Козница, Дупнишко); *Чидемо да беремо нупèр у врèчуту* (Търговище, Белоградчишко); *Когà че сàдиме нупèро?* (Костинброд, Софийско); *Шь трàвъ дъ слòжим мàлку нупèр зь зимътъ* (Войнежа, Великотърновско); *Наб’ърàф аннъ хута нупèр* (Нова Надежда, Хасковско). Събирателността на *nupèr* вероятно се дължи на това, че значението ‘растение *Capsicum annuum* и неговият плод’ според изследването на Г. Шуберт се е развило от значението ‘черен пипер (растение и подправка)’ през значението ‘червен пипер (подправка)’. Именно събирателната употреба на *nupèr* отваря вратата на един следващ процес в българските диалекти – възникването на названия за отделния плод на растението *Capsicum annuum* (вж. карта № 1), което става по три основни начина: (1) производно от *nupèr* – *nupèрка*; (2) семантичен преход ‘шушулка (на боб, грах, акация)’ > ‘„шушулка“ на *Capsicum annuum*’ > ‘отделен плод на *Capsicum annuum*’ при термините *чушка*, *капйца*, *шишиàрка*, *мушинйца* и *кòрда*; (3) семантичен преход ‘(сорт) люта чушка’ > ‘чушка’ при термините *нитèлка* и *пурче*, *пурци*. Многообразието в названията и различието в избраните номинационни стратегии са още едно свидетелство, че това са по-късни процеси, които се наслагват върху по-старото име на *Capsicum annuum* *nupèr*.

(1) Терминът *nupèрка* (и *nupèрка*) е разпространен компактно на югозапад, където ареалът му обхваща диалектите във Вардарска, Пиринска и

Егейска Македония, западнорупските и част от родопските говори и част от преходните говори. Спорадично *пипѐрка* се открива и на североизток и северозапад. Фонетичният вариант *пупѐрка* се употребява в родопски и западнорупски говори, а за фонетичния вариант *бибѐрка* вече беше споменато, че е характерен за родопските говори. *Пипѐрка* е производно от *пипѐр* на българска почва, вж. *сламка* от *слама*, *шумка* от *шума* и т. н. *Пипѐрка*, което е част и от българската книжовна норма (срв РСБКЕ 2: 493; БТР 631; РБЕ 12: 399; Радева 2012: 436), е заето със значение ‘чушка’ в арумънски, мегленорумънски, албански и в румънските диалекти в Банат и Трансилвания (Capidan 1935: 222; Parahagi 1974: 977; FGSSh: 1485; DLR 8/2: 616).

(2) От термините, възникнали вследствие на семантичния преход ‘шушулка’ > ‘чушка’, най-обширен ареал – северен с вклиняване на югозапад³ – има *чушка*, което е възприето и в книжовния език (РСБКЕ 3: 636; БТР 1073; Радева 2012: 725), а по периферията на ареала му вече с много по-ограничено разпространение се откриват останалите термини със същата мотивация: *мушиница* – на североизток в мизийски говори (в Силистренско, Русенско и Беленско), *капица*, *капичка* – главно на югоизток (по поречието на река Марица и в Източните Родопи в Хасковско, Харманлийско, Свиленградско, Ивайловградско) и в диалекти, свързани с югоизточния ареал (такива са северният павликянски говор и селища с тракийски преселници в Североизточна България), *кърда* – в няколко селища на югозапад в Делчевско, Беровско и Благоевградско, и *шишиарка* – също на югозапад в няколко селища в Мъгленско.

Някои диалектни примери показват, че за да се стигне от значението ‘шушулка (на боб, грах, акация и др.)’ до значението ‘плод на *Capsicum annuum*’ се минава през словосъчетания от типа *чушка пипѐр*, образувани по модела на *зърно жито*, *капка дъжд*, *стрък лук*, *листо зеле* и др., при които се наблюдава междинното сингулативно значение ‘„шушулка“ на *Capsicum annuum*’, срв. напр. *Добрѝ чушки дава пипѐра когѝ го поийваш* (Бреница, Белослатинско); *Пипѐрът ръстѝ и ръсчѝтъл’авѝ и пѝсле цѝфтѝ*. *Нѝвѝръсѝв чушки елѝ пипѐр* (Малки Вършец, Севлиево); *Уткѝнаф си пѝт’*, *шѝс кѝпици пупѐр’* (Нова Надежда, Хасковско).

Етимологията на термините за ‘шушулка’, превърнали се в названия на плода на *Capsicum annuum*, е невинаги ясна. *Капица*, *капичка* се смята за производно на българска почва от *капи* ‘шушулки на бобово растение’, което пък е от тур. *kap* ‘обвивка, покривало; обложка, калъф’ (БЕР 2: 219). *Мушиница* вероятно продължава праславянската форма **тошьница*, която е производна от **тошьна* ‘1. торбичка в организма на животно или в растение;

³ Северният ареал със съответствие в югозападните говори е типичен за българската езикова територия (срв. Младенова 2016: 16–19).

2. торбичка, кесийка (за пари), ножница, вместилище' (вж. за праславянската дума и нейните континуанти в славянските езици ЭССЯ 20: 37–39). *Кòрда* също като етимологизираното в БЕР *кордèл* 'царевичен кочан'⁴ може да се свърже със стб. *кòрдъ* и среднобълг. *кòрда* 'вид меч' – дума от ирански произход, проникнала евентуално с тюркско посредничество в редица славянски езици (вж. БЕР 2: 630–631; Skok 1: 360). Етимологическите решения за *шишàрка* и свързаното с него *шйшка* се движат между предположението на Ст. Младенов за ариоалтайски корен, който се открива и в турцизма *шши* (Младенов 1941: 694), и заключението на М. Фасмер за домашна дума (Фасмер 4: 445). За *чушка* пръв търси обяснение Стефан Младенов, като свързва думата с глагола *чукам* и препраща и към *шушулка*, което пък се интерпретира като производно от *шйшка*, а *шйшка* е получено от *сушка* и има същия корен като *сух* (Младенов 1941: 690, 696). ЭССЯ (4: 91) включва бълг. *чешулка*, *чешул'ка* 'царевичен кочан без зърна' сред производните на *češija, но SP (2: 177–178) не сочи български континуанти на праслав. *češija. Т. Тодоров, разглеждайки етимологията на *досуш*, *досушка*, *досуш*, *досушка*, *досъщ*, предлага и няколко възможни етимологически обяснения на *шйшка* 'много малка част от нещо; троха, трошица; пращец, пращинка', 'изсъхнал лист или шушулка от бобово растение', като отдава предпочитанието си на обяснението му като звукоподражателно образувание, което е девербатив или от *шйшукам* 'шушукам', 'издавам звук като от сухи листа', *шйшина* 'шепна', 'шумоля', или от *шуйтя*, диал. *шуйтйм* 'шумя, шумоля', има паралел в срхрв. *шйшка* 'шепнене, шум', 'стърготини, талаш', *шйшке* мн. 'сухи листа от царевичен кочан; отпадъци при рендосване, шлайфане', а семантичното отношение 'шум' ~ '(сухи) листа', 'боклук' присъства и при други думи в славянските езици, напр. рус. *шум* 'шум' ~ рус. диал. *шум* 'смет, боклук, отпадъци', бълг. *шумя* 'правя шум' ~ *шйма* 'листа на растение; клони на дървета с листа; царевича с листата', рус. *шума* 'смет, боклук', рус. диал. *шòрох* 'глух шум' ~ рус. диал. *шòрох* 'пласт сухи листа в гора (в сухо време)', чеш. *šustěti*, *šustiti* 'шумоля' ~ *šoustati* 'трия, търкам; беля царевича', *šoust* 'шум при триене', *šousti* 'обелени листа на царевичен кочан', чеш. диал. *šustat* 'беля царевича', словаш. *šušt'at*, *šustat*, *šustit* 'шумоля' ~ словаш. *šuštie* 'изсъхнали листа' (Тодоров 1995). И авторите на картата за 'шушулка' в ОЛА интерпретират названията от корени *чуш-* и *шуйш-* като принадлежащи към един и същи тип с няколко словообразователни варианта (*чйшка*, *шйшка*; *чушулка*, *шуйшулка*; *чушлунка*, *шуйлунка*)

⁴ Прави впечатление, че значенията 'шушулка' и 'царевичен кочан без / със зърна' се наблюдават не само при *кòрда*, но и при *шишàрка*, термини от корени *чуш-* (*чушлйна*, *чйшка*, *чйшл'ак*, *чушл'ак*, *чушулка*) и *шуйш-* (*шуйшл'ак*, *шуйшл'ок*) и *какалàшка* (вж. БДА 1: 221, 222; 3: 251, 252; 4: 320 за 'царевичен кочан без / със зърна'), като двете значения се обособяват в съседни ясно очертани ареали и заедно образуват общ ареал.

и възстановяват първоначален облик на корена *суш-* (ОЛА 4: карта № 15).

Етимологията на *чўшка* е важна с оглед на интерпретацията на група термини за ‘плод на *Capsicum annuum*’ с по-ограничено разпространение (вж. карта № 1). *Чўчка* е разпространено основно в тракийски говори и вероятно е възникнало от *чўшка* ‘плод на *Capsicum annuum*’ в резултат на асимилация *ч – ч < ч – ш*. В преходните говори се открива *шўшина* (в 3 пункта – *чўшина*), в около 1/5 от селищата редом с *шўшка*. Макари и рядко, в този ареал е регистрирано и *чўшка*. Редуването на началната съгласна *ш- / ч-* позволява заключението, че в този ареал *чўшка* е заменено с *шўшка* под влияние на характерното за преходните говори *шўшка* ‘шушулка’. Формата *шўшина* се свързва с глагола *шўштим* ‘почитвам боб от шушулките’, който в Босилеград има форма *чўштим* вероятно под влияние на паралелно употребяваното *чўшкам*. Терминът *чўлка* (и по-рядко *чўйка*) е регистриран в три селища в Ловешко-Луковитско и в Шишенци, Кулско, където вероятно е занесено от преселници (срв. Младенов 1981: 20 за преселването на население от Тетевенско в Кулско). В околните селища се употребява *шўшўлка* за ‘шушулка’ (рядко и *чушўлка*) и *чўшка* за ‘чушка’ и предположението ми е, че форма *чўлка* е възникнала вследствие на контаминация на *шўшўлка* (*чушўлка*) и *чўшка*, а форма *чўйка* се дължи на характерната по-скоро обаче за съседни диалекти фонетична промяна *л’ > й*⁵.

Специален интерес представлява ареалното съотношение между значението ‘шушулка’ и ‘плод на *Capsicum annuum*’ при *чўшка* (и *шўшка*, *шўшина*, *чўчка*, *чўлка*), *мушнїца*, *капїца*, *кòрда* и *шишàрка* (вж. карта № 2)⁶. При всички тези термини за плода на *Capsicum annuum* ареалите на двете им значения частично или напълно съвпадат, което потвърждава реалността на семантичния преход ‘шушулка’ > ‘плод на *Capsicum annuum*’ за всеки от тях. Ареалите на *мушнїца*, *шишàрка* и *капїца* в значението им ‘шушулка’ са по-обширни от ареалите им в значението ‘чушка’, което показва, че ареалите на значението ‘чушка’ са се изградили по-късно вътре в ареалите на значението ‘шушулка’, докато съвпадението на ареалите на двете значения при *кòрда* може би подкрепя едновременното им изграждане. Ареалът на *чўшка* ‘чушка’ е по-компактен, а на югозапад, на североизток и на югоизток е и по-обширен от ареала на *чўшка* ‘шушулка’. Следователно, терминът *чўшка* ‘чушка’ се е отделил от първоначалното си значение ‘шушулка’, като е надхвърлил ареала на това значение. Обяснението за това може да се тър-

⁵ Вж. за тази фонетична промяна Стойков 1952, за ареала ѝ – БДА 3: 60; 4: 70–72, а за микроареалния характер на контаминацията – Младенова 2004.

⁶ Карта № 2 е изградена въз основа на КИДР, ОЛА 4: карта № 15 и Киш 1996: 142, като са включени само термините за ‘шушулка’, които са започнали да се употребяват и по отношение на плода на *Capsicum annuum*. Вж. Младенова 2005 за по-общ поглед към възможните ареални отношения между мотивирана и мотивираща дума.

си в две посоки: движение на *чушка* ‘чушка’ по книжовен път и разпространение на думата извън първоначалния ѝ ареал от градинарите гурбетчии. Сравнението между ареалите на *чушка* ‘шушулка’, *чушка* ‘плод на *Capsicum annuum*’ и *чушкам* ‘почиствам боб от шушулките’, на което може да бъде отделено по-специално внимание в друга статия, показва, че вероятният център, от който тези думи са се разпространявали първо в северозападна, после в североизточна и накрая в югозападна посока са балканските говори, където се намира и лясковският градинарски център от гурбетчийски тип⁷. Затова бих предположила, че този градинарски център е отговорен за изграждането на ареала на *чушка* ‘плод на *Capsicum annuum*’ по същия начин, както той е разпространил и названието на домата *патлицян*, *патлацян* (вж. за този процес Младенова 2016: 259–279). Но докато при названията на домата става дума за процес с много по-голям размах, довел до изграждането на многоезичен ареал, обхващащ освен севернобългарския ареал, още и румънските диалекти в Южна и Източна Румъния и в Молдова, голяма част от сръбските диалекти, турски диалекти, гагаузски, мегленорумънски и източната периферия на албанския диалектен континуум, при изграждането на ареала на *чушка* ‘плод на *Capsicum annuum*’ процесът е по-късен и се наслагва върху вече изградения общобългарски ареал на *нигър* и ареала на рум. *ardei*. Израз на тази по-късна хронология е и по-ограниченото в сравнение с *pătlăgea*, *pătlăgea roșie* ‘домат’ разпространение на българската заемка *чиуșcă* ‘люта чушка’ в румънските диалекти – по-компактно в Добруджа и по-ограничено в Мунтения, Олтения, Южна Трансилвания и Южна Бесарабия (NALRR-Oltenia 3: 465, 466; ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: 342; DELR 2: 301).

(3) В зората на проникването на растението *Capsicum annuum* в Югоизточна Европа значенията ‘люта чушка’ и ‘чушка’ са обвързани помежду им и ще бъде интересно да бъде изследвано тяхното взаимодействие в българските диалекти, а и другаде на Балканите, но това ще бъде направено другаде. Тук обаче ми се иска да покажа с два лингвистични аргумента, че в Югоизточна Европа първо прониква лютата чушка: (1) Тъй като едно от най-важните основания за преноса на названието на черния пипер, *Piper nigrum*, върху чушката, *Capsicum annuum*, е лютият им вкус, трябва

⁷ При гурбетчийското градинарство мъжете напускат всяка година родните си места за времето от пролетта до есента и наемат земя за градини край някой градски център, където продават произведените зеленчуци. Съществуват няколко центъра на гурбетчийско градинарство (т.е. зони, които продължително време „излъчват“ гурбетчии градинари) – в Североизточна България с център Лясковец, в Западна Македония в областта Преспа с център Ресен и в Югоизточна България с център Тополовград. Най-големият и най-добре проученият лясковски център започва да функционира около 1720 г. и градинари от тази зона правят постепенно градини край различни градове във Влашко, Молдова, Сърбия, Русия, Австро-Унгария, Северна България, а по-късно и в други страни.

да се заключи, че семантичният развой 'Piper nigrum' > 'Capsicum annuum' за нгр. *пипѐри* трябва да се е осъществил за лютите чушки, а сладките сортове чушки очевидно се движат след лютата чушка, вземайки името ѝ. (2) И румънските диалектни данни подсказват, че по румънските земи първо са се разпространили лютите чушки, а сладките сортове се движат след тях: основно румънско название за *Capsicum annuum* е *ardei*, засвидетелствано още в 1615 г., което е производно от глагола *a arde* 'горя, паря' (DELR 1: 121), т.е. мотивацията на румънското название на *Capsicum annuum* е 'това, което пари, което люти'. Най-вероятно и по българските земи първо са се разпространили лютите чушки и затова значението 'люта чушка' за някои от основните термини за 'чушка' трябва да се интерпретира като архаизъм: такова значение КИДР регистрира за *чушка*, *чу́чка*, *капѝца* и *капѝчка* и при умалителните *пипѐриче*, *бибѐрче*, производни от *пипѐр*, *бибѐр*, а също и при *мушинѝчка* < *мушинѝца*, като значението 'люта чушка' обикновено се наблюдава в ареалите на съответните думи в основното им значение 'чушка', но понякога и извън тези ареали. След проникването и разпространението на лютата чушка следващата стъпка в разпространението на *Capsicum annuum* в различните му разновидности и в именуването му изглежда е утвърждаването на сладките сортове чушки като основния тип отглеждан и консумиран пипер, което води до това за лютите сортове да се употребяват или не-терминологизирани съставни названия като *л'ута чушка*, *л'ут пипѐр*, *л'ута пиперка*, или терминологизирани като *арнаутски чушки* / *пипѐрки* / *пипѐр* / *капѝци*, *арнаутка*, *арнаутче*, *арнаут*, *арнауцка*, *папѝнка*, *папѝнци*, *питѐлка*, *питѐлче*, *питлѐшка*, *пѝрче*, *пѝрци*, *пѝрки*, *прѝчич*, *фѝндѝк*, *фѝндѝчка*, *шипка* и др., като тук ще отбележа, че терминологизираните названия за 'люта чушка' обикновено имат ясно очертани ареали. За две от терминологизираните названия за 'люта чушка' – *питѐлка* и *пѝрче*, *пѝрци* – е регистрирано в някои селища значението 'чушка, чушле' и ще бъде нужен по-нататъшен анализ, за да се прецени дали в случая става дума за семантичен преход 'люта чушка' > 'чушка', какъвто се е извършил при *пипѐр* и вероятно и при *чушка*, *капѝца* и *мушинѝца*, или по-скоро за непълно тълкуване на значението на съответните диалектни думи, което ми се струва по-вероятно, тъй като обикновено е уточнено при описанието на значението на съответните думи, че става дума за 'малка чушка', а при повечето люти сортове чушките са малки, което подсказва, че най-вероятно се има предвид люта чушка.

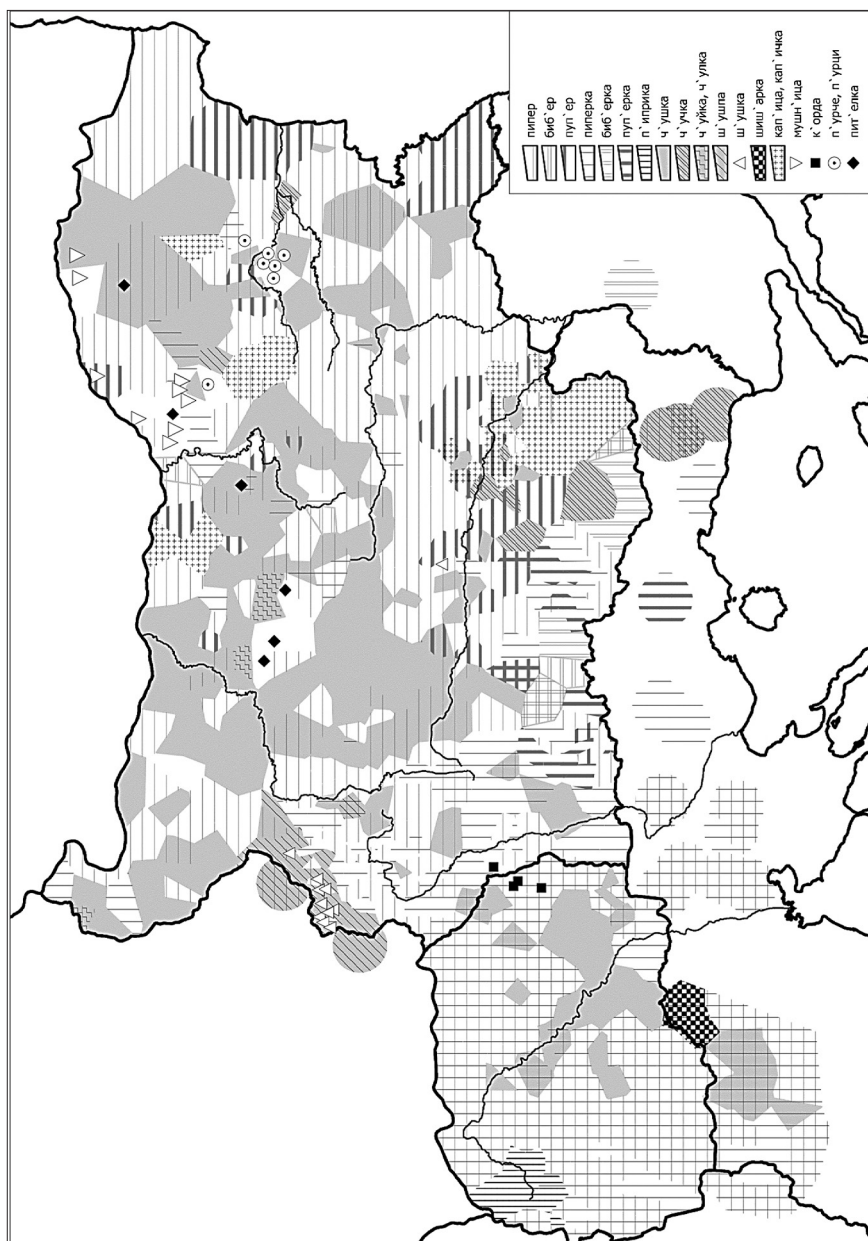
И така, става ясно, че названията на *Capsicum annuum* са благодатна почва за (етно)лингвистичен анализ, който може да се разгръща в различни посоки: към процесите, протекли в българските диалекти и в балканските езици, към ареалната и културноисторическата интерпретация на езиковите данни, а също в линията на перцептивната диалектология или на етимологичния анализ.

Библиография

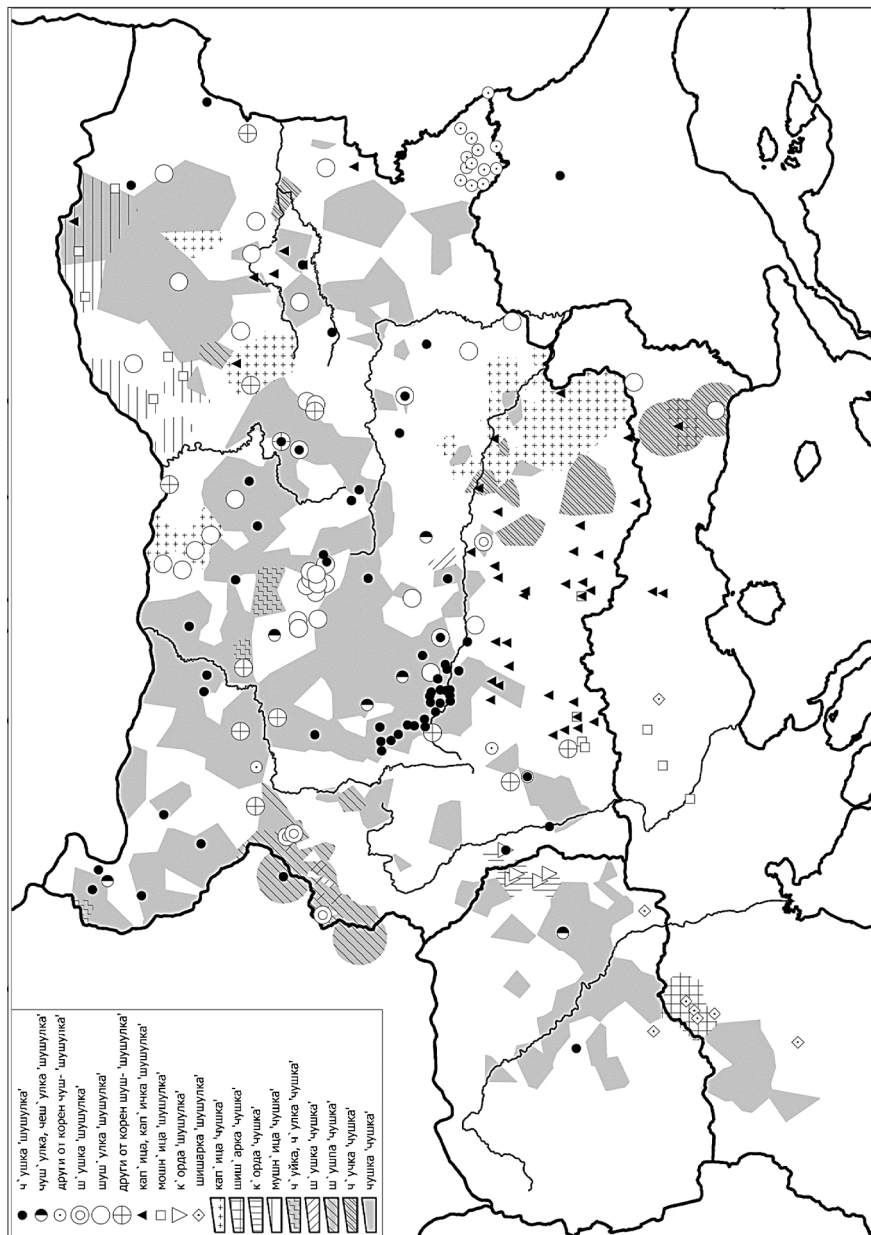
- Асенова, Петя. 1989. *Балканско езиковедие. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София: Наука и изкуство.
- БДА 1–4: *Български диалектен атлас. Т. 1. Югоизточна България, 1964; Т. 2. Североизточна България, 1966; Т. 3. Югозападна България, 1975; Т. 4. Северозападна България, 1981*. София: Издателство на Българската академия на науките.
- БДА-ОТ: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. 2001. София: Труд.
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1–. 1971–. София: Издателство на БАН.
- БТР: Любомир Андрейчин, Любен Георгиев, Стефан Илчев, Никола Костов, Иван Леков, Стойко Стойков, Цветан Тодоров. 2002. *Български тълковен речник*. IV издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство.
- ЭССЯ: Олег Трубачев (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 1–. 1974–. Москва: Наука.
- КИДР: *Картотека на „Идеографски диалектен речник на българския език“*. Факултет по славянски филологии в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.
- Киш, Маријана. 1996. *Дијалектната лексика од областа на растителниот свет*. (Посебни изданија на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ 22). Скопје: Институт за македонски јазик.
- Младенов, Стефан. 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство Христо Г. Данов.
- Младенов, Максим. 1981. Население и селища в Северозападна България. – В: *Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. Част втора. Статии, коментари, показатели*, 12–21. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Младенова, Дарина. 2004. Контаминацията в светлината на ареалната лингвистика. *Български език* 51 (4). 95–100.
- Младенова, Дарина. 2005. Производната и метафоричната лексика от гледище на ареалната лингвистика. – В: Юлиана Стоянова, Гергана Дачева, Неда Павлова, Надежда Михайлова, Владислав Миланов (съст.). *Littera scripta manet. Сборник в чест на 65-годишнината проф. д.ф.н. Василка Радева*, 126–146. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.
- Младенова, Дарина. 2016. *От лингвистична география към ареална лингвистика. Теория и практика на анализа на късни явления в българския език: названията на домата и патладжана*. (Littera et Lingua Series Dissertationes 9). <http://slav.uni-sofia.bg/naum/liliseriess/diss/2016/9> (19.07.2016).
- ОЛА: Адриана Ференчикова и др. (ред.). *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 4. 2012. Сельское хозяйство*. Bratislava: Veda.
- Радева, Василка. 2012. *Български тълковен речник*. София: Изток-Запад.
- РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1–. 1977–. София: Издателство на Българската академия на науките.
- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1–3. 1955–1959. София: Българска академия на науките.
- Стойков, Стойко. 1952. Едно ново фонетично явление в западните български говори (замяна на палатално л' с й). – *Известия на Института за български език* 1. 147–168.
- Тодоров, Тодор. 1995. Произход на думите *досуц*, *досуцка*, *досуш*, *досушка*, *досъщ*. – *Български език* 45 (3). 228–232.
- Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1–4. 1964–1973. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.
- ALRR-Muntenia și Dobrogea: *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*. Vol. 3. 2001. București: Editura Academiei române.

- Capidan, Theodor. 1935. *Meglenoromânii. Vol. 3. Dicționar meglenoromân*. București: Cultura Natională.
- DEL: *Dicționarul etimologic al limbii române*. Vol. 1–. 2011–. București: Editura Academiei române.
- DLR: Iorgu Iordan, Ion Coteanu, Alexandru Graur et al. *Dicționarul limbii române. Serie nouă*. Vol. 6–. 1965–. București: Editura Academiei române.
- FGSSh: *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*. 1980. Tiranë: Akademia e shkencave e RPS të shqipërisë, Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë.
- Meyer 1893: Gustav Meyer. Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen. – *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 128. 1–96.
- NALRR-Oltenia: *Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*. Vol. 3. 1974. București: Editura Academiei Republicii socialiste România.
- Papahagi, Tache. 1974. Ediție a doua augmentată. *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Schubert, Gabriella. 1992. „Pfeffer“ und „Paprika“ im Südosten Europas. Eine sprach- und kulturhistorische Betrachtung. – *Zeitschrift für Balkanologie* 28. 104–130.
- Skok: Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. 1–4. 1971–1974. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SP: *Słownik prasłowiański*. T. 1–. 1974–. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.

Карта № 1. Названията за 'чушка, Сърписит апшиит' в българските диалекти

Карта № 2. Семантичният преход 'шушулка' > 'чушка, Capsicum annuum'

Етнология и етнолингвистика

Традиционная женская одежда албанцев села Мандрица в Болгарии: материалы экспедиции 2014 г.

Александр Новик

*Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого
(Кунсткамера) Российской академии наук
(г. Санкт-Петербург)*

One of the strongest marking of ethnic affiliation and identity for most communities is traditional dress. Till now the Albanians in Mandritsa (Bulgaria, Ivaylovgrad region) have preserved the traditional garment that is perceived both by the members of the community and their neighbors as “Albanian”. Besides, the analysis of the phenomenon of the folk costumes together with the correspondent lexis, demonstrates that many elements of the dress have been loaned from Bulgarians: *prestelk/ë, -a*, etc. At the same time a number of important items both correlate with the denotations in the language of the Albanians in the Balkan cultural area: *këmiş/ë, -a*, etc. During the extensive fieldwork (2014) the author collected a lot of material on this topic.

Keywords: Albanians, Mandritsa, women clothes, traditions

В июне 2014 г. нами была проведена международная экспедиция в село Мандрица (область Хасково, община Ивайловград), расположенное на юге Болгарии – в пограничной зоне трех стран: Болгарии, Греции и Турции. Данная поездка стала первым этапом исследовательского проекта болгарских и российских ученых по изучению албанцев Болгарии¹. В работе экспедиции приняли участие: Александр Александрович Новик (МАЭ РАН), Денис Сергеевич Ермолин (МАЭ РАН), Русана Христова-Бейлери (Софийский университет им. Климента Охридского) и Лилиана Бейлери (Novik, Hristova-Bejleri 2015a: 275–282; Novik, Hristova-Bejleri 2015b: 461–467; Новик 2015: 139–161).

Одним из самых ярких маркеров этнической принадлежности албанцев Болгарии является традиционный костюм (Рис. 1). Так сложилось, что его бытование в наши дни ограничивается практически лишь праздничными днями, во время которых сельские жительницы облачаются в наряды, которые они унаследовали от своих матерей и бабушек (АМАЭ: Новик 2014:

---

¹ Данный проект вызван необходимостью научного освещения темы в силу распространения спекулятивных, заидеологизированных изданий и публикаций ряда греческих авторов: (Μαϊκίδης 1972; Майкидис 1972; Μαραβελάκη, Βακαλόπουλου 1993).

34–67). Говоря о традиционном костюме, мы можем также в большей степени говорить именно о женском комплексе традиционной одежды – мужской народной одежды почти не сохранилось в гардеробе местных жителей (АМАЭ: Новик 2014: 49). Данная ситуация характерна, впрочем, практически для всего Балканского полуострова (Gjergji 1988).

Мандрица традиционно жила за счет рукоделия своих женщин. В этой зоне юга Болгарии на протяжении длительного периода занимались разведением шелковичного червя (алб. диал. *pipka*, болг. *буби*) и производством шелка-сырца (АМАЭ: Новик 2014: 27). Это занятие было столь успешным, что позволяло албанским семьям обеспечивать стабильный заработок и слить в округе весьма зажиточными. Местные жители, включая людей среднего возраста и немногочисленную молодежь, вспоминают прошлое своего села как своеобразный Золотой век, когда албанцы жили в достатке, строили большие дома и слыли на всю округу богачами (АМАЭ: Новик 2014: 18).

Разведение шелкопряда и производство шелковых тканей тесным образом связано с изготовлением комплекса традиционной одежды албанцев Мандрицы. В женском комплексе костюма большое количество элементов изготавливали из шелка – это нарядная рубаша, пояс и проч. В мужском костюме также были представлены знаково важные элементы – рубаша и др., – которые шили из шелка. В последнем случае важно то, что использование шелковых элементов в мужском костюме у православных албанцев коррелирует с отсутствием запрета на ношение шелковой одежды мужчинами в христианстве – в отличие от мусульман, которым Коран (касательно мужчин) прямо запрещает носить одежду из шелка, предписывая ее исключительно для женского гардероба.

С разведением шелкопряда и производством шелковых тканей связаны многочисленные этноисторические легенды и мифологемы, сохраняющиеся у албанцев Мандрицы. До настоящего времени бытуют рассказы о том, что культуру разведения шелкопряда и традицию изготовления шелковых тканей предки нынешних албанцев Мандрицы привезли из Юго-Восточной Албании – своей далекой (учитывая расстояние и развитие дорожной инфраструктуры и самого транспорта) прародины. По рассказам старожил, в Вифкуке их далекие предки занимались разведением тутового шелкопряда. Вместе с производством сырья у них было развито и изготовление тканей и одежды из шелка. Во время переселения в Болгарию часть населения Вифкука отправилось не только со знанием и навыками обработки шелка, но и с исходным материалом для начала производства – гренами шелковичного червя. Уже на месте, на юге болгарской территории, албанцы занялись привычным для себя трудом – шелковым производством.

В системе этногенетических легенд важное место отводится не только шелку и одежде из него, но и в целом костюму, что говорит о чрезвычайно

важной роли, которую он играл в прошлом. Так, албанцы Мандрицы до сегодняшнего дня «вспоминают» о том, как возникло село Вифкук, откуда пришли их предки.

Однажды один человек отправился из Вифкука в город [вероятнее всего, в Корчу. – А.Н.], на ярмарку. А раньше наши люди как ходили? Они носили белье штаны, такие, их делали из белой шерсти [традиционные штаны тирчи.² – А.Н.]. Наши болгары тоже похожие носили. Очень долго они держались, старые люди до самой смерти других штанов не надевали...

А земля какая в той области? Известно, что красная. Это значит, что в ней железа много. Но это мы теперь знаем...³ И тот человек шел-шел в город, а потом остановился у обочины передохнуть, поесть что-нибудь. Присел на землю – и у него те штаны землей и испачкались. Красные стали сзади. Потом он приходит в город, на ту ярмарку. А люди вокруг на него смотрят, пальцами показывают – смеются: «Посмотрите на него! У него ляжки красные!» Виф⁴ – по-нашему ляжки. Спросили у него, откуда он. Так потом и стали наш город называть Вифкук – т.е. Красные Ляжки...

Прилипло то название. И все мы, значит, из Вифкука. (АМАЭ: Новик 2014: 94)

Комплекс женского традиционного костюма албанцев Мандрицы достаточно хорошо сохранился до наших дней – его можно увидеть не только в сундуках и шкафах старожилов, но и во время праздников, считающихся местными жителями албанскими. К таким традиционным праздникам относится день Богородицы, на который приезжают уроженцы села из ближайшей округи, а также из дальних регионов Болгарии и зарубежья и, самое главное, соотечественники из Греции (АМАЭ: Новик 2014: 20, 25, 92). Регулярные, проводимые в последние десятилетия практически ежегодно собрания уроженцев села (происходит это в последнюю субботу июня) становятся праздником уже не только религиозным, но, главное, акцией демонстрации албанской идентичности (АМАЭ: Новик 2014: 92).

То, что лучше всего из комплекса традиционного костюма сохраняется в сундуках жителей села – это нарядные элементы из шелка и шерсти, а именно: фартухи, пояса и проч. (Kamberi, Idrizi 1997: 86–87). Также бережно хранят нарядные рубахи, верхнюю одежду. Нательные рубахи и нижние

² Тирчи (алб. tirq, –it) – мужские штаны из валяного сукна, чаще всего белого цвета. Такой элемент одежды бытовал повсеместно в Албании. Также подобные штаны из шерстяной ткани носили в других регионах Балкан, в том числе в Болгарии. Название данного элемента одежды в языках народов Балканского полуострова демонстрирует исключительно высокую вариативность, что говорит о широком бытовании данной реалии у многих народов в течение длительного исторического периода.

³ Информантка получила среднее образование, т.е. у нее есть знания географии, позволяющие делать подобные выводы.

⁴ Алб. vith ‘ляжка’.

юбки тоже часто встречаются среди семейных реликвий, однако их сохранность среди семейного наследия объясняется не бережным отношением к ним, а, прежде всего, тем, что нательного белья в прошлом в домашнем хозяйстве создавали много – готовили в качестве приданого, шили впрок, дарили по разным поводам (АМАЭ: Новик 2014: 59).

Знаковыми элементами женского традиционного костюма албанцев Мандрицы сами информанты считают:

- длинную рубаху;
- платье без рукавов *устан*;
- передник;
- пояс с пряжкой;
- головной платок.

Как правило, именно эти элементы несут на себе всю знаковую нагрузку (в плане выполнения этнодифференцирующей и эстетической функций). Обычно перечисленные элементы одежды бережно хранят в сундуках, передают из поколения в поколение, а также пытаются повторить в случае создания нового костюма по старинным образцам (здесь мы часто сталкиваемся не только с попыткой сохранения традиции, но и ее реконструкции).

Показательным может считаться костюм, сохраняющийся в доме Евдокии Георгиевой Московской, 1934 г.р., албанки, уроженки села Мандрицы. Этот костюм был создан в первые десятилетия XX в. матерью информантки (АМАЭ: Новик 2014: 33–67).

Женская нарядная рубаха (на местном албанском говоре *këmish/ë*, -а) сшита традиционным способом – далматика (крой без плечевого шва) с длинными рукавами и прямоугольными боковыми клиньями. На груди имеется глубокий вырез, обшитый в верхней части кружевом. Кружевные вставки украшают также верхние швы рукавов. Края же рукавов украшены шитьем с золотными блестками – именно эта часть *кэмииши* была лучше всего видна окружающим, а потому ее пытались украсить как можно более эффектно (АМАЭ: Новик 2014: 37–39).

Самым важным элементом комплекса считается платье *устан*, которое в XX в. чаще всего шили из хлопковой ткани. У Е. Г. Московской хранится *устан* из хлопка (АМАЭ: Новик 2014: 43–46). Платье в плане кроя представляет собой соединенную с лифом юбку без рукавов. У лифа нет шва по плечу – т.е. этот элемент повторяет крой традиционной далматики. Лиф платья (на албанском говоре *git*) (АМАЭ: Новик 2014: 50) имеет спереди глубокий прямоугольный вырез размером 11 x 13 см (ширина и высота соответственно). Ниже выреза расположена декоративная вставка размером 20 на 8,5 см, выполненная в технике аппликации гайтаном, сделанным из шерсти красного цвета и имеющего ширину 15 мм. По обеим сторонам от вставки, на несколько сантиметров ниже от нее, сделаны прорезы, обши-

тые красным гайтаном (здесь гайтан более узкий – 7 мм) – эта деталь несет прежде всего прагматическую функцию: через такие отверстия, закамуфлированные под декоративную аппликацию, служащую украшением костюма, женщина могла кормить ребенка грудью (для этого не нужно было снимать весь многослойный костюм элемент за элементом). Размер таких прорезей 9 см.

Местное албанское название украшенного аппликацией, шитьем и кружевом платья *të shirtos ustan* ('расшитое платье' – от *shirtos* 'обшивать') (АМАЭ: Новик 2014: 50).

Платье скроено приталенным – у местных албанцев всегда ценилась стройность (в говоре фиксируется лексема *serbez* 'стройная женщина' – она входит в концепт красоты и привлекательности)⁵. По рассказам информантов традиционно *устан* шили четырех цветов: черного, желтого, зеленого, бордового (?) (последнее необходимо уточнить в следующих планируемых экспедициях). Е. Г. Москова рассказала, что ее мать выходила замуж в черном *устане*, однако информантка была не уверена в этом (АМАЭ: Новик 2014: 47). В целом традиционное платье было непременным атрибутом албанской свадьбы в Мандрице до последних десятилетий XX в. Лишь в годы социализма некоторые невесты стали отдавать предпочтение современным платьям, крой и выбор материалов для которых диктовались уже **городской модой**.

Исключительно показательным элементом женского костюма был передник, который на местном албанском говоре называется *prestëllk/ë, -a* (заимствование из болг. *престилка*; в современном стандартном албанском языке *përparës/e, -ja*) (АМАЭ: Новик 2014: 34, 60–62).

В комплексе одежды, хранящемся в доме Е. Г. Московской, передник представляет собой прямоугольное полотнище размером 76 на 37 см с пришитыми к нему в верхней части шнурами длиной 123 см (справа) и 120 см (слева). *Престелка* изготовлена на ткацком стане в домашних условиях из шерсти, полученной с овец из семейного хозяйства. Передник имеет сложный орнамент, созданный на ткацком стане (это важное наблюдение, так как большие декоративные элементы по техническому исполнению похожи на вышивку по домотканине).

Декор представляет собой шесть линий узоров, расположенных одна под другой по вертикали. В каждой линии имеется четыре самостоятельных мотива в определенной цветовой гамме. Сама декоративная модель данного типа называется *buollit sy* (алб. диал. 'глаз буйвола') (АМАЭ: Новик 2014: 34) – по аналогии ярких мотивов ткачества и глаз широко распространено-

⁵ Концепт красоты у албанцев Балкан и диаспоры может совершенно расходиться как в плане представлений, так, соответственно, и в плане средств языка.

го, имевшегося практически в каждом сельском хозяйстве домашнего животного (здесь можно проследить и символическую составляющую – буйвол, как и бык / вол, был практически мифологизированным животным на Балканах, так как от наличия этого животного в хозяйстве зависел успех пахотных работ, а соответственно, и благополучие и сама жизнь семьи). Изображение «глаз буйвола» на женском фартухе (либо осмысление, возможно, более позднее, данного мотива как «глаз буйвола») скорее всего, должно было способствовать фертильности, способности к рождению многочисленного потомства, желательности мужского пола (здесь очевидна аналогия: пахота, щедрый урожай, пополнение запасов, увеличение приплода скота – увеличение числа детей, мужское потомство, способность рожать здоровых и крепких детей) (Tirta 2004: 267–271; Tirta 2006: 430–434). При этом не стоит забывать и устойчивые верования в то, что *глаз* (его символическое изображение) (в данном случае сильного домашнего животного) может защитить от дурного глаза, колдовских чар, возможных невзгод и напастей.

Также фиксируется название *çitakut prestellka* (алб. диал. ‘передник с треугольниками’, дословно: ‘передник *читака*’, где *читак*, возможно, возводится к тур. *çit* ‘изгородь, забор, ограда’). Узоры на местном албанском говоре называются *babka*.

Важный элемент женского костюма – головной убор. Албанки Мандрицы традиционно носили платок. При этом нарядный платок (который надевали по праздникам, во время важных обрядов, а также просто во время выхода «в люди») шили из дорогих тканей: шелка, шерсти, хлопка хорошей выделки (АОЕ: Новик 2014). Выбор материала диктовался практической функцией: предназначался он для ношения в теплый период года либо в стужу.

Платки были разноцветными: либо монохромными (красный, желтый и др.), либо полихромными (нередко с узором либо рисунком). Каждая албанка хотела выглядеть красиво и потому пыталась подобрать платок, гармонирующий с *установом* и комплексом костюма в целом.

В гардеробе каждой женщины было немало платков также для работы – их шили из белой ткани (в XX в. чаще всего хлопчатобумажной). Такой платок называется *bardha stembel* (‘белый платок’) (АМАЭ: Новик 2014: 31). Эта же лексема *stembel* обозначает рушник, который также использовали в праздничном комплексе костюма (Рис. 2) – женщины затыкали нарядные полотенца за пояс либо держали, перебросив на руке. Во время танцев *stembel* служил в качестве платка – им размахивали в такт музыке. Традиционные танцы здесь называются *valle* – так же, как у албанцев Албании и у албанцев Украины (АМАЭ: Новик 2014: 75). Албанцы Приазовья сохраняют, к слову, обычай затыкать за пояс женского костюма нарядные

платки до наших дней – они используются как в качестве дополнительной эстетической детали, так и в качестве элемента для танцев.

Все наши информанты утверждают, что албанки Мандрицы отличались от болгарок соседних сел способом повязывания платка – они завязывали его особым образом, «запиная» его наверх, в то время как болгарки носили платок вниз «хвостами». О тех же отличиях в способах ношения платка говорят и албанцы Украины – нынешние информанты в Буджаке и Приазовье подчеркивают, что по способу завязывания платка всегда можно было отличить албанку от болгарки, гагаузки, русской, украинки или представительницы другого этноса или группы (АОЕ: Новик 2013: Бурлачко_Одежда).

В с. Мандрице местные жители часто декларируют, что их традиционный костюм является самым красивым не только в округе, но и во всей Болгарии – данное явление (гиперболизация оценки собственной культуры) – часто встречается в различных сообществах (возьмем для сравнения албанцев Приазовья, которые также часто выставляют при обсуждении самых ярких маркеров этнической и локальной принадлежности именно *красоту* традиционной одежды, тот же факт отмечается и у их соседей – болгар Украины, которые подчеркивают свою исключительность в данной сфере).

Дальнейшие исследования традиционной культуры албанцев с. Мандрицы, в частности народной одежды, обещают принести многообещающие результаты – особенно для их сравнения с комплексами традиционного костюма албанцев Украины (Буджака и Приазовья), так как обе группы албанцев (в Болгарии и на Украине) имеют один регион происхождения (а именно Юго-Восточную Албанию), в дальнейшем обе группы длительное время проживали среди болгар (первые на юге Болгарии, вторые на востоке страны), а затем предки нынешних албанцев Украины мигрировали в пределы Российской империи, где сохраняющийся традиционный костюм особым образом «законсервировался» – факт, часто фиксируемый в полиэтничных регионах, где практически любой элемент традиционной культуры может играть роль маркера идентичности исключительной важности (для носителей традиции, в первую очередь).

Важны исследования костюма албанцев Мандрицы и для понимания палитры традиционной одежды регионов Болгарии, в которой живут не только болгары, но и представители различных этносов, этнических и конфессиональных групп. Роль полевых исследований при этом особенно важна, так как именно работа в поле помогает открывать неизвестное (либо малоизвестное), а также изучать артефакты, сохраняющие бытование лишь в локальной традиции и не представленные в музейных собраниях, не зафиксированные в документах архивного хранения и специальной литературе.

Источники и литература

Архив МАЭ РАН

- АМАЭ: Новик 2014 – Новик, Александр А. Болгария. Г. София, село Мандрица. Часть I: Комплексная этнолингвистическая экспедиция в Болгарию, с. Мандрица, в места поселений албанцев и болгар. Полевая тетрадь. 28 мая – 05 июня 2014 г. Архив МАЭ РАН. К-1, оп. 2. б/н. 100 л.
- Архив Отдела европейстики МАЭ РАН (научно-вспомогательный архив)
- АОЕ: Новик 2013: Бурлачко_Одежда – Новик, Александр А. Бурлачко_Одежда. Цифровая аудиозапись. 2013 – Архив отдела европейстики МАЭ. Приазовский отряд. 2013. Новик А.А.

Литература

- Майкидис, Апостолос А. 1972. *Мандрица. Бележки – Спомени – Традиции*. Солун.
- Новик, Александр. 2015. Женский традиционный костюм албанцев села Мандрица в Болгарии: материалы экспедиции 2014 г. – В: Е. Г. Федорова (отв. ред.). *Материалы полевых исследований МАЭ РАН*, Вып. 15, 139–161. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.
- Gjergji, Andromaqi. 1988. *Veshjet shqiptare në shekuj. Origjina. Tipologjia. Zhvillimi*. Tiranë.
- Kamberi, Alush; Idrizi Muharrem. 1997. *Katër shekuj të pagunjëzuar. (Shqiptarët e Mandricës)*. Tetovë: Konica.
- Novik, Aleksandër; Hristova-Bejleri, Rusana. 2015a. Shqiptarët e fshatit Mandrica të Bullgarisë në materialet e ekspeditës së fundit në terren (2014). – In: Bardhyl Demiraj, Matteo Mandalà, Shaban Sinani (përgatitën për botim). *Edhe 100! Studime. Në nderim të Prof. Francesco Altimari me rastin e 60-vjetorit të lindjes. Studi. In onoredel Prof. Francesco Altimari in occasione del 60° compleanno*, 275–282. Tiranë: Fondacioni për Kulturë dhe Artet „Fan Noli“; Albpaper.
- Novik, Aleksandër; Hristova-Bejleri, Rusana. 2015b. Shqiptarët e fshatit Mandrica të Bullgarisë: shkenca dhe ideologjia. – In: Bardh Rugova (kryeredaktor). *Seminari 33/1: Seminari XXXIII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare: Materialet e punimeve të Seminarit XXXIII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare. Prishtinë, 18–30.08.2014*, [Libri 1], 461–467. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës „Hasan Prishtina“: Fakulteti i Filologjisë; Tiranë: Universiteti i Tiranës: Fakulteti Histori-Filologji.
- Tirta, Mark. 2004. *Mitologjia ndër shqiptarë*. Tiranë: Shkenca.
- Tirta, Mark. 2006. *Etnologjia e shqiptarëve*. Tiranë: GEER.
- Μαραβελάκη Μ., Βακαλόπουλου Α. 1993. *Οι προσφωνικές εγκαταστάσεις στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Ανατύπωση Εκδόσεις Βάνιας*. Θεσσαλονίκη.
- Μαϊκίδης, Απόστολος. 1972. *Μανδρίτσα. Η κομόπολις που έβησε. Σημειώσεις – Αναμνήσεις – Παράδοσις*. Θεσσαλονίκη. 2000. *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Heidelberg: Winter.

Рисунки

Рис. 1. Комплекс женского традиционного костюма. Принадлежит Марии Ангеловой Стоянчевой (урожд. Хаджиевой), 1960 г.р. Время производства различных элементов – разные периоды XX в. Село Мандрица. Община Ивайловград. Область Хасково. Болгария. Июнь 2014 г. Фото А.А. Новика.

Рис. 2. Евдокия Георгиева Москова, 1934 г.р., показывает рушник, сохранившийся от матери.

*Село Мандрица. Община Ивайловград. Область Хасково. Болгария. Июнь 2014 г.
Фото А.А. Новика.*

Езиков израз на *сладкото* в балканските езици

Мая Александрова
СУ „Св. Климент Охридски“

The article provides an overview of the lexeme with meaning *sweet* in the Balkan and other European languages. Linguistic derivatives, synonyms, etymological and semantical development has been studied. Available idioms are collected. Parallels, bilingual similarities and unique idioms had found were marked.

Keywords: sweet, etymology, derivatives, idioms, similarities, Balkan languages

Сладкото е вкусова характеристика, свързана с положителните значения ‘приятен’, ‘красив’, ‘желан’, ‘любим’, ‘добър’, ‘щастлив’, ‘мил’ и др. Като сладки вещества се възприемат медът, захарта, бонбоните, шоколадът, изсушените плодове, различните мармалади и конфитюри, някои варива, подсладената вода и др. Сладкият вкус се противопоставя на соления, горчивия и киселия или се съпоставя с тях. Ако в езиковия код сладкото се противопоставя на соленото, горчивото, безвкусното (за българския език), на ниво семиотика опозициите са приятен $\longleftrightarrow$ неприятен, или по-широките добър $\longleftrightarrow$ недобър или добър $\longleftrightarrow$ лош (Седакова 2000: 164).

Както за прилагателното *сладък*, така и за другите видове вкус – *солен*, *горчив*, *кисел*, *лют* – съществува обща тенденция към развитие на вторични значения. Възникването на многобройните емоционално-оценъчни значения се търси в психологическите асоциации, които предизвикват различните видове вкус (Гронская 1995: 16).

Лексемите със значение ‘сладък’ в индоевропейските езици се използват не само за означаване на сладък вкус, но и свободно се отнасят и до другите сетива с общо значение ‘приятен’ – ‘сладък мирис’, ‘сладък глас’. В някои езици това общо значение преобладава над конкретното за вкус и може би е било по-ранно.

1. Значения, синоними, производни, етимологични бележки:

В *българския* език думата *сладък* означава ‘който има вкус на захар, приятен, мил, благ, тих, кротък’ и произхожда от праслав. **soldъ* (**soldъ-къ* е старо производно с наставката *-къ*) (БЕР 6: 841–844). Думата се свързва

със *сол*, със значение ‘посолен, вкусен, с открояващ се вкус’ (Vasmer 1955: 691–692). Анализът на развитието на семантиката на праславянския корен показва вълнообразно движение: *солен → *‘вкусен, подправен’ → *сладък* и отново → ‘вкусен, подправен’.

В балтийските езици: лит. *saldūs*, латв. *salds* имат общ произход с праслав. *soldьkъ с еднакво значение ‘сладък’ в балтославянските езици. Лексемата съществува във всички славянски езици. При всички славяни е запазено значението ‘вкусен’ и асоциацията с апетит. На български традиционното пожелание е ‘да ви е сладко’, което е по-старо от ‘добър апетит’ (СД 4: 33). Модерното ‘добър апетит’ е разпространено в повечето европейски езици, но някои пазят по-стари варианти, напр. на нидерландски се казва: *eet smakelijk* ‘яжте вкусно’.

При всички славяни с лексемата *сладък* се означават още радостта от живота, приятни усещания, звукове и реч: *сладък живот*, *сладък сън*, *сладък глас*, *сладки думи*. На полски *słodki* означава ‘доставящ удоволствие, предизвикващ чувство на щастие, спокойствие’, на македонски *слач* е ‘удоволствие’. Добрият и мил човек е *сладък* за славяните, за румънците *dulce* (а също и *dulceață*), за англоговорящите е *sweetheart*, за немците е *mein Süßer* ‘сладък мой’.

В българския език като прилагателно лексемата е съставна част на много наименования на растения: *сладък бурен*, *сладък корен*, *сладка папрат*, *сладка билка*, *сладка гъба*, *сладка детелина*, *сладка метла* и др. (вж БЕР 6: 842). Тя участва в състава на голям брой двуосновни имена: *сладководен*, *сладкогласен*, *сладкогорчив*, *сладкодугмен*, *сладкодушен*, *сладкозвучен*, *сладкопоен* и др. (вж БЕР 6: 843). В гръцкия език също се наблюдават множество двуосновни имена, образувани по същия модел: *γλυκοκοιμίτζω* ‘приспивам’, *γλυκοκοιτάζω* ‘гледам нежно’, *γλυκολάλω* ‘говоря сладко, нежно, чуруликама’, *γλυκομιλώ* ‘говоря сладко’, *γλυкотραγουδῶ* ‘пея сладко’ и др. (вж Μπασιλιώτης 2008: 426 и ГБР). В румънски и албански не се наблюдава това многообразие при двуосновни имена, включващи лексемата *сладко*.

Синоним на *сладък* в българския език е думата *благ*, която има още значения: ‘1. добър, кротък; 2. мил, нежен’. От нея има множество производни, както и голям брой двуосновни думи като: *благоверен*, *благодаря*, *благодетел*, *благороден*, *благослов* и др. Произхожда от праслав. *bolgъ и вероятно е сродно с латв. *balgans* ‘горя’, гр. *φλέγω* ‘горя’, стинд. *bhārgaḥ* ‘блясък’, лат. *fulgor* ‘светкавица’, *flagro* ‘горя, пламтя’, с начално значение ‘светъл, лъчезарен’, което по-късно се е развило в ‘добър, кротък, честит’, както и в ‘сладък, вкусен’ в българския език (вж БЕР 1: 52–53). В другите славянски езици се среща във вариантите: руски: *бóлого* ‘здраве, добрина’, *благой* ‘хубав, добър’, укр. *бóлоho*, срхр. *blâg* ‘добър’, словен.: *blâg* ‘благороден’, чеш.: *blahý* ‘духовен’, пол.: *blogi* ‘блажен, щастлив’ (Vasmer 1953: 103).

Диалектното значение на думата *блажен* ‘мазен’ и *блажа* ‘ям мазно през пости’ в българския език (БЕР 1: 52–53) намира съответствие в румънското словосъчетание *mâncare de dulce* ‘непостна храна’ (букв. ‘сладка храна’), или *a dedulci* ‘ям блажно по време на пост’ (с производно значение ‘научавам се лошо, добивам лош нрав’) (Ciogănescu 2001: 306). В румънския език опозицията *блажна* ↔ *постна храна* съществува като *mâncare de dulce* ↔ *mâncare de sec* (‘сладка ↔ суха храна’).

Производната дума *сладникав* има съответствие в румънски: *dulceag*, което, както и в български, има и значения ‘блудкав, невкусен’. В гръцкия език се открива дума с близко значение, образувана също чрез суфигиране: *γλυκανάλατος*, *γλυκανάλατα λόγια* ‘сладникави думи’. На албански тази отрицателна конотация се изразява описателно: *Film i mbushur me aventura dashurie* ‘сладникав любовен филм’, *Romancë me muzikë shumë melodioze* ‘сладникав романс’. Производни с това значение (и получени отново в резултат на суфигиране) се срещат и в други европейски езици: рус.: *сладковатый*, прен. *слащавый*; немски: *süßlich*, английски: *sweetish*, *mawkish*.

В румънския *dulce* произхожда от лат. *dulcis* < от ие. **dulkwi-* ‘сладък’ (EDLIL 2008: 182). Румънската дума *dulce* освен ‘сладък’ има и следните значения: ‘2. кротък, мил, нежен; 3. приятен, добър на вкус; 4. мек, спокоен, тих; 5. законен (определение към близък роднина, в опозиция с машенски, доведен, заварен) (само в Трансилвания – *tama dulce* ‘родна майка’, *frate dulce* ‘роден брат’) (Ciogănescu 2001: 306; DLRLC 1956). В синонимния речник на румънския език са изброени още значения: ‘приятен, хармоничен, кротък, спокоен, деликатен, мил, скъп, фин, хубав, нежен, грациозен, обичан, който издава добра миризма, опияняващ, парфюмиран, мелодичен, музикален, мирен, лек’ (DSLRL 1982: 262).

Латинската дума *dulcis* ‘сладък’ е в основата на повечето наименования на този вид вкус в романските езици, напр.: фр. *doux*, итал. *dolce*, порт. *dolce*, каталонски *dolç*, рум. *dulce*. Трябва да се отбележи, че гръцките сродни *γλυκύς* и *γλυκερός*¹ и латинската форма имат различна начална съгласна. М. де Ваан приема, че от първоначалната протоиндоевропейска форма **dlkus*² в гръцкия език е настъпила асимилация и се получава *γλυκύς*, докато в латинския може би развитието следва посоката **dlk > dolk > dulcis*. Същият автор обяснява произхода на **dulkwi-* като заемка от неизвестен източник (EDLIL 2008: 182). В този случай е трудно да се обяснят санскритските думи *gulya* [गुल्य] ‘сладък’ и *gula* [गुल] ‘захар, меласа’, която е заета от индонезийски като *gula*, което означава ‘захар’ (особено палмова захар) и най-общо ‘сладка храна’.

¹ Които са в основата на английското наименование на билката *licorice* (сладник, сладък корен)

² Която е слабо засвидетелствана и не се коментира от Ю. Покорни например.

В гръцкия език съществуват две лексеми, означаващи *сладкия вкус*: *γλυκός* ‘сладък’ обикновено се приема, че *γλυκός* принадлежи към лат. *dulcis* (Frisk 1960: 314).

ἡδύς е стара дума за ‘сладък, приятен (не само за вкус)’ с родствени в стинд. *svādu-*, лат., старовисоконемски: *swuozī* от ие. **swadú-s* ‘сладък, приятен’ (Frisk 1960: 623). Ие. корен е *swād-*. Материал за него Ю. Покорни намира в стинд. *svādú-*, ж.р. *svādvī* ‘сладък, мелодичен’; стгр. *ἡδύς*, ‘сладък’; лат. *suāvis* (**swādis*) ‘сладък’; ствиснем. *suozī*, стангл. *swēte*, стисл. *sōtr* ‘сладък’ (Pokorny 1959: 1039–1040). На латински *suāvis* (**swadwi-s*) ‘сладък, приятен’ не се отнася само за вкуса, срв. *suādēre* ‘съветвам, убеждавам’ (от ‘права приятен’).

На албански *i ëmbël* < от протоалб. **amla*, което е идентично с формата на санскрит *alma* ‘кисел’. Демирай, обратно на Томашек, реконструира **Hen-m(e)lit-* (Orel 1998: 91). Както в другите езици, така и на албански, *i ëmbël* означава не само сладък, но и ‘приятен, мек, нежен, мил’: *zëi ëmbël* ‘нежен глас’, *kujtime të ëmbla* ‘сладки спомени’, *fjalë të ëmbla* ‘мили думи’, *mot i ëmbël* ‘меко време’.

2. Лексемата *сладко* като съществително име:

Като съществително име лексемата *сладко* (продукт, получен при топлинна обработка на различни плодове и добавяне на захар) в балканските езици се среща в следните варианти:

- Гръцки: *γλυκό*. Сладкото може да бъде от череша, ягоди др.: *Γλυκό από κεράσι, φράουλες*. Като се сервира, може да се предложи като *γλυκό του κουταλιού* ‘лъжица сладко’. Видно е, че в гръцкия и в българския език названието е по един и същ модел.
- В румънския е налице суфигиране: *dulceață*.
- Албанският език използва гръцка заемка. На албански се казва: *gliko prej vishnje* ‘сладко от вишни’, *bëj gliko* ‘варя сладко’, *gliko e bardhë* ‘бяло сладко’. Прави впечатление, че албанският остава някак встрани от останалите балкански езици – както по отношение на произхода на лексемата *сладко*, така и по отношение на словообразователните модели и фразеологизацията.

Друго наименование на този продукт е *рачел*. В българския език се среща във вариантите: *речелъ, ручелъ, рчели, личеръ*; в сръбски: *речелъ, реджелъ, реджел*; в албански: *reçel*. Думата е заемка чрез турски *reçel* от персийски *rīçāl* ‘сладко от плодове’ (БЕР 6: 193).

В повечето европейски езици сладкото от плодове се нарича *конфитюр* или *мармалад*: фр.: *confiture*; исп.: *mermelada*, итал.: *marmellata*, нем.:

Marmelade. Английското *jam* е навлязло в рус.: *джем*, чеш.: *džem*, рум.: *gem*. Същинската руска дума за *сладко* (от смокини например) е *варенье* (из инжирия) (БРР 2008: 675–676).

Наименованията на растението *сладник* (или *сладък корен*, лат. *Radix Liquiritiae*) имат еднаква вътрешна форма в повечето европейски езици. Първоизточник е стгр. дума *γλυκύρριζα*, която е съставена от *γλυκεῖα* ‘сладък’ и *ρίζα* ‘корен’. В славянските езици преобладава названието *сладък корен*, като в чешки, словашки, сръбски и хърватски се явява и *сладко дърво/дървце*: рус.: *корень солодкий*, *солодка*, но и още: *лакричник*, *лакрица*, полски: *korzeń lukrecji*, *lukrecja gładka*, слов. *sladki koren*, ср. *коњеда*, *слацић*, *сладић*, *слатки корен*, *слатко дрвце*, словаш.: *sladké drievko*, *sladovka hladkoplodá*, чеш.: *sladký dřevko*, *lékořice*, укр.: *солодкий корінь*, *солодка гола*, *локриця*. На латински гръцкото име на растението се явява като *liquiritia*, като е повлияно допълнително от *liquere* ‘течност’ заради сока на растението. Латинската дума *liquiritia* е източник на множество наименования в съвременните езици, напр.: нем.: *Lakritze*, идиш: *lakrets* [לאַקֶרעץ], чеш.: *lékořice* и укр.: *локриця*. В повечето романски езици вследствие на метатеза между *r* и *l* формите са: фр.: *réglisse*, исп.: *regaliz*, фрпров. *recalicé*. Английското наименование *liquorice* също трябва да бъде причислено към тази група. Немското *Süßholz* ‘сладко дърво’ и нидерландският му аналог *zoethout* вероятно също са калка по *liquorice*.

3. Отражение на представата за *сладък вкус във фразеологимите, народните вярвания, табуираните названия:*

Румънският фразеологизъм *a avea gura dulce* букв. ‘имам сладка уста’ означава ‘сладкодумен съм, умея да говоря хубаво, увлекателно, да убеждавам другите’ (РБФР 1997: 56). Той има съответствие в двусловните думи в български и гръцки: *сладкодумен* и *γλυκομίλιτος*, *γλυκόλογος*. На албански се казва *që flet ëmbël* ‘сладки приказки’.

Друг румънски фразеологизъм *a face cuiva ochi dulci* букв. ‘правя на някого сладки очи’ означава ‘отправлям нежни, влюбени погледи към някого, гледам влюбено някого’ (не е като българското *правя мили очи на някого*) (РБФР 1997: 206) и има съответствие в гръцки: *κάνω τα γλυκά μάτια (σε κάποιον)* ‘правя на някого сладки очи’ (Μπαμπινιώτης 2008: 426).

Общозвестни в българския език са фразеологизмите: *сладки думи*, *сладък живот*. В речника на Найдено Герова са отбелязани пословиците: „докле човек е здрав, и водата му е сладка“; „без пари оцветът е по-сладък от мед“, „на евтино мляко чорбата не е сладка“ (вж Герова 5: 189).

Любовта и ухаждането са сладки. У нас в Родопите на седенките момъкът хвърля захар към избраната от него мома, ако тя я вдигне, значи е съгласна на брак. Руснаците казват: *всахаритья в самые уши* ‘влюбвам се до уши’. В любовните песни девойката се нарича *сладка ягодка* или *сладка ябълка*. Яденето на сладки неща е неотменна част на седенките и предсватбените срещи (СД 5: 34).

Сладкият вкус е един от основните кодове в сватбената обредност заради любовните и еротичните конотации. Сладки печива, различни лакомства са задължителни за сватбената трапеза. Те символизират очакванията за сладък живот на младоженците, мир и съгласие в семейството, добрите отношения между невестата и свекървата, кроткия характер на младоженеца. Сладко има във всички етапи на сватбата, започвайки от сватосването: руснаците от Сибир казват: *идти на сахар* ‘отивам да сватосвам девойка, като нося сладки неща от жениха’ (СД 5: 35). *Сладка* или *блага* ракия (която се пие в понеделник сутринта след сватбата, ако булката е била девствена) е характерна както за българската, така и за румънската традиция (Алексова 2013: 304 и следв.)

Сладкото се свързва и с греха, порока. *Сладострастен* означава ‘похотлив’, а забраненият плод е най-сладък. Понякога се оценява като неправилно и вредно, за което свидетелства пословицата: *правдата е кисела, а кривдата е сладка* (СД 5: 34).

Подобно на солта, сладкото символизира мярката. На български се казва „малко, ама сладко, много, та горчиво“ и още: „да е малко, та да е сладко“ (Геров 5: 189); на немски: *Süß wird oft sauer* ‘сладкото често става кисело’, което отговаря на българското „удоволствието излиза често през носа“ (НБФР 1958: 693–694). Прекалено много сладко се свързва с отрицателни конотации: на сръбски *сладак човек* е ‘неискрен’; на руски *сахар медович* е ‘негоден човек, пройдоха’ (СД 5: 34).

Общозвестно в българския език е табуизираното название на самодивите *сладки и медени*, наричани така, за да бъдат умилювани и за да не пакостят на хората. В Троянско *сладка и медяна* е название на невестулката, а в Шуменско *сладката* се нарича чумата (БЕР 6: 841).

Румънският фразеологизъм *a fi plăsat dulce*, букв. ‘сладко просено брашно’ означава ‘благоприятно е, добре е, в полза е за някого или за нещо’ (РБФР 1997: 246, 250) и няма съответствия в другите езици.

Изводи

Направеният кратък преглед на развитието на лексемата *сладко* и нейните производни показва, че:

Произходът на ‘сладък’ може да се отнесе условно към три големи групи:

от ие. корен *swādū-s, от който се развиват формите в гръцки: ἡδύς, лат.: *suāvis* > прагерм. **swotja-* > старовисоконемски: *swuozī*, немски: *süß*, англ. *sweet*, шведски: *söt*, датски: *sød*, нидерл.: *zoet*; бретонски: *c'houek*, уелски: *chwaeth* и др.

от протоиндоевропейски корен *dlkus, от който се образуват формите в гръцки: γλυκύς, лат. *dulcis*, а от нея в останалите романски езици: фр. *doux*, итал. *dolce*, порт. *doce*, каталонски *dolç*, рум. *dulce*.

от ие. корен *soldъ, който дава начало на формите в славянските и балтийските езици.

Изключения от тези групи са албанската форма *i ëmbël* < от протоалб. *amla, което е идентично с формата на санскрит *alma* ‘кисел’, както и ирландската *milis*, заемка от *mel* ‘мед’ в уелски.

В представените езици лексемата *сладко* освен със значение ‘сладък вкус’, се отнася до всички сетива и означава приятни физически и психически състояния. Значението ‘приятен за сетивата, ума или чувствата’ вероятно предхожда това за вкус. Специфичното значение ‘блажен, непостен’ на синонимната дума *благ* в българския език има съответствие в румънския: словосъчетанието *mâncare de dulce* и глаголят *a dedulci*.

Българският и гръцкият език показват изключително многообразие при образуването на двусловни имена с тази лексема. Румънският и албанският, както и повечето други европейски езици, имат много по-малък брой сложни думи, включващи *сладко*.

Като съществително име лексемата *сладко* е регистрирана в български, гръцки: γλυκό, и албански, като заемка: *gliko*. Румънската дума е производна: *dulceață*.

Производната *сладникав* не показва особености по отношение на словообразуването или значението в балканските и в другите европейски езици.

Лексемата присъства при табуираните названия на самодиви, духове и болести само в българския език.

Семантичната връзка на сладкото с приятните усещания и любовта дава отражения в множество словосъчетания и фразеологизми, включващи лексемата *сладко*, в балканските, в славянските, в германските езици.

Библиография

- Buck, Carl. 1988. *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Ciorănescu, Alexandru. 2001. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Saeculum I.O.
- DLRLC 1956 = *Dicționarul limbii române literare contemporane*. Volumul al II-lea. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.
- DSLRL 1982 = Seche, Luiza, Mircea Seche. 1982. *Dicționarul de sinonime al limbii române*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- EDLIL 2008 = Michiel De Vaan. 2008. *Etymological dictionary of Latin and other Italic Languages*. Leiden, Boston: BRILL.
- Frisk, Hjalmar. 1960. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Band I. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Orel, Vladimir. 1998. *Albanian etymological dictionary*. Leiden Boston, Köln: BRILL.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke Verlag Bern und München.
- Vasmer, Max. 1955. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Zweiter Band. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2008. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Τρίτη έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Алексова, Василка. 2003. *Сватбената терминология в българския и румънския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- БЕР 1 = Владимир Георгиев и др. 2012. *Български етимологичен речник*. Т. I. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- БЕР 6 = Васил Анастасов и др. 2012. *Български етимологичен речник*. Т. VI. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- БРР 2008 = Алберт Кошелиев. 2008. *Българско-руски речник*. София: Наука и изкуство.
- ГБР = Мария Филипова-Байрова и др. *Гръцко-български речник*. София: Издателство на БАН.
- Геров 5 = Найден Геров. 1978. *Речник на българския език*. Ч. 5. София: Български писател.
- Гронская, Наталья. 1995. *Семантическая структура русского многозначного слова (опыт контрастивного анализа прилагательных вкуса)*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Нижний Новгород.
- НБФР 1958 = Жана Николова-Гълъбова, Константин Гълъбов. *Немско-български фразеологичен речник*. София: Наука и изкуство.
- РБФР 1997 = Стефана Калдиева-Захариева. 1997. *Румънско-български фразеологичен речник*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Седакова, Ирина. 2000. О сладком в языке и культуре болгар. – *Etnolingwistica* 12. Lublin. 155–165.
- СД 4 = Н. И. Толстой (ред.). 2009. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Том 4. Москва: Международные отношения.
- СД 5 = Н. И. Толстой (ред.). 2012. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Том 5. Москва: Международные отношения.

Социоллингвистика

Гръцката диглосия: исторически и съвременни аспекти

Фотини Христакуди-Константиниду
СУ „Св. Климент Охридски“

The first reformation movement with an authentic Greek character coincides and originates from the language revolution of demoticism which after 1890 changes dramatically the cultural and intellectual life of the country. In fact demoticism represents not only a strict philological or poetic movement but a vast spiritual and moral revolution triggered by the needs of Greek public and artistic life with various cultural and aesthetic manifestations.

Keywords: Greek diglossia, historical/modern aspects, demotic movement, poetic modernism

*Събудих се с тази мраморна глава в ръцете,
Която уморява лактите ми и не знам къде
да ги облегна.
(Г. Сеферис)*

*Който и народ щеше да е нещастен,
ако произхождаше от древните гърци.
Освен ако можеше да ги забрави, или да ги надмине.
(Н. Диму)*

Всеизвестен факт е, че съществуването на езиковата диглосия в Гърция продължава почти двайсет века, а езиковият въпрос като основен въпрос на гръцкото образование, на обществения и политически живот на страната заема централно място в продължение на 143 години (през 1834 г. след учредяването на Нова Гърция *катаревуса* е утвърдена като официален език и едва през 1977 г. *димотики* успява окончателно да се сдобие със статута на единствено и пълноправно книжовно средство на комуникация в областта на публичната администрация и на всички основни сфери на духовния живот). Институционализирането на димотики като главен езиков инструмент на гръцката държавност преминава през множество обрати и е показателно за силата на словото в един, по думите на известния гръцки поет и Нобелов лауреат Одисеас Елитис, все по-материален свят, в който владее силата на числата. И въпреки че държавното управление не е поезия, а единствено поетичното пространство според Елитис все още притежава имунитет срещу „количественото обезценяване на ценностите“ (Ελύτης 1992: 323), именно

художествената литература (с поезията на първо място), пресата, учебната литература и т.н., се оказва, че са онези опорни кули в борбата за езиково реформаторство и модернизация, без които завоеванията на димотики биха били немислими.

В съвременната лингвистика диглосия ($\delta\iota\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\acute{\iota}\alpha < \delta\iota-$ префикс, означаващ ‘две’ + $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha$, ‘език’ + $-i\alpha$, суфикс с атрибутивно значение, денотиращи ‘състояние, при което се говорят два езика’) е термин, с който се описва ситуация, при която два диалекта или езика се използват от една езикова общност. Сред класическите примери на диглосия в езикознанието са употребата на латински в ранното Средновековие (когато високият вариант е представен чрез по-стара форма на същия език), китайските диалекти спрямо мандарин като официален литературен стандарт и, разбира се, катаревуса и димотики.

Терминът ‘диглосия’ за първи път е употребен от Емануил Ройдис (1836–1904), който, въпреки че подобно на много други образовани гърци пише на катаревуса, е сред най-ревностните защитници на димотики. В пролога към творбата си „Парерга“ през 1885 г. той изковава понятието, оценявайки това състояние на гръцките духовни дела като истинска национална беда. Според него димотики е равностоен на катаревуса по богатство, точност и яснота на езиковия си апарат и предлага като възможен път за „среща“ между двете форми на езика постепенното опростяване на катаревуса и същевременно обогатяването на димотики. С появата на манифеста на димотицизма на Янис Психарис „Моето пътуване“ (1888) Ройдис с радост заключава, че най-накрая проблемът е преминал от ръцете на интелектуалците в ръцете на учените езиковеди („Пътуването на Психарис“ («Το ταξίδι του Ψυχάρη»), 1888). Именно изтъкнатият гръцки лингвист и димотицист Янис Психарис (1854–1929) въвежда термина във френското езикознание като ‘diglossie’, а арабистът Уилям Марсе го използва през 1930 г., за да опише езиковата ситуация в арабските страни. Същинското утвърждаване на понятието е свързано с името на Чарлз Фъргюсън, дефинирал през 1959 г. диглосията като относително стабилна езикова ситуация, при която в допълнение към основните езикови диалекти (които могат да включват и стандартизирана форма или регионални стандартизирани форми) съществува много различен, силно кодифициран (обикновено граматично по-комплицирани) наложен отгоре вариант, който е задвижващ механизъм на огромна и уважавана писмена традиция и често принадлежи на по-ранен период или на определена езикова група, изучава се най-вече по пътя на официалното образование и се използва за официални писмени и устни цели, но не се употребява при ежедневни разговори (Ferguson 1959: 325–340).

Гръцката диглосия се отнася към категорията, при която езикът, говорен в даден ареал, с времето еволюира, като същевременно съществува

нагласата да се имитира по-ранна (по-архаична) езикова форма, запазена в писмени паметници, поради което тя бива считана за „по-учена“ и „класическа“ (Triandaphyllidis 1963: 491). Възност диглосията се установява още по времето на елинизма през 1 в. н.е., когато александрийските книжовници решават, че за да се затвърди връзката между настоящето и славното минало на гръцката култура от V в. пр.н.е., следва да се имитират езикови форми от този по-ранен период. Т. нар. *атицизъм* доминира в текстовете от елинистичния период, но впоследствие повлиява и върху византийските книжовници.

По време на гръцкото Просвещение се формира идеята за *средния път*, като компромисен вариант между крайния атицизъм и димотики. Идеята принадлежи на Адамандиос Кораис (1748–1833) и получава езиков израз в ‘катаревуса’ (гр. *καθαρεύουσα*) – изчистения от вулгаризми и чуждици език (особено турцизми и славизми, но също италиански и френски заемки), верен на схоластичните книжовни традиции. За езика на Кораис Бабиньотис пише, че „представлява опростена (изчистена) форма на църковното койне от последните следвизантийски векове (XVI–XVIII в.),... като в действителност [Кораис – бел.авт.] пише на една (постоянноменяща се) димотицистична катаревуса“ (Μπαμπινιώτης 2002: 183).

Със създаването на модерната гръцка държава през 1821 г. в цялостното културно развитие на Гърция настъпва завой към консерватизъм, за сигнал различните клонове на науката и изкуствата. В училищата и в създадения през 1837 г. Атински университет господства катаревуса (Данова 2003: 171). Езикът на авторите романтици от Първата и Втората атински школи изобилства с архаизми и символика, имитираща антични образци и олицетворяваща националното величие чрез темата за Византия. В този смисъл литературата от този период е тясно свързана и с формирането на *Мегали идея* (гр. *Μεγάλη ιδέα*) като национална доктрина и последвалото ѝ утвърждаване в политическия и духовен живот на Кралството.

В тези десетилетия особена роля се придава на натоварената с обединителна мисия източноправославна църква, която е обект на множество критики от страна на свободомислещите интелектуалци. Именно заради безпощадното им и разголващо изобличаване на духовенството и противопоставянето на „фалшивите национални идоли“ писателите Андреас Ласкаратос (1811–1901) и Емануил Роидис са отлъчени от църквата (Данова 2003: 172). „Единственият контакт на гръцката църква с духа през последните сто години бяха отлъчванията на Роидис, на Ласкаратос и на Казандзакис“ жлъчно и с болка коментира Никос Диму в книгата си „Нещастие да си грък“, издадената през 1973 г. в края на гръцката Хунта (Диму 2015: 43). И Ласкаратос, и Роидис са свързани с духовната атмосфера, владееща творчеството на авторите от Йонийските острови.

Началото на Йонийската школа е поставено от Дионисиос Соломос (1798–1857). Поетичният му гений е дълбоко свързан с онзи специфичен културно-политически климат, открил зоната на седемте Йонийски острова (гр. Επτάνησα) като различен свят от онзи, господстващ в схоластична и консервативна следосвобожденска Гърция от първите следреволюционни десетилетия. Лирическото творчество на Соломос се превръща в блестящ синтез на народностните традиции с най-демократичните тенденции в европейския културен живот. Оттук и огромното му значение за новогръцката литература. И ако първата разграничителна линия между „традиционното“ и „модерното“ в обществения живот на Гърция е свързана с дихотомията катаревуса – димотики, то вторият специфичен маркер се съотнася с името на големия йонийски поет, положил основите на новогръцката поезия и утвърдил дълбоката връзка на мерената реч именно с говоримия народен език (Καραντώνης 1990: 121).

Изкуството и поезията не могат да се създават без свобода; без свобода не може да се осъществи разчупването на старите форми и обновяването на лириката. В този смисъл изходна точка за новогръцката литература е революцията от 1821 г., но освен нея основополагащо значение за модерната гръцка поезия има и историческата реалност на диглосията, реалност, в която се противопоставят миналото и настоящето, древният и съвременният език, схоластиката и димотицизма.

По време на управлението на Харилаос Трикупис (1832–1896)¹ димотицизмът все още не е окончателно оформено движение, за да има и съответните амбиции. Съществуват обаче обособени възгледи по езиковия въпрос, които, имайки своите корени в предреволюционните спорове за езика, достигат в този период до нивото на едно солидно теоретично обосноваване. По този начин в рамките на критичното десетилетие между 1880–1890 г. се оформят няколко концепции: гръцкият филолог Константинос Контос (1834–1909) смята, че трябва още повече да се архаизира катаревуса („Езиковедски бележки“ («Γλωσσικά παρατηρήσεις»), 1882). Димитриос Вернардакис (1833–1907) съветва да се откажем от катаревуса и да се обърнем към димотики постепенно и необратимо, а Георгиос Хадзидакис (1848–1941) – ученик на Контос и основоположник на съвременното езикознание в Гърция – вярва, че за момента е добре да се архаизира катаревуса и по-късно, по всяка вероятност, да дойде часът на димотики. Несъмнено още от предреволюционните години димотики има поддръжници в лицето на Димитриос Катардзис (ок. 1730–1807), Атанасиос Христопулос (1772–1847), Йоанис Виларас (1771–1823) и др., а от 1884–1886 г. е подкрепен теоретично и ези-

---

¹ Гръцки държавник, седем пъти министър-председател между 1875 и 1895 г. и лидер на една от водещите политически сили в Гърция през този период – Прогресивната (наричана също „Трикупистка“) партия.

коведски с издаването в Париж на творбата на Янис Психарис „Трудове по история на новогръцката граматика“. Може ли да се говори за съществуването на движение обаче?

Съществува мнение, че движението на димотицизма добива характер на „движение“ доста по-късно. А именно когато въпросите, касаещи първоначалната цел – утвърждаването на димотики като език на литературата, се обединяват с тези, отнасящи се до образованието – т.е. към първото десетилетие на ХХ век. Рена Ставриди-Патрику обаче предлага да търсим изходната точка за формирането му доста по-рано – в последните години от управлението на Трикупис, и сочи като рождена годината 1888, когато е публикувано „Моето пътуване“ на Психарис. Всеизвестно е, че именно това произведение е считано за манифест на димотицизма, но все още е недостатъчно изследван въпросът за връзката му с хронологическия период, в който излиза от печат. Тезите, отразени в труда на Психарис, се оказват в унисон със социалнополитическите условия от края на ХІХ в. Те се свързват и взаимно се оплодяват. Именно тази симбиоза „позволява на текста да стане манифест, движението да се оформи като такова, да систематизира идеите си и да добие идеологическа автономност“ (Σταυρίδη-Πατρίκιου 2000: 488).

Нека припомним, че когато е публикувано „Моето пътуване“, през 1885 г. вече е издадена творбата на Ройдис „Парерга“, в която авторът включва увод със заглавие „За днешния език“. Този предговор излиза и в списанието „Естия“² и представлява остра критика срещу пуризма и катаревусианството. Психарис също си сътрудничи с филологическото списание „Естия“ на Георгиос Дросинис (1859–1951), очертало се и като трибуна в подкрепа на Трикупис. Определящи за този период са три фактора – непреклонността на Ройдис, Дросинис и *поколението на 80-те*, а също краят на романтизма.

Да се върнем към „Моето пътуване“ и онези „зъбчати колела“, свързващи го с епохата и предопределящи трансформирането на говоримия език в символ на една борба. Психарис успява да постави димотики в такова положение, че да запази разстоянието между съвременния език и античността, но също така да осигури сближаването им. Димотики е истинското дете на античния гръцки: „Трябва по-добре да научим старогръцки, за да разберем историческото значение на димотики“ (Ψυχάρης 1971: 24).

В „Моето пътуване“ са подчертани също националното съдържание на понятието димотики и идеята за национална приемственост, заложена в него. Възгледите на Психарис се оказват близки до тези на историка Константинос Папаригопулос (1815–1891). История, развивала се без прекъсване, съответства на език, развивал се без прекъсване. „Една нация, за да стане нация, се нуждае от две неща – да увеличи границите си и да има своя

² π. Εστία, т. 19 (1885), σσ. 275–278.

филологическа наука“ (Ψυχάρης 1971: 37), и по-нататък: „Първата основа е земята, само с такава основа може да направи нещо един народ. Нужен му е обаче и собствен език, език нов, а не стар. Само чрез такъв език може да има собствена филологическа наука и да има нужната свобода, цялостна независимост– (Ψυχάρης 1971: 201).

Движението на димотицизма е също политическо и либерално. В следващите десетилетия многократно ще се наблюдава намесата на политически фактори в езиковия въпрос по линия на свързването му с въпросите на образованието. Колкото по-силно е това обвързване, толкова по-доволен е Психарис, тъй като вярва, че крайното решение на проблема ще бъде именно такава – политическо. Чрез защитаваните идеи движението за утвърждаване на говоримия език привлича широки обществени слоеве, подкрепили го (колкото и парадоксално да е) и без да пишат единствено и само на димотики (това важи за литературните доайени Роидис и Костис Паламас (1859–1943)).

Както политиката на Трикупис, независимо от известните отклонения, наблюдавани при реализацията ѝ така и димотицизмът възниква и се развива като движение за модернизация и притежава всички онези характеристики, които историческата и обществена наука определят като модернизация. Димотики се превръща в своеобразен подстъп за новаторските импулси, идващи от Западна Европа, и затова и модернизмът се превръща в синоним на европеизъм. К. Димарас отбелязва, че катаревуса е изкуствен език, без корени в живота, безличен в самата си същност и дори го дефинира като антипоетичен, говорейки за „безплодния атински романтизъм“ (Димарас 1971: 355). Димотики е език, свързан с фолклора, с живите народни корени, но в този момент не съществува съответстващ му литературен инструмент. Той е оформен от поколението на 80-те (Г. Дросинис и неговите последователи), Паламас и най-вече от първото поколение поети символисти от 90-те години на XIX в., които са последователи на димотики и извеждат езика на поетите романтици от Йонийската школа до нови художествено-естетически висоти, като му дават пълното право да оспорва доминацията на катаревуса, институционализирана чрез държавно-властовите механизми.

В този смисъл особено показателна за духовния климат на епохата е и бурната реакция, предизвикана от превода на Евангелието от старогръцки на новогръцки език (димотики), осъществено от Александрос Палис (1851–1935). *Евангелиака* (гр. *Εβανγγελιακά*), както са наречени тези събития, дават красноречива представа за ескалирането на идейните конфликти в гръцкото общество и са илюстративни за изведения до крайност антагонизъм между говоримия димотики и изкуствено поддържания катаревуса, при което дори и чрез насилие се търси решаването на езиковия въпрос. Когато през 1901 г. вестник „Акрополис“ публикува откъси от библейския превод на

краен димотики, в Атина се разразяват кървави сблъсъци, довели до падането на правителството на Г. Теотокас. Убити са осем души, а над четиресет са ранени. През 1903 г. наново избухват граждански протести във връзка с превода на трилогията „Орестия“ (т. нар. *Орестиака*, гр. *Ορестιακά*) на димотики (при това на консервативен димотики) и представянето ѝ в Кралския театър.

За финал нека още веднъж припомним, че в началото на димотицистичното движение в последната четвърт на XIX в. стои защитата на правото на съществуване и развитие на говоримата форма на гръцкия димотики, противопоставена на писмения, официален език катаревуса. В този период на активни промени, свързани с управлението на либералната партия, освен на значими социално-икономически трансформации ставаме свидетели и на бурно раздвижване на културния живот. Именно тогава движението прераства от чисто езиков спор в реакция срещу цялата архаична традиция, призовавайки за завръщане на литературата, изкуството, политиката и социалния живот към техните модерни гръцки корени, чиято кулминация в литературен план са постиженията на символизма (с поколението поети от 90-те години на XIX в.) и модернизма в изкуството.

Библиография

- Данова, Надя, Апостолос Христакудис. 2003. *История на Нова Гърция*. София: Абагар пб-блишинг.
- Диму, Никос. 2015. *Нещастие то да си грък*. София: Orange books.
- Сеферис, Георгиос. 1998. *Съвременна гръцка поезия*, т. 2. София: Епсилон.
- Ferguson, Charles. 1959. Diglossia. – *Word* 15. 325–340.
- Triandaphyllidis, Manolis. 1963. *Apanta (Απαντα)*, Vol. 5. Thessaloniki: Aristotle University, Institute for Modern Greek Studies.
- Ελύτης, Οδυσέας. 1992. *Εν λευκό*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Καραντώνης, Ανρέας. 1990. *Εισαγωγή στη νεότερη ποιήση*. Αθήνα: Παπαδήμας Δημ. Ν.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2002. *Συνοπτική ιστορία της Ελληνικής γλώσσας* (γ έκδοση). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα. 2000. Οι προσδοκίες του δημοτικισμού. – In: Ευάγγελος Κωφός, Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος (eds.) *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, 488–498. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ψυχάρης, Γιάννης. 1971. *Το ταξίδι μου*. Αθήνα: Ερμής.

БАЛКАНСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ ДНЕС

**Сборник в чест на 75-годишния юбилей
на проф. д.ф.н. Петя Асенова**

Българска
Първо издание

Съставители: *Екатерина Търпоманова*
Биляна Михайлова
Василка Алексова
Предпечат *Мая Попчева*

Формат 70x100/16
Печ. коли 20,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.press-su.com

